

ENTRE EL CAMPANAR I L'HABITATGE: LA URBANITAT EN L'INTERSTICI

Constants i variables colonitzadores a partir de la contribució urbanística de José Borobio a la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització (1944-1965)

TESI DOCTORAL
MARC DARDER SOLÉ, ARQUITECTE

Doctorat en Urbanisme · Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori
Universitat Politècnica de Catalunya · Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona

ENTRE EL CAMPANAR I L'HABITATGE: LA URBANITAT EN L'INTERSTICI

Constants i variables colonitzadores a partir de la contribució urbanística de José Borobio a la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització (1944-1965)

Marc Darder Solé, arquitecte
Director: **Joaquim Sabaté i Bel**, Dr. Arquitecte

Doctorat en Urbanisme · Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori
Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) · Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
Barcelona, 2021

INTRODUCCIÓ | 13

L'ESTAT DE L'ART
JUSTIFICACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ I APORTACIONS DE LA MATEIXA
OBJECTE D'ESTUDI
METODOLOGIA
HIPÒTESIS DE TREBALL

PRÒLEG. JOSÉ BOROBIO: UN FUNÀMBUL ENTRE LA TRADICIÓ I LA MODERNITAT | 31

L'UNIVERS BOROBIA EN UNA TRAJECTÒRIA COL·LECTIVA
BOROBIO I LA TRADICIÓ MODERNITZADA
AGRICULTURA, ICONOGRAFIA RURAL I BETLEMS: LA REINTERPRETACIÓ DE LA TRADICIÓ
L'OBRA GRÀFICA DE L'ARQUITECTE: SUPERPOSICIONS I COSTUMISME
ELS INICIS EN L'ARQUITECTURA DE JOSÉ BOROBIO: MODERNITAT I EQUILIBRI

CAPÍTOL I. LA CONSTRUCCIÓ (URBANÍSTICA) DE LA IDENTITAT COLONITZADORA | 64

COLONITZACIÓ I URBANITAT. DOS CONCEPTES IRRECONCILIABLES?
L'IMPERATIU PRODUCTIU COM A MOTOR DEL PROJECTE COLONITZADOR
LA CONCRECIÓ LEGISLATIVA COLONITZADORA: PRODUCCIÓ I EQUILIBRI SOCIAL
EL POBLAT: UNA MÀQUINA (NOMÉS) AL SERVEI DE LA PRODUCCIÓ?
LES BASES IDEOLÒGIQUES URBANÍSTIQUES DE LA COLONITZACIÓ FRANQUISTA
PRODUCTIVITAT I SIMBOLISME: UNA NOVA IDENTITAT RURAL
CONCLUSIÓ. ENTRE L'IMPERATIU PRODUCTIU I LA CÀRREGA IDEOLÒGICA

CAPÍTOL II. ELS POBLATS DE JOSÉ BOROBIO: CRÒNICA D'UNA INVESTIGACIÓ | 132

L'OBRA DE JOSÉ BOROBIO EN LA PRODUCCIÓ DE LA DELEGACIÓ REGIONAL DE L'EBRE DE L'INC

1944-1949. EL PRIMER URBANISME RURAL
Ontinar del Salz (1944). Buits i plens al tauler
Sucs (1945). L'ordre flexible a recer del turó
El Temple (1947). La trama dislocada

1950-1954. ORTOGONALITAT I ELEMENTALITAT RÍGIDA: URBANISME RACIONAL
Poble Nou (1952). Superposició racionalista a l'arrossar
Puilato (1953). Formes pures: el quadrat i la circumferència
Valmuel (1953). Una ròtula vora el camí: la corba com a transició
Puigmoreno (1953). Contraposicions: de la malla a la curvatura
San Jorge (1954). Fissura i avinguda: dues lògiques lineals
Artasona del Llano (1954). Divergència a la trama i ordre a la plaça
Vasalada (1954). Heterodòxia organicista

1955-1960. LA CERCA DE L'UNIVERS FORMAL COLONITZADOR: LA TRANSICIÓ CAP A L'ORGANICISME
Orillena (1956). La reducció simplificadora del model
El Pla de la Font (1956). El parc i la màquina: una dicotomia formal
Valfonda de Santa Ana (1957). La ròtula que integra
Curbe (1958). La vibració orgànica i la rectitud administrativa
Alera (1960). El ventall i la falç: continuïtat en la diferència
Faió (1965). El manifest adaptable

CONCLUSIÓ. L'APOSTA BOROBIANA EN OPOSICIÓ A LA DOCTRINA COLONITZADORA

260 | CAPÍTOL III. **CONSTANTS COLONITZADORES: TERRITORI, PLAÇA I HABITATGE**

PÀTRIA, FAMÍLIA I PRODUCCIÓ

LA PRIMERA CONSTANT: EL TERRITORI

La refundació del territori colonitzat: urbanisme o agronomia?
Un cas d'estudi: 1r tram de Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada (1943-1951)
Existeix un model territorial colonitzador?

LA SEGONA CONSTANT: LA PLAÇA

La complexitat i la diversitat amb recursos limitats
La plaça com a primer pas cap a la identitat simbòlica
Importacions, imposicions i experimentació

LA TERCERA CONSTANT: L'HABITATGE

L'estandardització de l'habitatge colonitzador
L'habitatge al servei de la trama: declinacions tipològiques i mutacions epidèmiques

CONCLUSIÓ. CONSTANTS COLONITZADORES A LA DELEGACIÓ REGIONAL DE L'EBRE

CAPÍTOL IV. VARIABLES BOROBIANES: DEL TRAÇAT A LA FORMA URBANA | 380

LA URBANITAT EN ELS INTERSTICIS: LES ESTRATÈGIES DE L'ARQUITECTE
ELS POBLATS COM ARTEFACTES FORMALMENT AUTÒNOMS
LA CONSOLIDACIÓ D'UN PATRÓ URBANÍSTIC
QUATRE ESTRATÈGIES PER LA CONSECUCIÓ D'URBANITAT

ESTRATÈGIA 1. LES JUXTAPOSICIONS FORMALS

Superposicions de trames: una aproximació gràfica al projecte urbà
Contraposicions formals: geometries corbes i malles ortogonals

ESTRATÈGIA 2. L'ESCENIFICACIÓ DEL RELAT URBÀ

La gestió escenogràfica de l'expectativa
Contrapunts ambientals: places versus trames

ESTRATÈGIA 3. LA DECLINACIÓ DELS COMPONENTS URBANS

La contribució dels carrers en la construcció d'un paisatge divers
La varietat tipològica i l'agregació parcel·lària: una mètrica al servei de la diversitat

ESTRATÈGIA 4. LA COMPLEXA LLEGIBILITAT DE L'ESPAI

Continuïtat i ruptura: els espais inesperats
La constant revisió del continu urbà

CONCLUSIÓ. UN REPERTORI COMPOSITIU AL SERVEI DE LA DIVERSITAT

CONCLUSIONS. CONSTANTS COLONITZADORES I VARIABLES BOROBIANES | 486

BIBLIOGRAFIA | 501

ANNEX. FAIÓ (1965): ENTRE LA FORMA ROTUNDA I EL MANIFEST ADAPTABLE | 524

Pàgina anterior, fotografia del carrer de l'Estany, al poblat de Faió (1965), de l'arquitecte José Borobio.

Font: Elaboració pròpia, 2008.

CAPÍTOL IV. VARIABLES BOROBIANES: DEL TRAÇAT A LA FORMA URBANA

La urbanització colonitzadora és una obra col·lectiva i fortament dirigida des de les instàncies administratives franquistes. L'espai en el què JOSÉ BOROPIO planteja el gruix de la seva obra com a urbanista és troba constret per un seguit de prejudicis, apriorismes i condicionants imposats. Pautes estètiques, sistematització viària, principis en la formulació de les ordenacions, regulació dels programes funcionals dels habitatges, són alguns exemples de l'asfíxia administrativa imperant.

En l'anterior capítol s'ha pretès demostrar l'existència de constants colonitzadores, enteses com aquells aspectes doctrinals que s'infiltra en l'obra dels arquitectes al servei de la Delegació Regional de l'Ebre. La pàtria, la família i la producció tenen la seva translació en la plaça major, en l'habitatge i en el territori, i en la seva formalització recau gran part del corpus ideològic del règim franquista.

Durant el present treball s'han anat desgranant aspectes concrets de l'actitud personal i vital de JOSÉ BOROPIO vers els seus projectes urbans, la seva capacitat per a elevar-se en relació amb els seus coetanis, de desprendre's subtilment del llast institucional per a recórrer un camí propi, una recerca personal i sostinguda al llarg de la seva obra cap a la modernitat.

Però, com supera l'arquitecte aragonès la cotilla administrativa colonitzadora? Quines estratègies utilitza per a emancipar-se de la direcció i control dels estaments polítics franquistes? Aquest capítol pretén concretar els recursos que l'arquitecte emprà per a imprimir modernitat, diversitat, i urbanitat en els seus projectes urbans. En d'altres paraules, quines són les principals estratègies que aplica en les seves ordenacions per a cercar projectes genuïns.

“Me gusta la complejidad y contradicción en la arquitectura. Pero me desagrada la incoherencia y la arbitrariedad de la arquitectura incompetente y las complicaciones rebuscadas del pintoresquismo o el expresionismo. [...] Prefiero los elementos híbridos a los “puros”, los comprometidos a los “limpios”, los distorsionados a los “rectos”, los ambiguos a los “articulados”, los tergiversados que a la vez son impersonales a los aburridos que a su vez son “interesantes”, los convencionales a los “diseñados”, los integradores a los “excluyentes”, los redundantes a los sencillos, los reminiscentes que a la vez son innovadores, los irregulares y equívocos a los directos y claros. Defiendo la vitalidad confusa frente a la unidad transparente. Acepto la falta de lógica y proclamo la dualidad.

[...] Pero una arquitectura de la complejidad y la contradicción tiene que servir especialmente al conjunto; su verdad debe estar en su totalidad o en sus implicaciones. Debe incorporar la unidad difícil de la inclusión en vez de la unidad fácil de la exclusión. Más no es menos.”

*VENTURI, Robert. Complejidad y contradicción en la arquitectura.
Barcelona: Editorial Gustavo Gili, 1974.*

LA URBANITAT EN L'INTERSTICI: LES ESTRATÈGIES DE L'ARQUITECTE

Arran del que s'ha anat demostrant en els anteriors apartats, podem concloure que tant la plaça major com l'habitatge són àmbits sobre els quals l'arquitecte té un marge estret per a introduir aportacions genuïnes que permetin l'assoliment de projectes amb veritables atributs d'urbanitat, constructors de paisatges urbans diversos. En aquest sentit, hem pogut constatar com la plaça major —mascaró de proa de la imatge colonitzadora— se simplifica mitjançant la constant invocació de tres únics patrons, els quals provenen en la seva majoria de models importats d'altres experiències coetànies o bé de paradigmes tradicionals reinterpretats.

Quant a l'habitatge, s'ha pretès demostrar l'existència d'un catàleg de tipus residencials que es repeteixen al llarg de poc més de dues dècades, sense que aquest fet s'acompanyi d'una veritable investigació formal o d'innovació funcional. De fet, els criteris d'optimització i economia imperants en la dècada dels 50 del segle passat, comporten una sensible reducció dels tipus d'habitatge en els projectes urbans que, si cap, encara redueixen més la contribució de l'habitatge en la configuració de paisatges urbans diversos, i per extensió, de qualitat.

D'altra banda, no podem obviar com la naturalesa altament especialitzada del poblat de colonització —entès des del punt de vista funcional per l'administració franquista com a una extensió natural del procés de producció agrícola— limita les possibilitats de generar projectes urbanístics complexos i diversos. L'hegemonia de les funcions agrícoles en els poblats comporta, en la pràctica, un model social uniforme, on les diferències entre colons només rau en el nombre d'integrants per família o en la quantitat de sòl explotat. Una uniformitat difícilment eludible des de la vessant del projecte urbà.

Arribats a aquest punt, és pertinent preguntar-nos on rau el veritable poder del planificador, del generador del projecte urbà. A tenor d'allò exposat anteriorment, podríem caricaturitzar la figura de l'arquitecte fins a l'extrem de considerar-la com la d'un químic que, per tal d'obtenir una fórmula magistral, dosifica els excipients i els actius que l'administració franquista li proporciona. Un mer especialista que sotmet el projecte urbanístic a la dimensió més mecànica i funcional colonitzadora, despellant-lo de creativitat i imaginació. En aquest context, pocs arquitectes troben marge suficient per a erigir-se en veritables alquimistes. Tanmateix, en una praxi reblerta de places simbòliques i habitatges iterats, els traçats dels carrers i les ordenacions dels volums edificats es revelen com la petita esquerda a través de la qual l'arquitecte pot desplegar les seves capacitats en el denominat "art del ben establir"¹¹⁷.

---

117 Terme utilitzat en l'accepció encunyada per Manuel de Solà-Morales, entès com l'art de col·locar bé les coses, de ben repartir-les i ben referir-les. De forma anàloga a "l'art de l'emplaçament" dels militars i enginyers francesos o el "site-planning" dels americans. Més concretament, es descriu en aquests termes literals: "[...] l'interès (les dificultats i el mèrit) de disposar bé els fets primaris dels assentaments: els camins o carrers, els solars i tipus de cases, les seves mides generals (alçades, llargades); els ritmes de repetició, d'interrupció i de canvi, i els punts més grans de significació pel seu ús o jerarquia. Tot allò que, tenint una materialitat física molt concreta, es converteix en llei general, abstracta i permanent, de

Certament, hom pot argumentar, sense error, que tant els traçats com l'ordenació física dels poblats resten sotmesos a un intens control administratiu, ja sigui *ex ante* —mitjançant Ordres que conformen una espècie de llibre d'estil imposat per la doctrina colonitzadora—, o bé amb caràcter reactiu —a través d'informes de supervisió i validació de les propostes per part de la corresponent Direcció General ubicada a Madrid—. No podem obviar, doncs, l'existència d'un extens catàleg de recomanacions, directius, criteris o indicacions que nodreixen els centenars d'ordres i circulars administratives i tècniques, que configuren un particular univers arquitectònic i urbanístic en la maquinària colonitzadora.

Aspectes de caire higienista —com la segregació de circulacions, la jerarquització de vials, la urbanització dels espais públics o la utilització de models d'habitatge amb dependències agrícoles segregades que condicionen severament la forma de la parcel·la, i per extensió de les illes—, de tall morfològic —com la preferència per tancar les perspectives interiors, la predilecció per la creació de petites places o eixamplaments viaris, o l'exigència d'encintar el perímetre dels poblats amb vials de ronda— o bé estètics —com l'adopció d'arquitectures simples, la disposició de perspectives cap als campanars o la utilització de materials autòctons en les façanes— predeterminen, en gran mesura, la forma i ordenació finalista dels poblats.

Tanmateix, en la discrecionalitat de l'arquitecte, en la seva capacitat per a interpretar el món, rau la possibilitat de superar l'encotillament imperant, absorbir els nombrosos condicionants i transformar les barreres en oportunitats per a superar el llast administratiu imposat pel règim. En aquest sentit, el repàs a l'obra de JOSÉ BOROBIÓ realitzada en el segon capítol de la present investigació permet aventurar l'existència de trets propis, d'estratègies i decisions adoptades per l'arquitecte que s'aparten, en major o menor mesura, de l'ortodòxia colonitzadora. Al llarg del present capítol, per tant, s'analitzaran aquestes estratègies. Per tant, s'abundarà en les variables colonitzadores.

---

les operacions posteriors d'edificació puntual i de transformació al llarg del temps. És una idea de l'urbanisme, de fons molt material, fisiocràtica, lligada a una idea de l'establiment físic com fet cultural i econòmic, que té però la seva rel en la discussió antropològica d'unes tècniques primàries [...]: tria del lloc, traçat, escamesa i accés, repartiment horitzontal i regulació aproximada de la volumetria."

Font: MANUEL DE SOLÀ-MORALES RUBIÓ. "L'Art del ben establir: exercicis d'urbanística II (1978-82) sota el programa "La projectació del creixement urbà". Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, 1984.

ELS POBLATS COM ARTEFACTES FORMALMENT AUTÒNOMS

El projecte urbà colonitzador és, essencialment, un exercici introspectiu. Com s'ha anat mencionant, els poblats es relacionen amb el territori circumdant mitjançant una interacció que és a la vegada estàtica i controlada. La missió del poblats és oferir una visió harmonitzada i regular, que complementi el mosaic agrícola que caracteritza el territori colonitzat. El rol del poblats en la concepció de l'imaginari colonitzador es tradueix en la construcció d'un fons escènic equilibrat que contemplar des de la llunyania. Així doncs, els poblats s'erigeixen com aparadors ordenats, encintats per vials civilitzadors, arrecerats a frondoses pinedes i presidits per un campanar que domina el conjunt del territori.

Malgrat la íntima vinculació funcional i productiva dels poblats amb el territori que els envolta, el cert és que en la seva concepció, ni el suport físic, ni la xarxa infraestructural preexistent constitueixen elements de decisió determinants en la formalització del projecte. Ans al contrari, la forma dels poblats neix d'una aproximació que és **parcialment autònoma**, atès que es distancia de l'ordenació territorial que defineix l'àmbit colonitzat. Es tracta d'artefactes urbans autoreferenciats, que construeixen un relat propi desvinculat formalment de les lògiques agrimensura i hidràulica que articulen el territori. Són exercicis urbanístics i arquitectònics elaborats des d'una disciplina poc avesada en el terròs, l'aixada o el cabàs, la qual, a més, resta integrada en una organització administrativa segregada, més orientada a l'especialització tècnica¹¹⁸ que a la interdisciplinarietat.

Aquesta particular concepció té la seva translació en les ordenacions, generalment presidides per **traçats rotunds** en la seva concepció formal: disposicions axials, malles ortogonals o geometries orgàniques, que sovint són alienes a les tesselles agrícoles que caracteritzen el paisatge immediat, a la jerarquia de les infraestructures lineals que pertanyen al territori o bé a l'orografia que les suporta. No semblen existir grans

---

118 Malgrat els equips de la Delegació Regional de l'Ebre estan constituïts per enginyers agrònoms i arquitectes (amb delineants), el cert és que quan es repassen els arxius es comprova la nítida delimitació de tasques entre ambdues disciplines en l'elaboració del projecte colonitzador. Mentre els enginyers agrícoles se centren en la redacció dels Plans generals de colonització, el Pla coordinat d'obres i el Projecte de parcel·lació, els arquitectes restringeixen essencialment la seva actuació a l'ordenació, edificació i urbanització dels poblats en els corresponents Projectes d'obres.

concessions en l'ordenació dels poblats, sempre nítidament i fàcilment intel·ligible en la seva autonomia formal apriorística.

Alhora, des dels poblats, el territori es percep com un fons escènic sovint restringit als carrers principals, és a dir, a aquells que neixen en el campanar de l'església. La resta de vials solen negar la lectura del territori, doncs obstaculitzen la perspectiva mitjançant espais de ruptura, desalineacions o interrupcions físiques, que impedeixen al colon cercar altres referències visuals, que aquelles que li ofereix el propi poblat. Així mateix, l'aproximació als nuclis sol produir-se a través de vials secundaris, no vinculats a les artèries principals que vertebraven els sectors hidràulics. Simultàniament, la implantació dels denominats bosquets de protecció incrementa la sensació d'aïllament i separació dels poblats vers el territori circumdant, creant alhora un fons escènic alienant i singular.

En molts dels projectes consultats durant la present investigació es constata la predilecció dels arquitectes de l'Institut Nacional de Colonització per **formes apriorístiques** que caracteritzin les seves ordenacions. Les formes urbanes que s'expliciten en els esmentats projectes afloren la condició dels poblats com sistemes urbans especialitzats funcionalment i en subratllen la seva naturalesa d'artefacte *ex novo*. Quan es consulten, hom té la sensació que alguns d'aquests projectes podrien intercanviar els seus respectius emplaçaments sense que aquest fet comportés un daltabaix en la seva integració en el territori.

Són diversos els trets característics que distancien l'arquitecte del compromís amb l'emplaçament. En primer lloc, el preceptiu establiment de vials de ronda que encerclen les ordenacions esdevé un element de contacte amb el territori que és igualitari, quasi indiferent, a les traces dels camins que conflueixen en el poblat. L'existència d'aquests carrers perimetrals predetermina una entrega uniforme del poblat cap al territori circumdant, més encara, la definició d'una frontera nítida entre ruralitat i urbanitat. Una relació de tangències que només es veu pertorbada mitjançant la penetració dels vials principals d'aproximació al poblat.

Tanmateix, l'accés als poblats a través d'aquests vials sol ser umbilical i secundari a la trama arterial que ordena el territori. Aquest és un altre tret que converteix els poblats en elements autoreferenciats. Les ordenacions rarament s'insereixen en les traces dels camins colonitzadors, ans el contrari, se'n separen deliberadament, distingint l'aproximació als centres com a rituals litúrgics que s'eleven per sobre de la prosaica realitat agrària. Finalment, i com s'ha esmentat abans, els horts i bosquets de protecció en l'entorn immediat dels poblats, exerceixen una funció d'espai de tampó que condiciona la relació entre territori i forma construïda.

En definitiva, els poblats projectats presenten un seguit de trets apriorístics que els separen del relat territorial¹¹⁹. Uns trets que són extremadament útils si considerem que el fenomen colonitzador és el sumatori de diverses disciplines — en especial, l'enginyeria agrícola i l'arquitectura— que es desenvolupen de forma pràcticament contemporània en el temps. En aquest context, en què la urgència del procés de colonització obliga que el disseny de l'ordenació territorial i de l'ordenació urbanística dels poblats es produeixi en pràctica simultaneïtat, l'arquitecte gaudeix d'un convenient grau de llibertat que li permet plantejar ordenacions que, rarament, es veuran afectades pels freqüents canvis en l'estructura viària o parcel·lària de l'àmbit colonitzat.

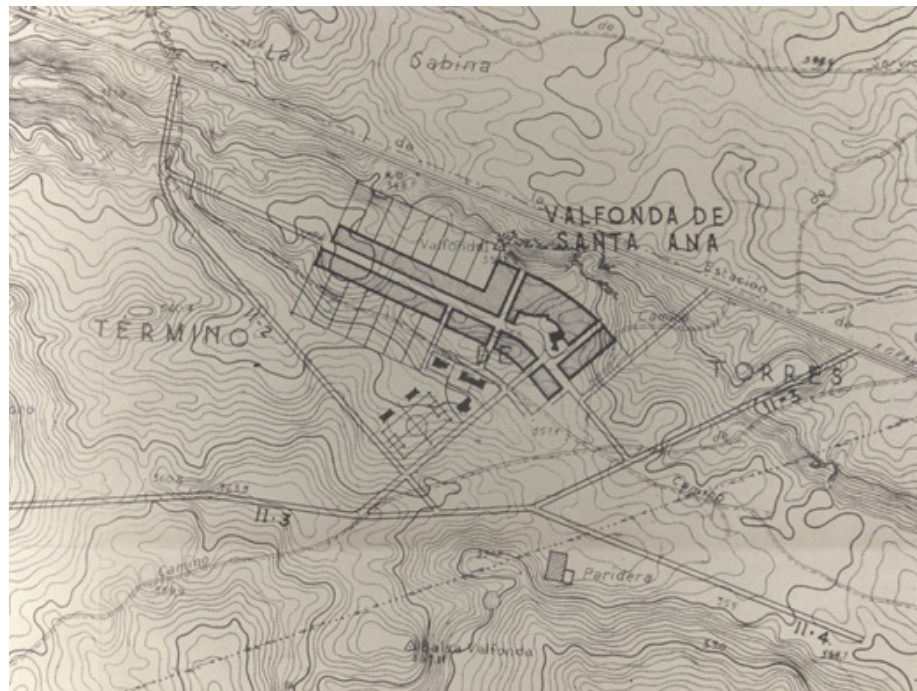
En d'altres paraules, els esmentats elements, proveeixen l'arquitecte de la seguretat necessària per plantejar ordenacions finalistes sense haver de condicionar-les a les modificacions o esmenes que sovint sorgeixen en l'elaboració, de vegades erràtica, del Pla general de colonització, el pla coordinat d'obres o el projecte de parcel·lació. A tall d'exemple, per il·lustrar aquesta afirmació podem esmentar diversos poblats en la trajectòria de JOSÉ BOROBIO:

---

119 Existeix una deliberada separació mental entre el poblat i el seu territori, una mena de barrera conceptual exacerbada per la presència dels vials de vora, que actuen com a veritables fronteres entre la ruralitat del territori colonitzat i la urbanitat dels poblats. Certament, i en paraules de ALEJANDRO DE LA SOTA, "a l'observador foraster se li ha de donar una impressió, mentre que al colon que l'habita s'escau donar-li un ambient". Aquesta dicotomia entre la mirada aliena i l'experiència pròpia, entre l'exterior i l'interior del poblat és present en tota la producció colonitzadora. En la recerca de l'ambient propugnat per l'arquitecte gallec, la jerarquia colonitzadora opta -amb major determinació després de l'Ordre de la Direcció General de Colonització d'11 d'abril de 1958- per la consolidació d'espais urbans nítidament compactes. Aquests constitueixen veritables fragments de ciutat disposats enmig de territoris agrícoles, on la urbanització dels carrers, l'enjardinament de les voreres, el control de les architectures i les perspectives interiors cuidades s'erigeixen com a atributs d'urbanitat.

Plànol d'emplaçament, extret del projecte del poblat de Valfonda de Santa Ana, de juny de 1957, signat per José Borobio. La proposta, heretada de l'arquitecte Antonio Barbany Bailo pel que fa la seva ordenació, presenta una certa indiferència vers a la topografia accidentada del seu extrem nord.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Proyecto del Pueblo de Valfonada de Santa Ana (Juny 1957), de JOSÉ BOROBIO OJEDA i GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS (Enginyer).

Superposició entre el projecte de 1957, i l'ordenació definitiva del poblat, que es correspon amb el projecte de 1958. Més enllà de la constatació d'un evident increment del nombre d'habitatges, es poden observar els següents interessants canvis: 1) reubicació del centre administratiu en el triangle definit pels nous camins (II-3 i II-4), que permet una millor integració del projecte en la trama viària colonitzadora; 2) readaptació de l'extrem nord de l'ordenació, per adaptar-la a l'accidentada topografia; 3) modificació del vial d'aproximació al poblat (II-2) per tal de concentrar els accessos del poblat en el vèrtex de l'espai triangular ocupat pel parc.

Font: Elaboració pròpia.

- La sobtada aparició del poblat de Puilatos en el marc del Projecte general de colonització de la zona dominada pel primer tram del Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada (1951)¹²⁰ comporta la decisió de l'arquitecte de transposar literalment el projecte d'Artasona del Llano, plantejat inicialment a un paratge allunyat aproximadament 20 km al nord-est.
- A Valfonda de Santa Ana, és revelador comprovar com, malgrat les evidents diferències entre els projectes de l'any 1957 i 1958¹²¹ generades arran de la densificació del programa residencial i de l'adopció d'un model urbà compacte, ambdós projectes mantenen inalterada l'ordenació del centre cívic inicialment plantejada per ANTONIO BARBANY BAILO. Aquest espai central de l'ordenació manté intacta la seva concepció formal, ignorant inclús el desplaçament de l'emplaçament originari del poblat cap a llevant.
- En els croquis del poblat de Faió (1965)¹²² es constata l'obsessió de l'arquitecte per, malgrat la diversitat de possibles emplaçaments barallats, implantar un model funcional basat en la ciutat jardí de Radburn (New Jersey, 1928; CLARENCE STEIN, HENRY WRIGHT i MARJORIE SEWELL CAUTLEY). Un model de baixa densitat fonamentat, succintament, en la separació de circulacions, l'agrupació parcel·lària

---

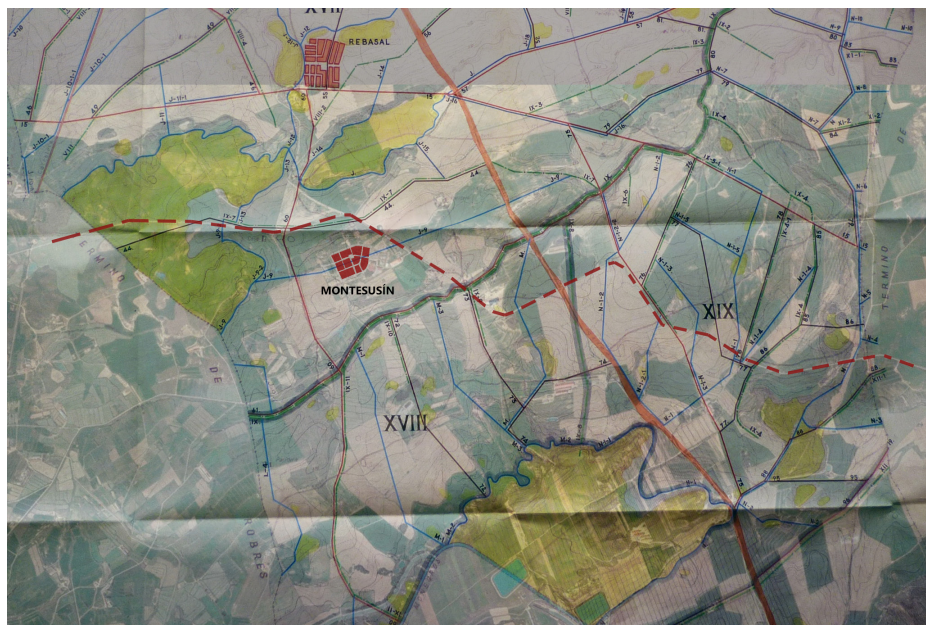
120 Veure el capítol anterior. Modificant el criteri de l'Addicional del Projecte general de colonització (1945), que havia suprimit el poblat de l'àrea colonitzada, el Projecte general de 1951 planteja de nou el poblat de Puilato (denominat Regordín en el projecte general de colonització de la Violada de 1945). La precipitació en la reconsideració d'aquest nou poblat força a una certa improvisació per part de l'equip tècnic de l'Institut Nacional de Colonització, tal i com podem comprovar en la memòria justificativa del projecte del poblat de colonització de Puilato de desembre de 1953, subscrit per JOSÉ BOROBIO i els seus auxiliars JOSÉ SUAREZ HENRIQUEZ i FERNANDO MARTINEZ ENRIQUEZ, en què aquest manifesta que es reutilitza el disseny urbà de l'avantprojecte del poblat d'Artasona del Llano, per a guanyar temps.

121 Al març de 1957, l'arquitecte ANTONIO BARBANY BAILO signa l'avantprojecte del poblat, el qual preveu la seva ubicació al Sector II de la Zona reguivola del 2n tram del Canal dels Monegros, adjacent a la carretera de Tardienta a Grañen. El 3 de maig de 1957, i després de la seva submissió als Serveis Tècnics de l'Institut Nacional de Colonització, la Direcció General aprova l'avantprojecte. Posteriorment, el mes de juny de 1957, JOSÉ BOROBIO OJEDA i l'enginyer agrònom GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS redacten el projecte del poblat, el qual s'ajusta sensiblement al disseny de l'avantprojecte, amb un programa funcional compostat per 78 habitatges agrícoles i 20 habitatges per a obrers, segons quatre tipologies. En ambdós documents es proposa la consolidació d'un nucli de només 35 habitatges (15 per colons i 20 per obrers) mentre que les 63 restants es preveuen disseminades en les parcel·les agrícoles assignades als colons. Finalment, arran de l'Ordre de la Direcció General de Colonització d'11 d'abril de 1958, el mateix any l'arquitecte saragossà redacta un nou projecte que incrementa la compacitat i complexitat del poblat, doncs contempla el trasllat dels habitatges disseminats cap al centre del nucli urbà, consolidant un total de 82 habitatges per colons i 20 per obrers.

122 Veure l'annex a la present investigació, on consten els diversos croquis elaborats per l'arquitecte saragossà.

Superposició entre el plànol del Projecte de Pla General de Colonització del 2n tram del Canal de Monegros (1951) i l'ortofoto actual, on s'aprecia com l'emplaçament inicialment escollit pel poblat de Montesusín (designat com a Rebasal pel Pla General) difereix de la posició final. Així mateix, mentre el projecte situa el poblat en tangència a un dels camins asfaltats principals, adoptant una ordenació cartesiana, en la realitat el poblat se separa sensiblement de la traça territorial més rellevant (en línia discontinua) i planteja una ordenació diferent a la prevista en inici.

Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA. Proyecto del Plan General de Colonización del 2º tramo del Canal de Monegros, signat per JUAN SERRANO COCA (enginyer agrònom), amb JOSÉ MORALES BERNAL i ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ (perits enginyers) com a auxiliars (Maig de 1951).

Superposició entre el plànol del Projecte de Pla General de Colonització del 2n tram del Canal de Monegros (1951) i l'ortofoto actual, on s'aprecia com l'emplaçament inicialment escollit pel poblat de Frula difereix de la posició final. Mentre el projecte situa el poblat en tangència a dos dels camins asfaltats principals, adoptant una ordenació mixta que combina geometries corbes i malles cartesianes, en la realitat el poblat se separa sensiblement de la traça territorial més rellevant (en línia discontinua) i planteja una ordenació diferent a la prevista en inici.

Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA. Proyecto del Plan General de Colonización del 2º tramo del Canal de Monegros, signat per JUAN SERRANO COCA (enginyer agrònom), amb JOSÉ MORALES BERNAL i ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ (perits enginyers) com a auxiliars (Maig de 1951).

segons unitats de veïnatge en forma de cul-de-sac i la gradació entre diversos nivells de privacitat a través de recorreguts lineals. Aquest és un esquema funcional que es repeteix en els tres emplaçaments estudiats, amb independència de la topografia, els accessos preexistents o l'orientació. Un model urbanístic que, finalment, troba la seva adaptació encertada en el projecte definitiu del poblat.

- Al projecte del Pla general de colonització del 2n tram del Canal de Monegros (1951)¹²³, es planteja la creació de tres nous poblats, denominats El Cardal¹²⁴ (Valfonda de Santa Ana), Frula i El Rebasal (Montesusín). En els plànols aportats es comproven dos aspectes rellevants: ni l'ordenació predeterminada ni l'emplaçament previst es correspondran amb els dels poblats definitius.

En definitiva, aquests i altres exemples¹²⁵ recollits durant la present investigació duen a concloure que **la proposta urbanística se situa al final de la llarga cadena tècnica productiva colonitzadora, restant sempre supeditada a la lògica agrimensora** i, subsidiàriament, a la ponderació dels criteris d'oportunitat que la conjuntura ofereix, ja sigui a partir de la disponibilitat de finques per adquisició o cessió, o ja sigui a partir de la valoració sobre la viabilitat econòmica de la implantació. En qualsevol cas, **no sol existir sincronia entre els postulats ordenadors del territori i les propostes urbanístiques**, sinó una relació de subordinació d'aquestes últimes a la direcció, a voltes erràtica, de la jerarquia agrimensora de l'Institut Nacional de Colonització.

Per tant, els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre disposen d'un marge estret per a la reflexió sobre el lloc i sobre les condicions programàtiques de partida dels seus projectes, obligant-los a optar per a **solucions estandaritzades que puguin ser perfectibles i adaptables segons la variant conjuntura**. Aquesta circumstància permetria explicar la seva predilecció per elements formals generadors que puguin

---

123 Document del maig de 1951, signat per JUAN SERRANO COCA (enginyer agrònom), amb JOSÉ MORALES BERNAL i ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ (perits enginyers) com a auxiliars. *Font: ARXIU CENTRAL MINISTERI D'AGRICULTURA.*

124 En l'informe d'octubre de 1953, formulat per la Direcció General de Colonització a l'Excel·lentíssim Sr. Ministre d'Agricultura, d'acord amb allò disposat a l'article 5 de la Llei de 21 d'abril de 1949, s'adjunta un plànol annex pel qual se suprimeix el poblat del Cardal. Tanmateix, els poblats de Frula i El Rebasal es mantenen en els seus emplaçaments originals.

125 Veure la figura de la pàgina següent, relativa a la proposta d'emplaçament alternatiu del projecte de Valsalada, segons document elaborat per JOSÉ BOROBIO, l'abril de 1955. Observi's com el perímetre del projecte es manté inalterat malgrat el canvi de posició i d'orientació respecte la proposta del Pla de Coordinació.

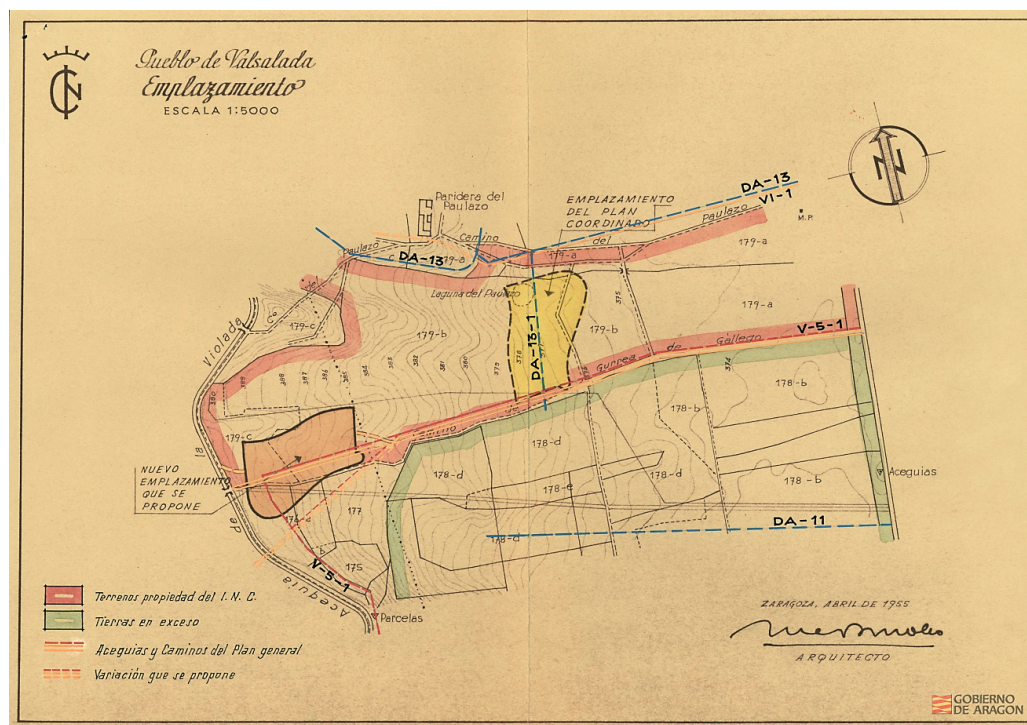
Plànol de l'emplaçament final per Valsalada, realitzat per José Borobio l'abril de 1955, que planteja una alternativa a la situació originalment prevista pel Pla de Coordinació (en groc). És pertinent destacar com, malgrat l'envoltant del poblat concorda amb el projecte final, l'emplaçament varia de posició i d'orientació, amb relativa indiferència.

Font: DOCUMENTS I ARXIU D'ARAGÓ (DARA).

Pàgina anterior, quadre resum dels principals paràmetres urbanístics dels projectes elaborats per José Borobio, a partir del redibuixat dels poblats. Diverses dades:

1. La superfície total dels poblats oscil·la, de mitjana, a l'entorn de les 7,1 ha, essent Orillena (1956) el poblat més gran i Artasona del Llano (1954) el més petit.
2. L'ocupació de sòl per zona es troba, de mitjana, a l'entorn del 57,4%, essent Curbe (1958) el projecte amb major percentatge de sòl destinat a zones i, Faió (1965), amb el menor.
3. Pel que fa al sistema d'equipaments, els projectes presenten, de mitjana, un percentatge d'ocupació de sòl de 6,3%, essent Valsalada (1954) el projecte amb menor ocupació i Puilato (1952) el de major.
4. El percentatge destinat a sòl d'espais lliures és, de mitjana, un 3,7%, essent Valsalada (1954) el projecte amb menys espais lliures, i el Pla de la Font (1956) el que més sòl destina per aquest sistema.
5. El sistema viari ocupa, de mitjana, el 32,6% del total del projecte, essent Faió (1965) el poblat que major part de sòl destina a aquest sistema i, Valfonda de Santa Ana (1957), el que menys.

Font: Elaboració pròpia.

	Superficie (m2)	Zona (m2 sòl)	%	Sistemes (m2 sòl)	%	Equipaments (m2 sòl)	%	Espais lliures (m2 sòl)	%	Vialitat (m2 sòl)	%	Habitatges (núm.)	Densitat (hab/Ha)
Sucs	68.080	35.726	52,5%	32.354	47,5%	4.581	6,7%	916	1,3%	26.857	39,4%	109	16,0
El Temple	85.731	50.914	59,4%	34.817	40,6%	4.494	5,2%	1.674	2,0%	28.649	33,4%	100	11,7
Ontinar	79.367	40.992	51,6%	38.375	48,4%	4.497	5,7%	2.245	2,8%	31.633	39,9%	127	16,0
Poblenou	67.896	41.181	60,7%	26.715	39,3%	3.749	5,5%	2.366	3,5%	20.600	30,3%	127	18,7
Puilato	31.578	14.623	46,3%	16.955	53,7%	3.287	10,4%	1.066	3,4%	12.602	39,9%	45	14,3
Puigmoreno	42.690	25.737	60,3%	16.953	39,7%	2.098	4,9%	880	2,1%	13.975	32,7%	64	15,0
Valmuel	44.036	26.976	61,3%	17.060	38,7%	2.515	5,7%	965	2,2%	13.580	30,8%	68	15,4
San Jorge	34.640	19.329	55,8%	15.311	44,2%	3.147	9,1%	375	1,1%	11.789	34,0%	58	16,7
Artasona	30.163	17.814	59,1%	12.349	40,9%	2.186	7,2%	243	0,8%	9.920	32,9%	51	16,9
Valsalada	39.386	25.692	65,2%	13.694	34,8%	1.884	4,8%	274	0,7%	11.536	29,3%	62	15,7
Pla de la Font	73.819	40.287	54,6%	33.532	45,4%	5.010	6,8%	5.138	7,0%	23.384	31,7%	42	5,7
Orillena	121.082	75.604	62,4%	45.478	37,6%	8.772	7,2%	2.667	2,2%	34.039	28,1%	110	9,1
Valfonda	118.462	69.468	58,6%	48.994	41,4%	9.858	8,3%	7.055	6,0%	32.081	27,1%	102	8,6
Curbe	91.143	61.268	67,2%	29.875	32,8%	5.135	5,6%	3.537	3,9%	21.203	23,3%	88	9,7
Alera	115.971	67.101	57,9%	48.870	42,1%	6.555	5,7%	6.259	5,4%	36.056	31,1%	106	9,1
Faió	91.451	39.573	43,3%	51.878	56,7%	3.732	4,1%	6.167	6,7%	41.979	45,9%	166	18,2
Total	1.135.495	652.285	57,4%	483.210	42,6%	71.500	6,3%	41.827	3,7%	369.883	32,6%	1.425	12,5

admetre addicions o supressions, tals com les malles cartesianes o les formes geomètriques corbes.

Val a dir que tot projecte urbà parteix del diàleg entre les necessitats del programa funcional i l'adaptació al suport físic. En aquest delicat equilibri hi intervé un tercer i determinant factor: els prejudicis, apriorismes i preferències que tot arquitecte custodia en el seu imaginari. Aquesta és una característica intrínseca a l'art de projectar, i la tasca de l'arquitecte és cercar l'adequada harmonia entre les demandes exògenes (requeriments funcionals, limitacions econòmiques, restriccions topogràfiques, accessibilitat de serveis, etc.) i les seves pròpies pulsions ètiques i estètiques.

Com és previsible, aquest diàleg també es produeix en els tres projectes mencionats. Tanmateix, i malgrat la capacitat de l'arquitecte saragossà d'adaptar amb mestratge la seva visió particular del món a les sol·licitacions funcionals i contextuals, el cert és que no deixa de sorprendre com els esmentats poblats són l'expressió decidida d'una mirada apriorística, construïda a través d'una inacabable curiositat empírica i d'un bagatge teòric robust que es declina amb intel·ligència i flexibilitat, amb relativa indiferència a les particularitats del lloc o a les jerarquies del territori. De fet, es tracta d'un exercici introspectiu, d'un estudi empíric que reflexiona sobre la urbanitat en la baixa densitat. Aquest és un exercici que podem extrapolar a la resta dels seus projectes, tal com veurem més endavant.

LA CONSOLIDACIÓ D'UN PATRÓ URBANÍSTIC

La forma urbana colonitzadora és singularment homogènia al llarg del prop de dues dècades de continuada actuació. Malgrat la distinció entre diverses etapes que es realitza al capítol segon, i més enllà de les ordenacions i de les traces particulars de cada projecte, el cert és que la fesomia dels poblats és sorprenentment unitària.

Es tracta de nuclis compactes, on la preferència per l'agregació de parcel·les petites dibuixa un paisatge repetitiu de façanes i tàpies, que només es distingeixen les unes de les altres pel seu encalçat o per la seva maçoneria. Assentaments on el carrer s'articula

con el principal argument narratiu, i on les seves nombroses inflexions, sinuositats, ampliacions o girs s'erigeixen com a subtils invitacions a la trobada i a l'intercanvi. Agregacions de volums simples d'alçades no superiors a dues plantes que s'arreceren a espais urbanitzats, vegetats i ordenats, presidits per equipaments i esglésies que projecten una civilitat i una urbanitat desvinculada de l'aixada i del terròs.

Són diverses les estratègies emprades per la doctrina colonitzadora per tal d'assolir espais urbans recognoscibles com a propis. A continuació es detallen alguns trets paramètrics que, arran de l'estudi dels poblats de JOSÉ BOROBIO, permeten establir un patró urbanístic identificable:

- Un patró urbanístic de **molt baixa densitat**¹²⁶. És inqüestionable l'aposta decidida per la baixa densitat, doncs la majoria de poblats objecte d'estudi presenten densitats situades al voltant dels 12,5 hab./Ha, configurant agregats urbans de 89 habitatges de mitja.
- Un patró urbanístic extraordinàriament **poc intensiu**. Els poblats de l'arquitecte presenten uns coeficients d'edificabilitat bruta significativament baixos¹²⁷, situats generalment entre el 0,12-0,15 m²st/m². Aquesta xifra s'acompanya habitualment d'unes ràtios de superfície construïda per habitatge a l'entorn dels 80-90 m².
- Un patró urbanístic **compacte**. La majoria dels poblats presenten una ocupació entre les 4-7 ha, si bé en els projectes dels darrers anys, les superfícies d'ocupació s'enfilen fins a les 9-11 ha, en una tendència per la consolidació de patrons

---

126 Segons dades pròpies extretes a partir dels documents d'arxiu obtinguts, les densitats dels poblats són les següents: Ontinar del Salz (avantprojecte): 16 hab./ha; Sucs (avantprojecte): 16 hab./Ha; El Temple (projecte i ampliació): 11,7 hab./Ha; Poblenou del Delta (avantprojecte): 18,7 hab./Ha; Puilato (projecte desembre 1953): 14,3 hab./Ha; Valmuel (avantprojecte febrer 1953): 15,4 hab./Ha; Puigmoreno (avantprojecte febrer 1953): 15 hab./Ha; San Jorge (projecte gener 1955): 16,7 hab./Ha; Artasona del Llano (projecte maig 1954): 16,9 hab./Ha; Valsalada (projecte maig 1954): 15,7 hab./Ha; Orillena (projecte agost 1956): 9,1 hab./Ha; Pla de la Font (projecte 1956): 5,7 hab./Ha; Valfonda de Santa Ana (projecte juny 1957): 8,6 hab./Ha; Faió (avantprojecte juny 1965): 18,2 hab./Ha.

127 Segons dades pròpies extretes a partir dels documents d'arxiu, les edificabilitats brutes dels poblats són les següents: Ontinar del Salz (avantprojecte): 0,16 m²st/m²; Sucs (avantprojecte): 0,12 m²st/m²; El Temple (projecte i ampliació): 0,13 m²st/m²; Poblenou del Delta (avantprojecte): 0,15 m²st/m²; Puilato (projecte desembre 1953): 0,12m²st/m²; Valmuel (avantprojecte febrer 1953): 0,13 m²st/m²; Puigmoreno (avantprojecte febrer 1953): 0,15 m²st/m²; San Jorge (projecte gener 1955): 0,15 m²st/m²; Artasona del Llano (projecte maig 1954): 0,14 m²st/m²; Valsalada (projecte maig 1954): 0,12 m²st/m²; Orillena (projecte agost 1956): 0,08 m²st/m²; Pla de la Font (projecte 1956): 0,14 m²st/m²; Valfonda (projecte juny 1957): 0,09 m²st/m²; Faió (avantprojecte juny 1965): 0,17 m²st/m².

progressivament més extensius. De mitja, les parcel·les dels nuclis més compactes es troben al voltant dels 400 m² de sòl, mentre que en els darrers poblats, tals com Orillena o Valfonda de Santa Ana, aquesta superfície s'augmenta fins als 680 m² de sòl de mitja.

- Un patró urbanístic amb un significatiu percentatge de **sòls destinats a l'ús públic**. Els poblats tenen, de mitjana, un percentatge del 42% de sòls d'ús públic, destinats al sistema viari, als espais lliures i als equipaments públics. Aquesta xifra és poc variable al llarg dels 16 poblats, i permet consolidar projectes urbans amb amplis espais lliures d'edificació, amb especial prevalença dels carrers, que incrementen la percepció higienista d'aquests assentaments.
- Un patró urbanístic **poc divers**, tant pel que fa al nombre i varietat de tipologies d'habitatge emprades, com pel que fa a les activitats que hi tenen lloc. Com s'ha defensat en el capítol anterior, amb caràcter general el nombre de tipologies residencials no sol superar les cinc, mentre que l'especialització funcional agrícola dels poblats limita el ventall d'activitats que s'hi donen lloc, restringint-les habitualment a l'habitatge rural i poc més.

En definitiva, JOSÉ BOROBIO consolida un patró urbanístic colonitzador de baixa densitat, poc intensiu, compacte i poc divers. No sembla, a priori, el millor punt de partida per a poder assolir espais urbans complexos i reblerts d'urbanitat. Tanmateix, com s'ha anat mantenint al llarg de la present investigació, l'assoliment d'espais d'urbanitat és un dels trets més sorprenents i contra pronòstic que podem constatar en la majoria dels poblats.

Malgrat les nombroses restriccions en el seu exercici, la mà de l'arquitecte i la seva perícia per establir ordenacions complexes i diverses, segueixen essent factors determinants en la consecució de la desitjada urbanitat. En aquest context, les ordenacions de JOSÉ BOROBIO s'erigeixen com un ric catàleg d'estratègies i solucions que tot seguit es desgranen.

1	Juxtaposicions formals	1.1	Superposició de trames	
		1.2	Contraposicions formals: geometries i malles	
2	Escenificació del relat urbà	2.1	Gestió escenogràfica de l'expectativa	Portes urbanes: la reinterpretació dels codis tradicionals Seriacions (ritmes) i gradacions creixents (clímax)
		2.2	Contrapunts ambientals: places versus trames	
3	Declinació dels components urbans	3.1	La contribució dels carrers en la construcció d'un paisatge divers	Els passatges: l'escala humana en el projecte urbà Variacions sobre un mateix tema: els passatges de Faió Els passejos: experimentació en la construcció de l'espai cívic
		3.2	La varietat tipològica i l'agregació parcel·lària: una mètrica al servei de la diversitat	El diàleg entre agregació parcel·lària, diversitat tipològica i especialització dels tipus residencials
4	Llegibilitat complexa de l'espai	4.1	Continuïtat i ruptura: els espais inesperats	
		4.2	La constant revisió del continu urbà	Tensions espacials: vectors urbans La mirada interrompuda: la fragmentació de l'experiència Accidents a la trama: un plantejament fenomenològic

Esquema de les estratègies de JOSÉ BOROBIO en la formulació dels seus projectes, d'acord amb el plantejament del present capítol.

Font: *Elaboració pròpia.*

QUATRE ESTRATÈGIES PER A LA CONSECUCIÓ D'URBANITAT

La consolidació d'un patró urbanístic tan rígid i predeterminat ens recorda que els poblats són artefactes que s'allunyen de la imatge paradigmàtica dels nuclis rurals tradicionals, que tan profundament arrelats romanen en l'imaginari col·lectiu. En lloc de presentar una aparença arbitrària o complexa, pròpia de l'arquitectura popular, les ordenacions que regeixen els poblats de colonització evidencien la naturalesa singular de l'encàrrec, és a dir, la seva condició de projecte urbà de nova planta.

En aquest sentit, la gènesi del poblat de colonització sorgeix de l'aplicació de criteris de generació urbana que són racionals i objectivables, i que provenen d'imperatius relacionats amb la funcionalitat, la productivitat, l'optimització de recursos, la higiene o la salubritat. Una circumstància que contrasta amb la imatge paradigmàtica i evocadora del teixit urbà heretat, generat habitualment a través de dilatats processos de sedimentació, i que es produeixen arran de diferents sol·licitacions socials, econòmiques, topogràfiques o conjunturals, que incideixen de manera desigual al llarg de segles.

Com ja s'ha explicat al pròleg de la present investigació, la recerca sobre els atributs de l'urbanisme rural popular, i la seva indiscutible capacitat per a generar paisatges urbans complexos, és un tema que interessa singularment a JOSÉ BOROBIO des de ben jove. Entre els anys 1928-1936, essent estudiant d'arquitectura, realitza nombrosos dibuixos i apunts de viatge on plasma escenes fragmentades d'una realitat rural observada a través del calidoscopi de la modernitat. Representacions que depuren el pintoresquisme i la tradició, per a representar teixits populars on s'investiga la tensió entre la fluïdesa de l'espai i la seva ruptura. És precisament el diàleg entre aquests atributs el que constitueix la matriu conceptual i teòrica de l'arquitecte, ja que en l'habilitat de combinar continuïtat i ruptura rau la capacitat de generar espais urbans ordenats i al seu torn allunyats de la monotonia i d'allò previsible.

Així doncs, i assumint les lliçons apreses arran de l'estudi de l'urbanisme tradicional, l'arquitecte aragonès desplega un seguit d'estratègies que li permeten superar les nombroses cotilles que provenen de la imposició d'un patró urbanístic institucional.

Una actitud que el distingeix per sobre de molts dels seus coetanis, doncs s'hi entreveu la voluntat decidida per a construir espais urbans diversos, variables i complexos. Més concretament, en el present capítol es posen de relleu les següents estratègies:

- E-1. Per a superar la predicibilitat, l'ús de superposicions i contraposicions en les ordenacions dels poblats mitjançant les **juxtaposicions formals** (trames, geometries o ambients), que permeten donar al visitant una dimensió diversa i complexa, i fins i tot contradictòria.
- E-2. Per a transcendir la noció de projecte prosaic i mancat de singularitat, la utilització de **l'escenificació i la gesticulació** per a condicionar la seva percepció, donant a la imatge del projecte una aproximació quasi teatral a través de l'emfasització de l'expectativa i la generació de relats seqüencials.
- E-3. Per a vèncer la uniformitat, es cerca la **declinació** dels principals elements formals que defineixen el projecte urbà, tals com el carrer, la tipologia residencial o la parcel·la.
- E-4. Per a eradicar la simplicitat, s'afegeix un gradient de complexitat en la llegibilitat de l'espai urbà, alternant **continuitat i ruptura**, deformant les regles de la composició o afegint accidents i excepcions als patrons d'agregació.

Aquestes quatre estratègies, desplegades segons diverses accions, sintetitzen la prolífica capacitat de l'arquitecte per a trencar les barreres d'un context burocratitzat, fortament ideològic i mancat de recursos tècnics i econòmics. En la seva anàlisi hi trobem l'essència del bagatge i el valor de la seva aportació a l'urbanisme rural de mitjans del segle XX.

ESTRATÈGIA 1. LES JUXTAPOSICIONS FORMALS

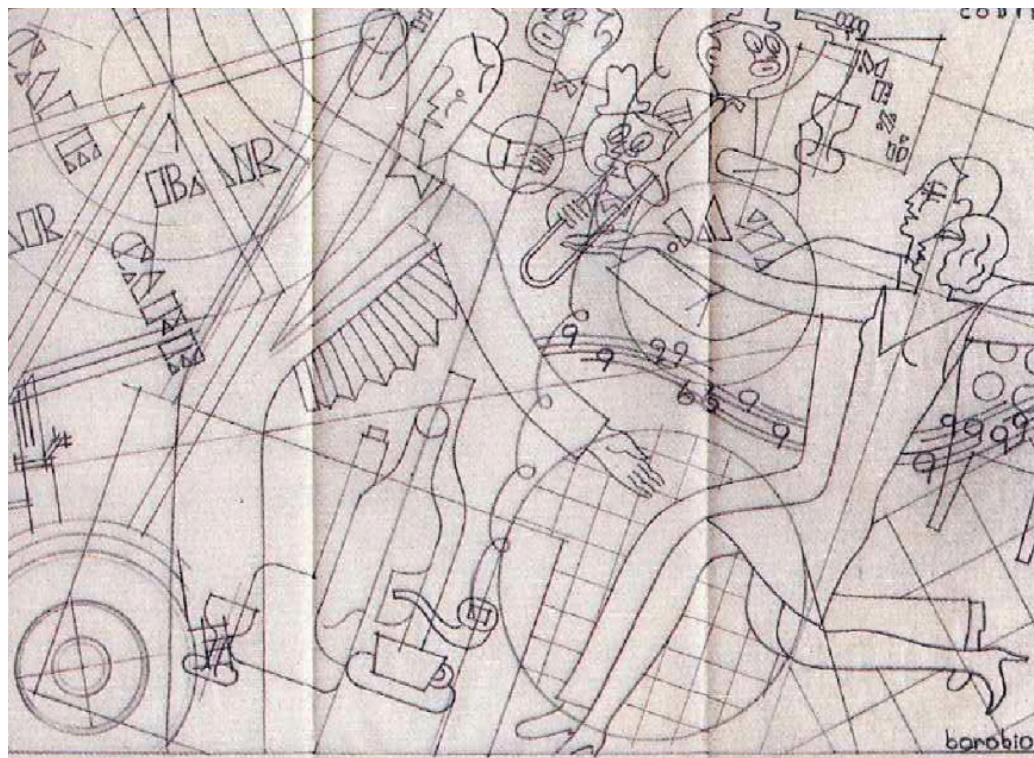
Tal com s'ha defensat en el pròleg, la vessant gràfica de JOSÉ BOROBIO condiciona la seva mirada com a arquitecte. La seva experiència en el camp de l'expressió gràfica li permet plasmar una actitud vitalista, sorneguera i inconformista en la interpretació de la realitat. Amb els anys, l'arquitecte mantindrà aquesta mirada crítica sobre el món que l'envolta, recoberta d'intel·ligència i empatia, per a replantejar-se en el seu exercici professional les certeses i els llocs comuns col·lectivament acceptats.

Al servei d'aquest propòsit, JOSÉ BOROBIO troba en les col·lisions formals un instrument conceptual eficaç, que li permet elevar-se sobre la noció d'imposició d'un nou ordre en els seus paisatges urbans per afegir un grau de complexitat que transcendeix la diversitat cosmètica dels seus primers poblats. La col·lisió de trames i/o lògiques geomètriques produeix espais de tensió, àmbits de fricció inesperats que allunyen l'espectador d'allò previsible i de la monotonia pròpies d'una percepció ortogonal, en general més unitària. Aquesta aproximació, que va més enllà d'una mera reinterpretació de les referències italianes de la *Bonifica Integrale* de l'*Agro Pontino*, es postula com una aportació radicalment moderna, que no abandonarà al llarg de la seva obra. Amb la introducció de diferents trames i geometries, JOSÉ BOROBIO demostra la seva confiança en un model urbà complex.

Sota l'influx d'aquesta pulsó, i com si es tractés d'exercicis d'expressió gràfica, l'arquitecte assajarà al servei de l'Institut Nacional de Colonització ordenacions complexes i diverses mitjançant la **superposició de trames** i la **contraposició de geometries**. Ambdues estratègies, de vegades concurrents, li permetran superar la noció d'uniformitat i de repetició habitualment lligades als projectes urbanístics de nova planta. A diferència del gruix de la producció colonitzadora del règim franquista, que cerca la seva distinció per mitjà de la profusió d'espais simbòlics altament institucionalitzats, l'arquitecte diposita la seva confiança en la trama i, més concretament, en la seva diversitat formal. Una estratègia que li permetrà assolir espais urbans diversos i canviants, que transcendiran el marc mental de considerar els poblats com quelcom més que assentaments on agregar habitatges per a colons.

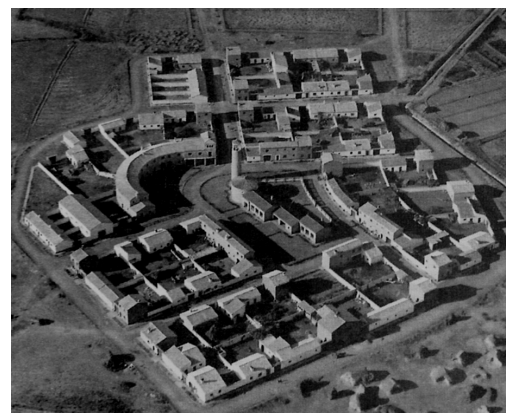
Dibuix previ del mural del cafè "Salduba" a Saragossa (1930), de José Borobio.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

A l'esquerra, fotografia aèria del poblat de Frula, de F. Hernanz, (1954). A la dreta, fotografia aèria del poblat de Puilato (1953), de José Borobio. Dos exemples coetanis, en un àmbit territorial comú, que mostren aproximacions contraposades a la forma urbana del fenomen colonitzador.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

E-1.1. Superposicions de trames: una aproximació gràfica al projecte urbà

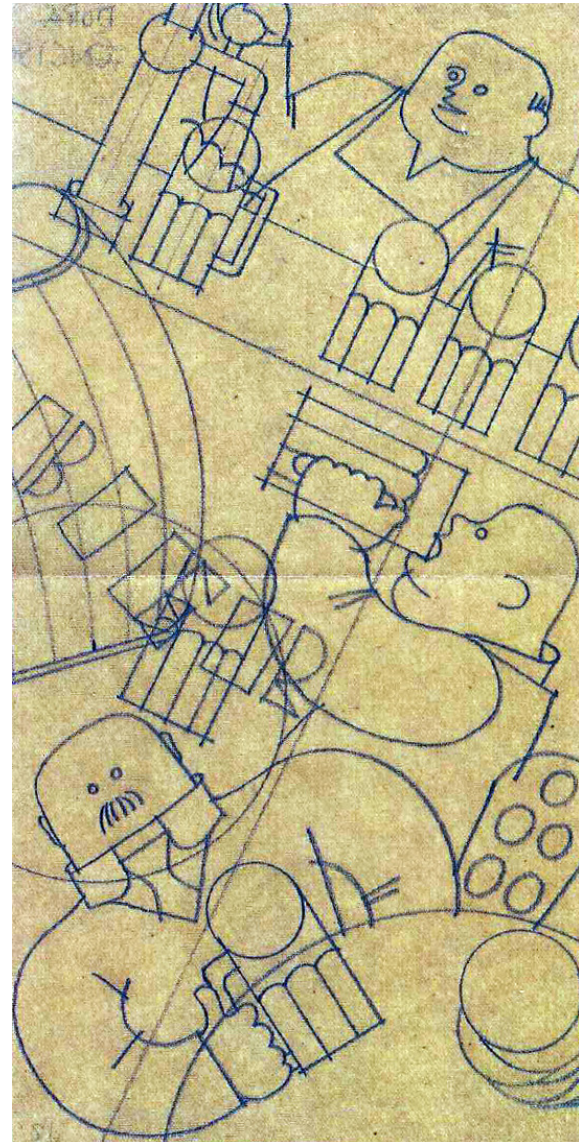
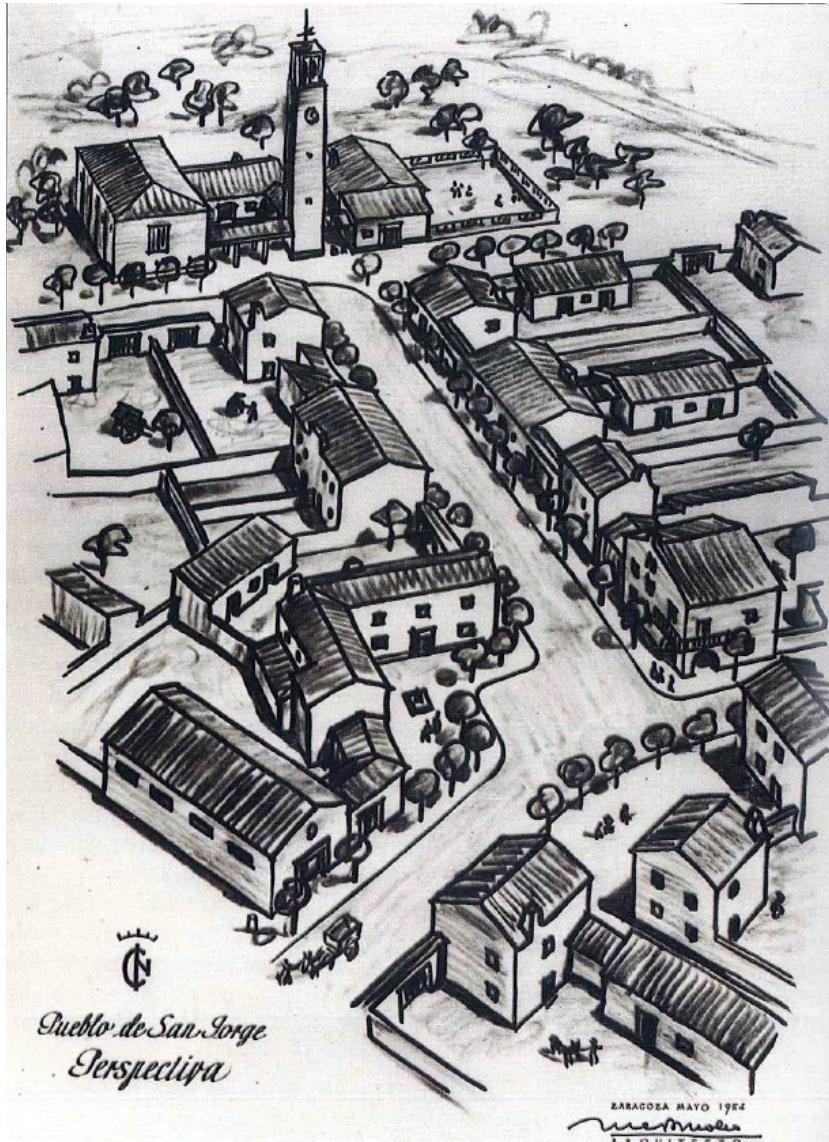
La preferència de JOSÉ BOROBIO per l'aparició de la diagonal i la línia esbiaixada és un tret distintiu a l'hora de disposar les diferents volumetries que integren les seves places majors. Tanmateix, aquest és un principi que no es circumscriu únicament als espais simbòlics dels poblats, sinó que s'estén més enllà, arribant a esdevenir un dels principis generadors de la implantació borobiana.

En el pròleg de la present investigació, i en paraules de JOSÉ LABORDA YNEVA, hem comprovat que l'arquitecte té una singular predilecció pel pla inclinat. El seu retrat en una terrassa d'una cafeteria¹²⁸, amb una actitud somrient, despreocupada i un tant informal, en un enquadrament clarament diagonal en donen fe. La composició és radicalment moderna, i demostra un intens compromís amb la ruptura dels convencionalismes i l'ortodòxia. Lluny de la transcendència i formalitat del primer pla, JOSÉ BOROBIO prefereix mostrar-se en un enquadrament de cos sencer, amb una actitud que, si bé preparada i conscient, no és gens altiva ni allunyada de l'espectador. De fet, quan s'observa la fotografia es té l'estranya sensació de familiaritat amb el personatge, com si d'un encontre casual es tractés.

La predisposició per a postures heterodoxes —quasi irreverents— és una tònica repetida en l'univers borobià. Tal i com s'ha manifestat reiteradament, un dels actes més personals de l'arquitecte rau en la manera que aquest té d'implantar la seva obra en el territori mitjançant l'adopció de diverses directrius geomètriques, sovint inesperades. Com si d'un pentagrama es tractés, aquestes trames subjacents dicten les regles a partir de les quals l'arquitecte desplega el seu discurs creatiu i formal. En aquest sentit, s'escau recordar la seva dilatada experiència en el camp del disseny gràfic —recordem la vessant com a dibuixant de l'arquitecte— com a banc de proves d'aquesta constant tensió formal entre geometries contraposades.

---

128 El comentari de José Laborda Yneva consta a l'inici del pròleg del present treball. Així mateix, el retrat es refereix a la fotografia d'un jove José Borobio Ojeda, també és recollit al pròleg. Font: JOSÉ LABORDA YNEVA. "CHE, Saragossa, 1933-1946. Regino y José Borobio Ojeda.". 2001, Col·legi d'arquitectes d'Almeria.

Per tal d'il·lustrar aquest aspecte, prenguem algunes produccions gràfiques anteriors a la contribució de l'arquitecte a l'INC, en les quals queda demostrada la seva predilecció per les composicions diagonals. Aquestes són dues obres de decoració mural pel projecte de cafè restaurant Salduba a Saragossa, de l'any 1930.

En ambdós casos, la composició general parteix d'una concepció netament geomètrica, tal com s'ha esmentat al pròleg del present treball, molt propera a les influències del cubisme. En primer lloc, perquè la majoria de figures que hi són representades es constitueixen per formes geomètriques simples, com circumferències o rectangles, les quals es complementen per configurar formes més complexes. Segonament, perquè les figures es disposen tot seguint directrius o trames que jerarquitzen l'escena.

D'aquesta manera, en el primer mural, podem comprovar com la composició general s'estructura a través de la submissió de les figures principals (ballarins, músics i ampolles en primer pla) a un seguit de línies diagonals que, a mode d'entramat, estableixen la pauta sobre el conjunt. A aquesta trama principal, se'n superposen d'altres amb plena llibertat; com la que regeix la part inferior del cambrer, o bé les que s'ubiquen als laterals del mural (el terra enrajolat i l'estructura de la taula en forma de creu). La superposició de les trames és desinhibida i la seva coexistència dona lloc a una composició dinàmica, diversa i inesperada, on la tensió entre figures i plans es constitueix com un element de complexitat perceptiva.

Com s'ha anat mantenint, aquesta és una estratègia que JOSÉ BOROBIO trasllada als seus poblat. La superposició de trames esdevé el primer aspecte de modernitat que l'arquitecte emprà per tal de generar projectes urbans complexos i diversos, en els que el solapament de dues lògiques geomètriques o formals produeix espais de tensió i inesperats, llunyans a la predictibilitat i monotonia de la percepció ortogonal. Aquesta aproximació, que va més enllà d'una simple reinterpretació de les referències italianes de la Bonifica Integrale a l'*Agro Pontino*, es postula com una aportació radicalment moderna i pròpia de l'arquitecte saragossà. Amb la introducció de dues o, fins i tot, tres trames, JOSÉ BOROBIO demostra la seva confiança en un model urbà complex, que s'allunya d'altres experiències urbanístiques coetànies de l'INC en què l'ordre i la racionalització són aspectes primordials i, en moltes ocasions, excloents.

Pàgina anterior, a l'esquerra, axonometria feta a mà del centre del poblat de San Jorge (1954), de José Borobio.

Font: JOSÉ LABORDA YNEVA. "CHE, Saragossa, 1933-1946. Regino y José borobio Ojeda.". 2001, Col·legi d'arquitectes d'Almeria.

Pàgina anterior, a la dreta, dibuix previ del mural del cafè "Salduba" a Saragossa (1930), de José Borobio.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

Un altre aspecte interessant que l'arquitecte trasllada des del seu imaginari gràfic és la jerarquització de l'escena a través de les contraposicions i les continuïtats. Com hem fet constar, les figures dels murals del cafè Salduba coexisteixen sense perdre la seva autonomia formal, en un joc compositiu on l'estructura de relacions entre els objectes es configura mitjançant la seva submissió als eixos i trames que JOSÉ BOROBIO disposa com a teló de fons. Aquest exercici es fa evident en el segon dels seus murals, en el que l'arquitecte mostra una típica escena de bar, composta per un home calb d'aspecte gras en posició frontal agafant una gerra de cervesa, un altre home de perfil bevent amb defici i, finalment, al capdamunt del mural, el bàrman omplint un seguit de gerres preparades per a ser servides.

La composició disposa els tres personatges en el primer pla de l'escena i alineats entre si mitjançant una directriu diagonal que travessa el mural. Malgrat això, destaquen les figures que se situen en els extrems superior i inferior de l'escena, ja que mentre el bàrman subratlla la seva prevalença mitjançant la barra del bar que secciona la composició, l'home amb bigoti se singularitza mitjançant un gir cap a l'esquerra que l'allunya de la directriu diagonal principal. Entre ambdues figures s'ubica el tercer personatge, que JOSÉ BOROBIO empra per a cohesionar la composició, doncs aquest s'alinea de forma cartesiana a l'eix predominant. La seva postura —amb el cos en contacte amb la figura inferior i braç paral·lel a la barra del bar— permet dotar de continuïtat l'escena sense comprometre l'autonomia formal dels tres personatges. Aquesta composició, que podríem denominar de “cap, cos i peus”, parteix de dos punts focals i un tercer element que els connecta, sobre una composició unitària i a la vegada formalment heterogènia.

Sorprèn el paral·lisme d'aquesta composició amb l'ordenació del centre del poblat de San Jorge (1954), projectat 24 anys més tard, en el que l'arquitecte planteja una relació entre els espais molt similar a la del mural del cafè Salduba. Aquesta parteix de la contraposició de dos punts focals, com la plaça de l'ajuntament i la plaça de l'església, que gaudeixen d'orientacions diferents, ja que pertanyen a trames geomètriques distintes. Entremig d'ambdós extrems, i com si de la línia diagonal del mural es tractés, un carrer perpendicular a l'església assegura la connexió entre les dues places, mentre que la continuïtat del teixit es garanteix mitjançant les volumetries que es disposen a

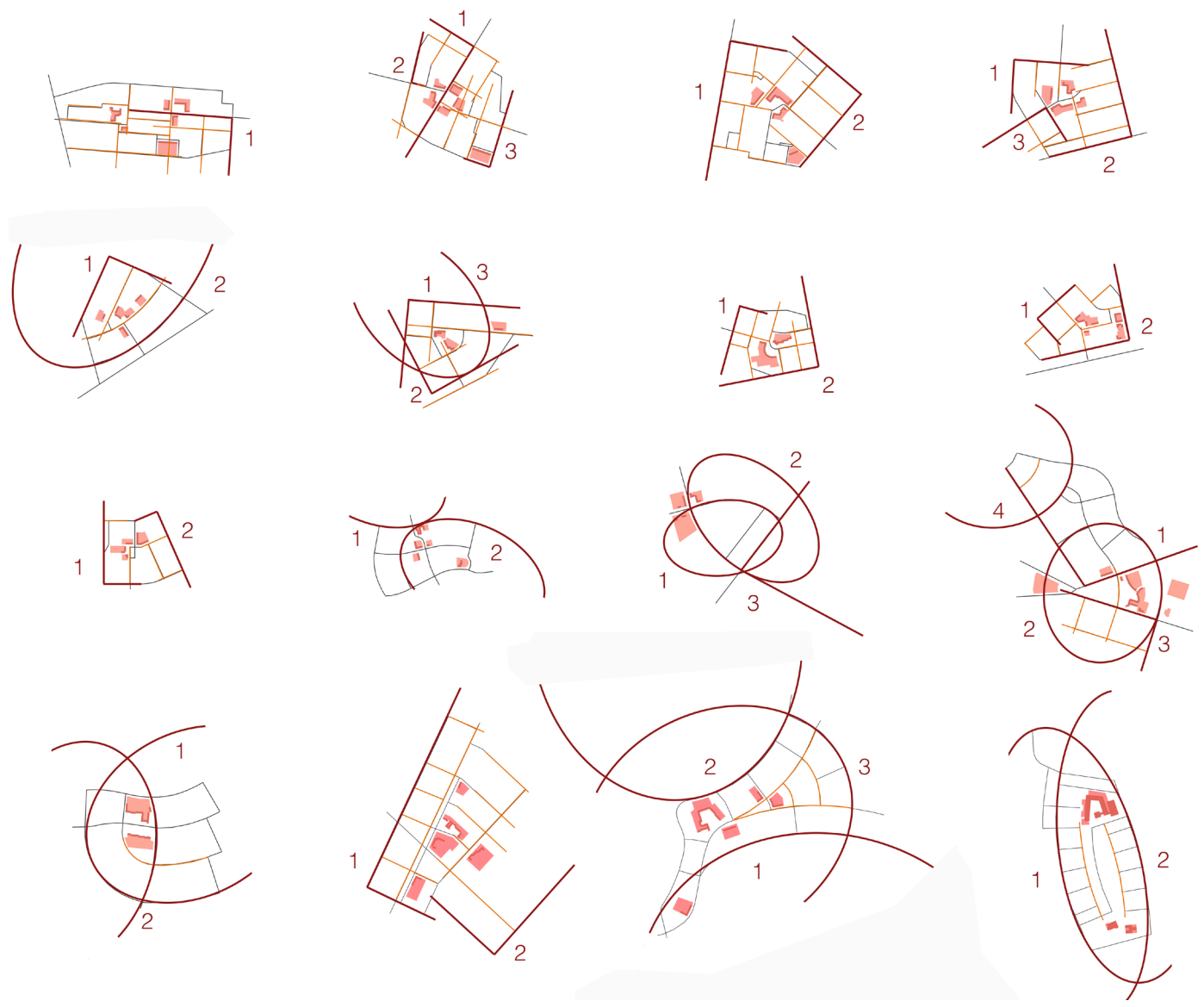
banda i banda del susdit carrer. En resum, i tal i com passa amb les trames superposades, JOSÉ BOROBIO trasllada intel·ligentment el bagatge adquirit en el camp de l'expressió gràfica al camp de l'ordenació urbanística per aconseguir espais dinàmics i vibrants.

La superposició de trames és també present en altres projectes de l'arquitecte, com El Temple (1947), Puilato (1953) o Valmuel (1953), on la seva concepció es formula a partir de la superposició de dues trames ortogonals. Un recurs formal que adquireix la seva major expressivitat a Villafranco de Delta (1952), on l'arquitecte planteja una composició que neix arran de la superposició de fins a tres trames ortogonals. Lluny queden els plantejaments més estàtics dels seus primers poblats d'Ontinar del Salz (1944) i Sucs (1945), o fins i tot l'avantprojecte de Villafranco de Delta (1952), redactat per ell mateix, en què l'ordenació s'articula a partir d'una única trama ortogonal. A Villafranco de Delta, l'arquitecte aragonès explora els límits de la superposició com a idea conceptual generadora de projecte i, al mateix temps i més important, com a proveïdora de paisatges urbans diversos i complexos.

E-1.2. Contraposicions formals: geometries corbes i malles ortogonals

En la seva maduresa, JOSÉ BOROBIO estén el concepte de superposició al nou llenguatge formal que presideix el període 1955-1961, una etapa que es caracteritza per la ruptura amb les característiques ordenacions racionals i rígides que prevalen durant les etapes precedents, en favor de composicions més lliures i orgàniques. Tal com suggereix JOSÉ LUÍS OYÓN, es tracta d'un període d'eminent investigació formal, en què les formes corbes i orgàniques es converteixen en l'eix discursiu urbanístic, en detriment de la línia recta.

Amb caràcter general, un denominador comú presideix la resolució dels projectes d'aquest període: la derogació de les ordenacions basades en traçats exclusivament lineals. A criteri de l'autor de la present investigació, en l'eclosió organicista d'aquest període trobem una motivació subjacent: la superació de les receptes urbanístiques assajades en etapes precedents, a favor d'un llenguatge genuïnament colonitzador que aconsegueixi desprendre's del catàleg formal imposat per la doctrina franquista.

Així doncs, i fruit d'una certa relaxació del règim, l'objectiu que persegueixen els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre és l'assoliment d'una veritable identitat colonitzadora mitjançant l'experimentació amb formes menys encotillades, més pròpies de les tendències urbanístiques de l'època, que proporcionen "una major varietat de perspectives suprimint la rigidesa de que proporciona la línia recta"¹²⁹.

Aquest principi dona lloc a noves ordenacions que imprimeixen una nova mirada sobre el fenomen colonitzador com a replantejament dels seus traçats tradicionalment ortogonals. Sota aquest nou prisma es formulen els poblats del Sabinar (JOSÉ BELTRÁN NAVARRO, 1953), Valfonda de Santa Ana (1957), Curbe (1958) i Alera (1960), essent aquests tres últims projectats per JOSÉ BOROBIO. En aquest context, l'arquitecte sofisticava el seu concepte de superposició portant-ho a el terreny de l'orgànic.

Superades les agregacions parcel·làries exclusivament lineals, el llenguatge formal d'aquesta etapa obliga a l'arquitecte aragonès a trobar noves sendes per incrementar la noció d'urbanitat dels seus projectes. Així doncs, el seu discurs urbanístic es construeix, ja no com la superposició de trames lineals, sinó a partir de la **contraposició de lògiques geomètriques diverses**: la trama cartesiana i la corba. Una reinterpretació del model de col·lisió formal ja utilitzat en la superposició de trames, que dona lloc a projectes com Puigmoreno (1953). Tanmateix, és a partir de l'organicisme de Valsalada (1954), quan l'arquitecte aprofundeix en la investigació formal dels seus traçats, combinant amb decisió les trames lineals i les lògiques curvilínies, tal com succeeix al Pla de la Font (1956), a Valfonda de Santa Ana (1957) i a Alera (1960).

En aquests projectes, l'ordenació física es materialitza com a conseqüència de la contraposició formal de dues lògiques geomètriques que col·lideixen per a generar ambients urbans canviants, diversos i inesperats. Sens dubte, es tracta d'una evolució del model de superposició de trames, si bé aquest cop s'empren patrons geomètrics clarament diferenciables. La línia recta i la directriu corba es concatenen amb naturalitat, dibuixant recorreguts interiors canviants.

Pàgina anterior, anàlisi gràfic de la juxtaposició de trames i la superposició de geometries al llarg dels projectes de José Borobio.

Font: *Elaboració pròpia*.

---

129 Justificació emprada per JOSÉ BELTRÁN en el projecte del poblament del Sabinar. Font: FRANCISCO J. MONCLÚS i JOSÉ LUIS OYÓN. "Història i evolució de la Colonització agrària a Espanya, Volum I, Polítiques i tècniques en l'ordenació de l'espai rural". *Ministeri d'Obres Públiques i Urbanisme, 1988. Pg. 435.*

Com s'ha esmentat amunt, després d'alguns tímids assajos en la introducció de geometries corbes com a transicions entre trames ortogonals¹³⁰, l'arquitecte emprà de forma decidida la contraposició geomètrica per primer cop al poblat de Puigmoreno (1953). En aquest primer assaig, combina l'arquetípica agrupació parcel·lària ortogonal amb el plantejament d'una corona curvilínia situada a llevant, la qual es mostra com la façana principal del poblat. És rellevant apuntar que la distinció entre ambdues geometries no es limita només a la directriu de la trama, sinó que s'estén al patró d'agrupació: mentre en la trama rectangular l'agregació de tipologies és compacta i aleatòria, en la corona corbada la seva disposició és rítmica i pautaada, conscient del paper d'aparador del conjunt que se li encomana.

Per la seva banda, al Pla de la Font (1956) la contraposició formal és abrupta, doncs es construeix en base a la confrontació de dues lògiques antagòniques: la iteració lineal de masoveries isolades al sud i l'agrupació parcel·lària segons fronts urbans curvilinis que s'ubica al nord. De nou, el contrast no és només formal, sinó també conceptual, atès que a cadascuna d'ambdues lògiques geomètriques se'ls assigna un tipus d'ordenació concret: a la corba, les edificacions es disposen segons alineació a vial generant un front de façana contínua —una mena de fons escènic al parc urbà que es formalitza com a centre de la vida col·lectiva del poblat— i, a la recta, les masoveries s'agrupen segons edificacions aïllades.

En el següent projecte amb contraposicions formals, Valfonda de Santa Ana (1957), la transició entre geometries se suavitza, ja que el parc urbà que confronta el centre cívic del poblat es constitueix com un espai de silenci que interromp la col·lisió entre la lògica lineal del sud i la traça organicista del nord. En aquest context, la intel·ligent composició escultòrica del centre cívic del poblat (corbat al nord i rectangular al sud, reverberant l'ordre formal subjacent) així com la disposició del parc com un breu interludi entre trames, permeten una lectura més integrada i més amable entre ambdues geometries. Una el·lipsi en el continu urbà que relaxa la col·lisió entre dues lògiques narratives.

---

¹³⁰ Ens referim als casos de Puilatós (1953) i Valmuel (1953) on, per primer cop, la corba és introduïda amb determinació en les ordenacions.

Val a dir que, en els darrers projectes urbans de l'arquitecte, es fa evident la predilecció per la línia corba. Tant a Curbe (1958), com a Alera (1960) i a Faió (1965), la geometria corba es constitueix, quasi en exclusiva, com el principal argument en la generació de la forma urbana. Tanmateix, el que es rellevant en aquesta fase crepuscular de la seva producció, és que en els tres casos trasllada el model de col·lisió formal de trames cartesianes, experimentat en els primers projectes dels anys 40 i 50, a l'univers organícista. Així doncs, en comptes de superposar malles ortogonals, JOSÉ BOROBIO opta per la confrontació de lògiques curvilínies, donant com a resultat ordenacions que sorgeixen de l'agregació o la intersecció d'arcs de circumferències.

ESTRATÈGIA 2. L'ESCENIFICACIÓ DEL RELAT URBÀ

En la recerca de la impressió propugnada per ALEJANDRO DE LA SOTA¹³¹, els poblats de JOSÉ BOROBIO es revelen com espais que dominen la percepció de l'espectador. En un exercici de control que va més enllà de la mera implantació de telons de fons en dues dimensions, l'arquitecte saragossà consolida la construcció de veritables àmbits espacials on s'interpel·la, explícitament o implícitament, la curiositat de l'observador. Es tracta d'un recurs que, negant l'estridència o l'exageració —però tendint de vegades a la gesticulació—, estimula la reacció emocional i aprofundeix en la dimensió més fenomenològica del fet urbà.

En aquest context, l'objectiu de l'arquitecte sembla clar: aconseguir la implicació emocional del colon mitjançant la proposició d'un relat urbà. Un relat que, per a esdevenir interessant i superar la noció d'uniformitat, es construeix a partir de plantejaments descriptius, girs argumentals i desenllaços narratius, en ocasions inesperats. Al respecte, podem definir dues àrees d'acció de l'arquitecte per la consecució d'aquesta estratègia: la utilització de **contrapunts ambientals** al projecte i la **gestió escenogràfica de l'expectativa**.

---

131 "Sería un grave error el proyectar todo el nuevo pueblo, por dentro como por fuera, de la misma manera, con el mismo criterio; al observador forastero se le tiene que dar una impresión, al colono que lo habita se le debe dar un ambiente.". Font: ALEJANDRO DE LA SOTA, *Memòria del projecte del poblat de Gimènells, 1943*.

Perspectives del nucli de Büttstedt (Alemanya), il·lustratives dels centres i dels espais tancats.

Font: SIR RAYMOND UNWIN, "La práctica del urbanismo. Una introducción al arte de proyectar ciudades y barrios. 1984. Barcelona. Editorial Gustavo Gili.

Imatges dels centres dels poblats d'Artasona del Llano (1954) i del Temple (1947), de José Borobio.

Font: Elaboració pròpia, 2012.

E-2.1. La gestió escenogràfica de l'expectativa

La simple observació de l'arribada a la majoria dels poblats de JOSÉ BOROBIO ens permet comprovar la proposició d'una **aproximació ritual**, una espècie de litúrgia que alimenta l'expectativa de l'observador a mesura que aquest s'atansa al seu centre. Cal advertir que aquest no és un atribut exclusiu de l'arquitecte, doncs quan s'analitza el conjunt de l'obra colonitzadora de la Delegació Regional de l'Ebre, es comprova com l'aplicació d'aquesta estratègia respon molt probablement al dictat del règim franquista. I és que, fins i tot, una mirada distreta a l'extensa producció colonitzadora realitzada per d'altres arquitectes permet adonar-nos de forma quasi immediata de l'existència d'un seguit de trets comuns en molts dels poblats executats, pel que fa l'experiència de l'arribada.

Podem constatar que, en la majoria de poblats, la praxi colonitzadora **concentra els accessos** en un o dos vials principals, sobre els que recau tota la càrrega simbòlica i emotiva de la implantació. Es tracta d'eixos viaris habitualment lineals que culminen el seu recorregut en el centre del poblats mitjançant una penetració perpendicular al teixit urbà confrontant, generant una visió teatral, una espècie d'escenografia urbana que culmina amb un clímax, sovint encarnat pel campanar de l'església. Rarament l'aproximació és capil·lar o múltiple, sinó senzillament axial. Umbilical.

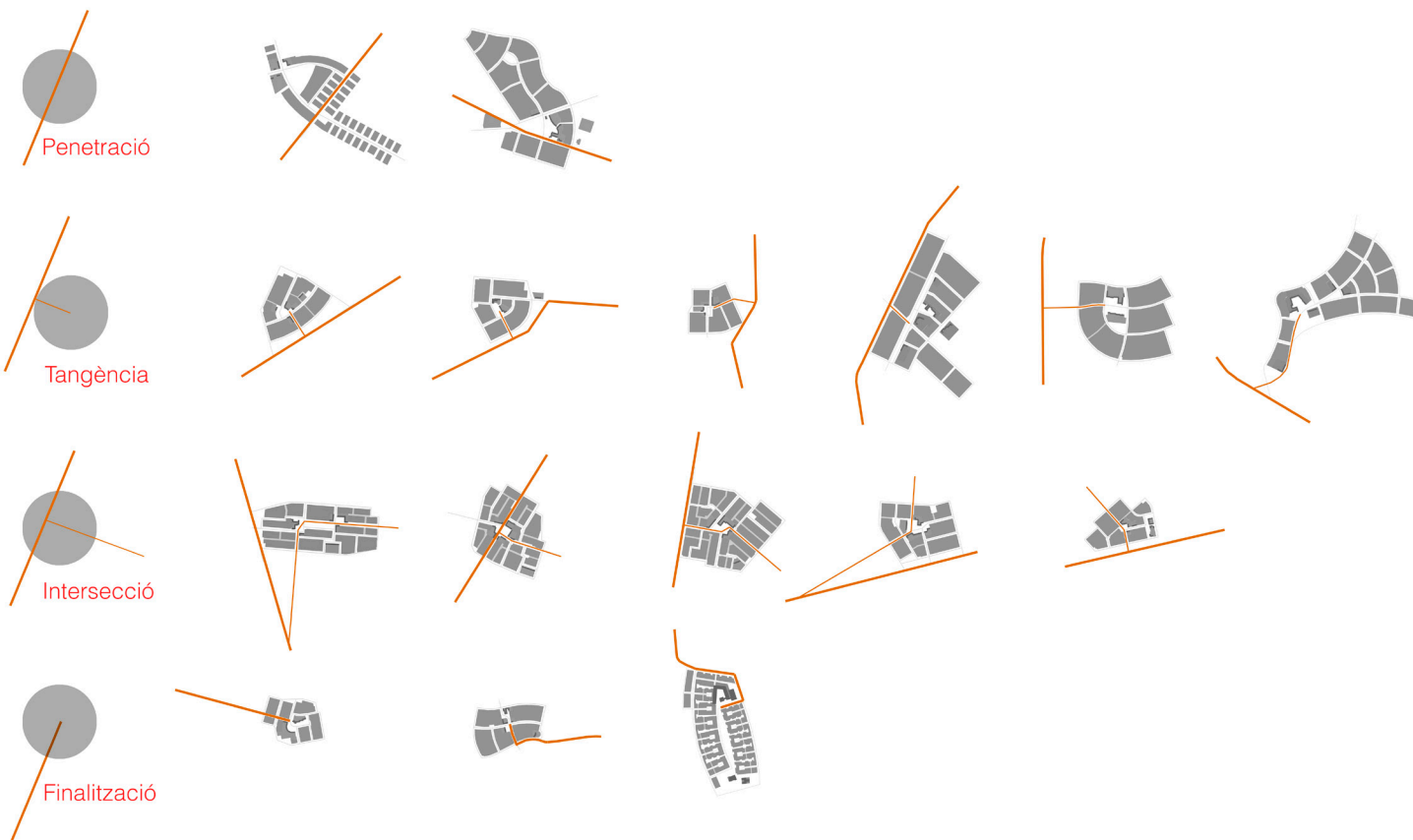
Si prestem atenció a la ubicació i emplaçament de la majoria de poblats, descobrim que aquesta estratègia d'aproximació no respon a criteris estrictament funcionals, sinó a aspectes més aviat doctrinals¹³² ja que, paradoxalment, els esmentats poblats gaudeixen de fronts urbans habitualment generosos que permetrien una elevada capil·laritat. En aquest sentit, a priori es podria pensar que la predilecció del règim per a encerclar els assentaments mitjançant rondes viàries de circumval·lació seria un factor que garantiria una franca accessibilitat des de qualsevol orientació del territori, més encara quan considerem que la majoria dels susdits poblats s'emplacen en topografies sensiblement planes, sense obstacles orogràfics aparents més enllà de les masses boscoses que arreceren els assentaments dels vents dominants. Tanmateix, i malgrat

---

132 En aquest aspecte s'escau remetre'ns al primer capítol i a les principals prescripcions propugnades per CÉSAR CORT en el seu llibre "Campos urbanizados y ciudades ruralizadas", en què degrada el model de ciutat extensiva liberal o maquinista per considerar-lo isòtrop i mancat de jerarquies. Alhora, CORT defensa el potencial simbòlic i representatiu del fet urbà, generalment confiat a les artèries d'accés.

Esquemes dels tipus d'accés als poblats projectats per José Borobio, amb classificació segons l'aproximació sigui mitjançant penetració, tangència, intersecció o finalització.

Font: Elaboració pròpia.

la diversitat de maneres d'acomodar-se en el territori, els poblats de colonització són selectius en la proposició dels accessos.

Si circumscrivim aquesta casuística a la producció de JOSÉ BOROBIO, podem establir una breu taxonomia dels poblats atenent a la manera en què l'arquitecte en disposa la seva ordenació en referència als camins principals traçats per l'agent colonitzador. Essencialment podem constatar quatre possibles situacions:

- Les **penetracions**, és a dir, poblats travessats per eixos territorials estructurants. En aquestes situacions, els camins principals de l'àrea reguívola s'insereixen en el teixit urbà dels assentaments, donant lloc als poblats del Pla de la Font (1956) i Valfonda de Santa Ana (1957).
- Les **tangències**, quan els eixos vertebradors de l'ordenació colonitzadora discorren paral·lels a alguna de les façanes del poblat. En aquests casos, els assentaments es segreguen de la traça territorial mitjançant un espai de transició, ja sigui una franja de terreny que allotja els horts del poblat o bé el bosquet de protecció. Aquest tipus de solució és la més emprada per l'arquitecte saragossà, doncs té lloc als projectes de Puigmoreno (1953), Valmuel (1953), Artasona del Llano (1954), Orillena (1956), Curbe (1958) i Alera (1960).
- Les **interseccions**, és a dir, les confluències entre vials ordenadors de la zona reguívola que no necessàriament comparteixen el mateix rang de jerarquia. En aquests casos, la trobada entre ambdues traces té lloc en el perímetre del poblat, tal i com passa a Ontinar del Salz (1944), Sucs (1945), El Temple (1947), Poble Nou del Delta (1952) i San Jorge (1954).
- Les **finalitzacions**, quan els poblats es vinculen de forma umbilical a la traça territorial, exercint de colofó del vial, tal i com succeeix a Puilato (1953), Valsalada (1954) o Faió (1965).

Arran d'aquest repàs casuístic comprovem que l'accés al centre del teixit urbà es planteja de forma selectiva. Són pocs els carrers designats per a introduir-nos a les

Fotografies de l'alçat i de l'accés principal a Poble Nou del Delta, de José Borobio, des del camí de Sant Carles de la Ràpita.

L'arquitecte atorga importància a l'accés al poblat mitjançant l'acusada simetria de les tipologies C, de major alçada i front més continu. L'atenció per aquest punt simbòlic de l'assentament es reforça per l'aparició de la torre del campanar en segon pla (des d'on s'ha pres la fotografia).

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

entranyes del poblat, i sempre solen ser fàcilment identificables, doncs en la seva perspectiva hi descobrim ràpidament els elements arquitectònics més representatius de l'assentament. L'arquitecte concentra essencialment els accessos en dos o tres vials principals, que molt sovint es desvinculen de la seva vocació arterial en el territori, per a concentrar tota l'atenció del visitant en el simbolisme de l'aproximació. I és que sembla que la doctrina colonitzadora no permet interferències en la litúrgia de l'entrada, ja que els carrers d'accés se segreguen vers els camins, i per tant, s'alliberen de la seva funció connectora amb la resta del territori.

Per tant, més enllà de la lògica agregativa o de la forma de la implantació, podem entreveure la manifesta voluntat de **jerarquitzar l'arribada** als poblats. Una decisió eminentment de projecte, que es revela com un exercici de **control perceptiu** i de **submissió de l'usuari** a l'ordre establert. De fet, el règim colonitzador predetermina l'entrada al poblat i, per tant, dissenya l'experiència de l'arribada. Al respecte cal destacar que, com tants d'altres coetanis, JOSÉ BOROBIO adopta aquesta estratègia en la concepció dels seus projectes.

Aquesta **gestió escenogràfica** de l'arribada es materialitza de forma canònica amb la imatge d'un colofó fàcilment perceptible des de l'accés, encarnat pel campanar de l'església, que exerceix la funció de balisa civilitzadora enmig del territori colonitzat. Un campanar que s'acompanya de les peces arquitectòniques més rellevants del conjunt edificat en la configuració de la plaça major. Tanmateix, a diferència de la resta d'arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, l'arquitecte saragossà revisa aquest model per a reforçar el seu particular discurs basat en la diversitat i la diferència. A tals efectes, i més enllà de la disposició d'un campanar, en tant que fita urbana, JOSÉ BOROBIO incorpora al relat un seguit d'estratègies compositives subtils que transformen la penetració als poblats en una experiència més complexa i elaborada.

Portes urbanes: la reinterpretació dels codis tradicionals

Per il·lustrar aquest punt, és convenient traslladar-nos a un dels projectes més emblemàtics de l'arquitecte saragossà: Poble Nou del Delta (1952). En aquest poblat

D'esquerra a dreta, i de dalt a baix, fotografies del la plaça major del Temple (1947), l'accés a la plaça major de Valmuel (1953), passatge del carrer del Gall, a Puigmoreno (1953), vista del carrer major del Temple (1947), carrer de les Escoles del Temple (1947) i desembocadura del carrer de Zuera a la plaça de l'església d'Ontinar del Salz (1944).

En totes les imatges es pot comprovar la utilització de la simetria i les portes urbanes com a elements per a reforçar l'accés als carrers principals de l'ordenació.

Font: Elaboració pròpia.

Font: Foto del carrer major del Temple (1947), extreta a partir de l'arxiu fotogràfic de la família Borobio, recollida al llibre "El Pueblo del Temple (Huesca): Colonización, Historia y Arte" d'ALAGÓN LASTE, José María. Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014.

l'arribada encarna l'ortodòxia de l'INC, doncs aquesta és llargament preparada mitjançant una catifa cartesiana de parcel·les regulars s'estén a mesura que el visitant s'acosta al nucli. Com si d'un pla perspectiu renaixentista es tractés, el projecte colonitzador ordena el territori mitjançant una malla ortogonal abstracta configurada a través de llindars, tanques, camins i sèquies. Envoltant aquest ordre, la informalitat s'estén a nord i sud, on respectivament l'observador pot veure-hi l'estany de l'Encanyissada i el golf del Fangar. Des del límit oest de la proposta colonitzadora, el nou camí de Sant Carles de la Ràpita —principal accés al nucli— adopta l'ordre geomètric imperant, mentre el poblat orienta els seus carrers en coherència amb la direcció del gra parcel·lari.

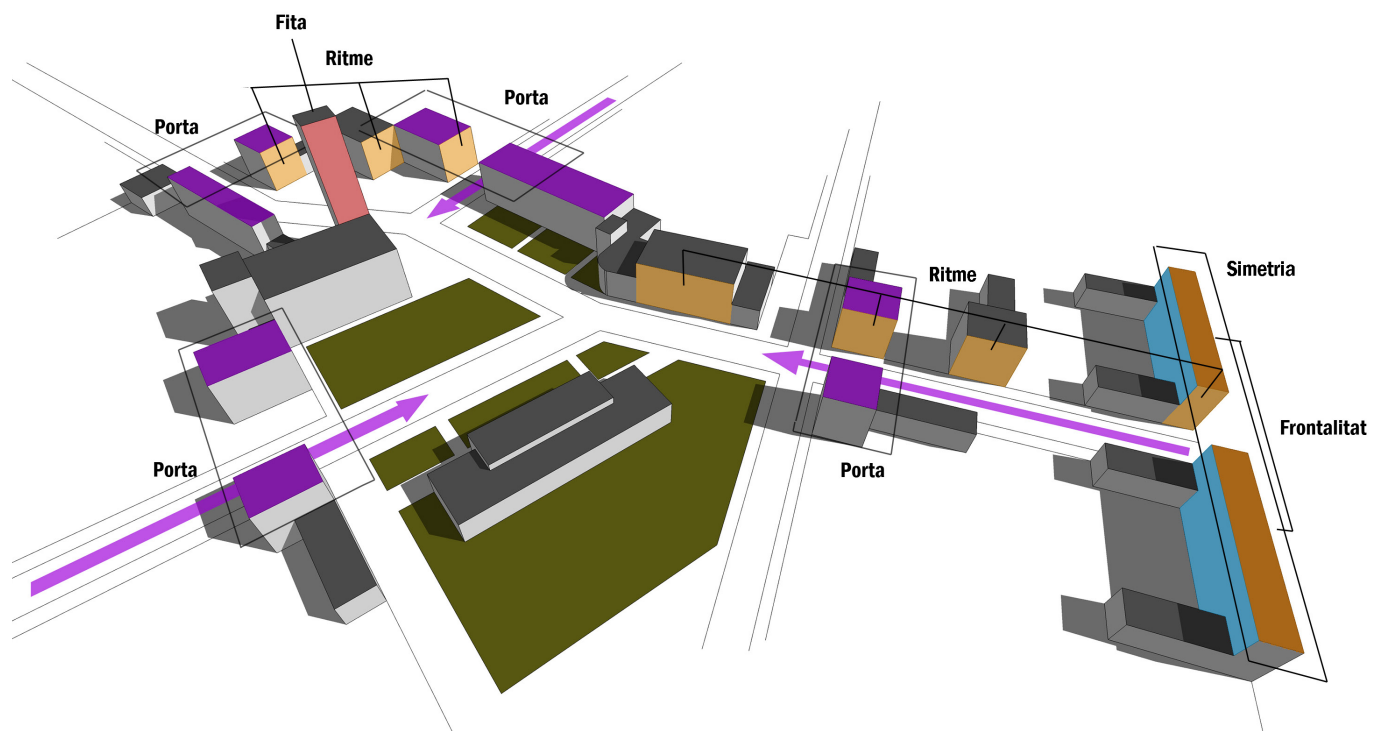
L'aproximació es produeix per una insòlita processó lineal de quasi 2,5 quilòmetres de longitud a través del camí de Sant Carles de la Ràpita. Durant aquest trajecte l'observador manté una visió nítida —doncs al Delta no hi ha pràcticament obstacles visuals ni arbrat que impedeixin la visió a llarga distància— sobre el poblat, el qual es configura com a una fita visual permanent que el visitant preveu al llarg del recorregut d'aproximació.

Per sobre d'aquesta fita, es revela el punt més efectista de la implantació: el campanar, una agulla visible des de la llunyania, que amb la seva alçada es configura com una de les construccions més elevades de l'hemidelta sud. En qualsevol cas, el campanar se situa en el final de la perspectiva del camí de Sant Carles de la Ràpita per a erigir-se com a vertader centre de la intervenció colonitzadora. Aquest apareix de forma immediata un cop s'ha superat el límit oest de l'àmbit colonitzat, i la seva presència és contínua fins a l'arribada a Poble Nou del Delta. Per tant, i de forma canònica, JOSÉ BOROBIO alimenta l'expectativa del visitant ja des de l'inici de l'aproximació.

L'arribada més immediata al poblat permet comprovar la inesperada complicitat entre el teixit urbà i la trama parcel·lària. El perímetre urbà a ponent manté una estricta frontalitat que es reforça mitjançant la utilització del tipus edificat que presenta major aparença en façana (tipus C), el qual, a banda d'ocupar la integritat de l'amplada de la parcel·la, a més consolida dues plantes d'alçada. Quatre edificacions d'aquesta tipologia configuren un frontispici que custodia simètricament la penetració al poblat, perforat en el seu centre pel camí de Sant Carles de la Ràpita, ara ja convertit en carrer.

Esquema de la gestió escenogràfica a l'arribada a Poble Nou del Delta (1952), de José Borobio, amb assenyalament de les portes urbanes, els ritmes, les simetries i les fites.

Font: Elaboració pròpia.

Malgrat l'agrupació d'aquests edificis lineals a l'entorn de l'accés podria ser interpretat com un acte defensiu —com si de la conformació d'un mur es tractés— el cert és que la proposta de JOSÉ BOROBIO aconseguix l'efecte contrari: s'atorga transcendència a l'entrada del poblat mitjançant la disposició d'una fita clarament perceptible des de la llunyana aproximació. No es tracta, per tant, d'un mur, sinó d'una **porta urbana**.

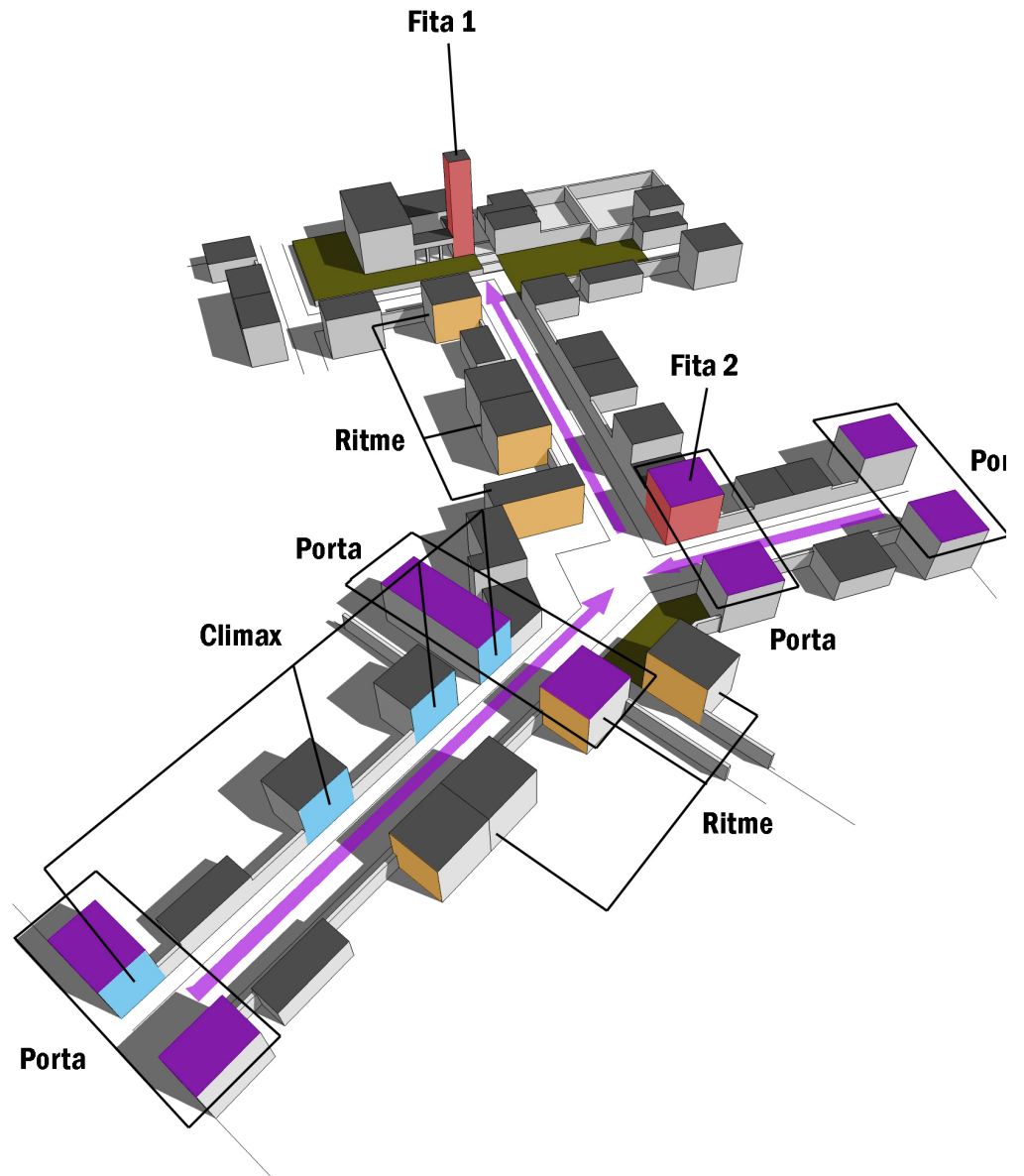
En la gestió de l'expectativa, la noció d'arribada als poblats té una especial importància. Tant és així que, en els seus primers projectes (Ontinar del Salz, 1944 o El Temple, 1947), JOSÉ BOROBIO transposa de forma literal els portals tradicionals d'entrada a les viles com a un element teatral amb arrels historicistes, que remarca l'accés als punts neuràlgics de l'ordenació. Amb la invocació quasi mimètica d'aquest element tan assentat en l'imaginari col·lectiu, l'arquitecte aconseguix advertir de forma immediata al colon de l'existència d'un espai rellevant a l'altra banda del llindar del portal.

Tanmateix, a mesura que el projecte urbà de l'arquitecte se sofisticava i refina en les successives propostes urbanístiques, aquest opta per incorporar aquest concepte escenogràfic amb major subtileza. Més concretament, reconsidera la implantació dels susdits portals, que anteriorment havia formalitzat segons estils a mig camí entre el regionalisme i el racionalisme, per a plantejar agrupacions simètriques en els accessos als carrers principals de l'ordenació i com avantsala de les places majors. O sigui, situa habitatges d'una mateixa tipologia en les cantonades oposades dels carrers principals que evidenciaran la **composició simètrica** en tant que **contrapunt d'ordre i simbolisme**.

Tal i com es pot observar en les figures adjuntes, aquesta estratègia és utilitzada en les arribades al Temple (1947), Puilato (1953), Valmuel (1953), San Jorge (1954) o Artasona del Llano (1954). Ja sigui en l'accés immediat a les places majors, o bé en l'arribada del carrer principal, l'arquitecte disposa de forma simètrica tipus residencials equivalents per a custodiar l'entrada i per a distingir-la de la resta del recorregut. Sovint aquestes edificacions presenten dues alçades, distingint-se de la resta de tipologies de l'entorn. Es tracta, per tant, d'una disposició que es projecta implícitament en l'imaginari del visitant com una porta urbana.

Esquema de la gestió escenogràfica a l'arribada a San Jorge (1954), amb assenyalament de les portes urbanes, els ritmes, les simetries i les fites.

Font: Elaboració pròpia.

Així doncs, i d'acord amb el seu extens coneixement sobre el camp de l'arquitectura rural, l'arquitecte aragonès incorpora en la seva producció els codis simbòlics d'elements urbans tradicionals com els portals. Tanmateix, si bé en reconeix la seva vigència, ho fa mitjançant una invocació allunyada de la restitució historicista, sinó com a conseqüència de la seva reinterpretació, un cop passada pel sedàs de la modernitat. En un teixit urbà generalment aleatori i, sovint poc intel·ligible, on les tipologies d'habitatge s'alternen sense regles aparents, la utilització de simetries com a regla de composició urbana suposa un trencament deliberat amb el context per a subratllar la jerarquia de les places majors dins del conjunt edificat.

En definitiva, en la gestió de l'expectativa descobrim com JOSÉ BOROBIO utilitza un seguit de recursos que accentuen la percepció emotiva del poblat en el territori. Amb aquest propòsit, l'arquitecte configura fronts urbans que, malgrat la seva plasticitat i diversitat formals, s'endureixen i es compacten mitjançant la utilització de les tipologies edificables amb major alçada. Així mateix, l'aproximació als poblats es nodreix d'elements simbòlics com les **portes urbanes** que precedeixen els campanars, els quals s'erigeixen com a fites que atrauen el observador i donen identitat al conjunt del projecte colonitzador.

Seriacions (ritmes) i gradacions creixents (clímax)

En aquesta llarga estratègia de preparació del colon cap al centre del poblat, i un cop se supera l'endurit perímetre edificat de Poble Nou del Delta (1952), se succeeixen altres estratègies que permeten projectar una dimensió més elaborada i ritual l'acte de penetrar a les entranyes de l'assentament. Una de les més reiterades en la producció de JOSÉ BOROBIO és l'ordenació del carrer segons l'alternança entre **buits i plens** en les façanes a carrer, és a dir, entre àmbits no edificats i els volums construïts. L'arquitecte singularitza l'arribada mitjançant l'arranjament en sèrie d'un ritme ordenat, en què se succeeixen els habitatges amb dues alçades. Val a dir que, a diferència de la resta de carrers del poblat, on la promiscuïtat de tipologies d'habitatge i d'alçàries edificades és notòria, en el cas de l'accés, l'arquitecte saragossà limita el nombre de tipologies emprades (tipus C i D) per tal que aquestes defineixin una cornisa homogènia i constant,

configurant un joc de volums ordenat, en un intent de subratllar la transcendència de l'arribada al poblat.

Sigui com sigui, aquest és un efecte escenogràfic, ja que interpel·la a la percepció de l'observador. En l'aproximació als punts neuràlgics de l'ordenació, per a solemnitzar l'arribada, l'arquitecte proposa l'aparició de **ritmes compositius** mitjançant seriacions i alternances que trenquen l'aparent arbitrarietat formal imperant a la resta del projecte. De fet, per a magnificar aquesta experiència, s'opta per alternar les tipologies d'habitatge que presenten una major alçada, sempre de dues plantes.

En definitiva, JOSÉ BOROBIO diposita una càrrega simbòlica en àmbits concrets de l'ordenació, per tal que aquests destaquin per sobre del conjunt edificat, sovint caracteritzat per una composició aleatòria o casual. Aquest tractament formal, més rígid, respon a la voluntat del projectista de singularitzar aquests espais, dotant-los de major rellevància i afavorint la percepció de jerarquia. Un cert aire de solemnitat ritual presideix aquest tipus de carrers, definint un ambient que l'arquitecte replica, amb més o menys literalitat, en altres projectes de la seva producció.

Així doncs, la utilització de seriacions o ritmes és una variable típicament borobiana en el rígid context colonitzador. En tant que **preludi processional a la plaça major**, JOSÉ BOROBIO planteja seriacions en els carrers principals del Temple (1947), Puilato (1953), San Jorge (1954), Artasona del Llano (1954) o Valfonda de Santa Ana (1957). En tots aquests casos, s'utilitza un ritme compositiu que parteix de la concatenació de buits i plens mitjançant edificis de dues plantes.

Tanmateix, i tal i com s'ha esmentat en l'abordatge de les contraposicions de geometries corbes, és en els carrers curvilinis on la seriació de tipus d'habitatges segons un patró d'alternança de buits i plens s'utilitza amb major determinació i claredat. En aquest sentit, podem destacar els vials corbats que desemboquen a les places majors de Puigmoreno (1953), Valmuel (1953) o Alera (1960). Tanmateix, possiblement l'espai més paradigmàtic en aquest àmbit sigui el passeig central del poblat de Faió (1965), un àmbit on l'ordre i la repetició són els elements generadors de l'espai. En tots aquests casos, l'alternança de volums edificats segons un ritme constant és diàfana

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra, seriació de volums a l'arribada a la plaça de la Victòria (plaça major) de Valfonda de Santa Ana (1957).

Font: Elaboració pròpia, 2012.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, seriació de volums de l'accés principal a Poble Nou del Delta (1952), des del camí de Sant Carles de la Ràpita. Els volums edificats, tots ells amb dues plantes d'alçada alternats amb dependències agrícoles o tàpies de poca alçada, permeten ritualitzar l'accés al centre del projecte, a la plaça major.

Font: EMETERI FABREGAT GALCERÀ I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

Pàgina anterior, a baix, fotografia del carrer de la Torre, on es palesa la seriació de volums de l'accés principal del Temple (1947), cap a l'any 1957.

Font: Arxiu fotogràfic de la família Borobio. Fotografia recollida al llibre "El Pueblo del Temple (Huesca): Colonización, Historia y Arte" d'ALAGÓN LASTE, José María. Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014.

Fotografia del carrer Major de Puigmoreno (1953), on es percep amb claredat la seriació de volums en dues alçades que subratlla la importància del carrer en la trama urbana.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Fotografia del passeig Aragó de Faió (1965), en el que la repetició i la simetria són instruments d'implantació d'ordre i solemnitat. Una processó de volums en sostingut descens cap al colofó d'aquest espai: l'església primer, i després el riu Ebre.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

i perfectament intel·ligible pel visitant o l'usuari del poblat. Es tracta, per tant, d'una composició categòrica i unívoca, que reivindica l'ordre i jerarquia de l'espai urbà que caracteritza. En un plantejament rígid i deliberadament simbòlic, l'única llicència que es permet l'arquitecte és l'agregació de tipologies segons un patró altern, amb el propòsit de superar la noció d'una simple iteració.

Suplementàriament a les seriacions, en els seus primers projectes, JOSÉ BOROBIO explota un altre recurs que permet incrementar la sensació d'expectativa en el colon. A mesura que aquest s'atansa al centre del poblat, alguns dels edificis que l'acompanyen augmenten progressivament la seva alçada, en un graonat que, visualment, finalitza al campanar de l'església. Es planteja, per tant, una **visió seqüencial basada en l'escalat d'alçàries que prepara al visitant per al clímax de la seva aproximació**, la plaça major. Es tracta d'una estratègia extraordinàriament simple en el seu plantejament, però efectiva pel que fa el resultat, doncs la creixent gradació d'alçades permet explicitar el trànsit entre un espai banal cap a un àmbit de representació simbòlica.

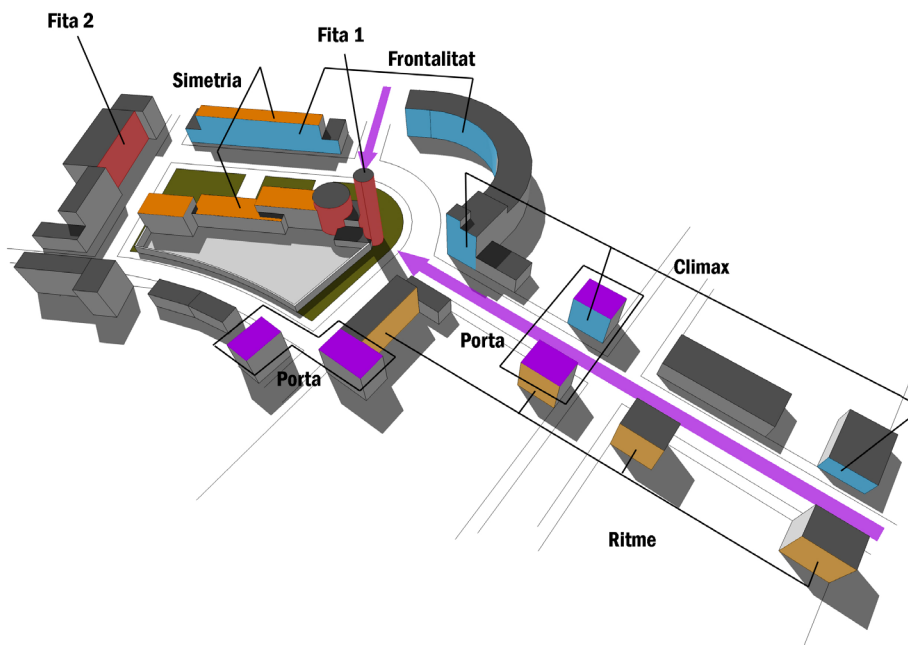
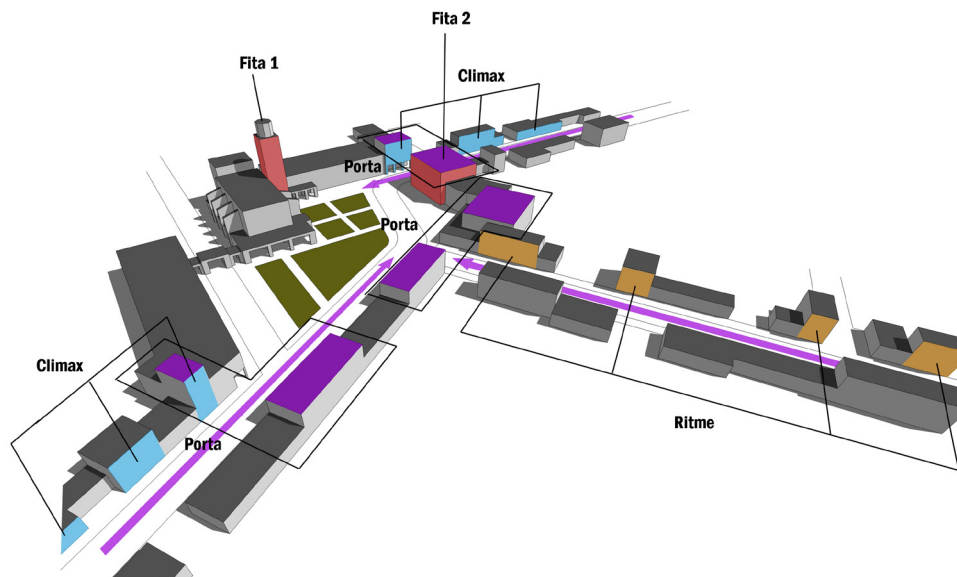
No obstant això, i més enllà de la simplicitat de la proposta, sorprèn la capacitat de l'arquitecte per a combinar les diverses alçades considerant la limitada varietat d'alçàries que les tipologies residencials solen presentar (una o dues plantes). Tanmateix, de nou JOSÉ BOROBIO aporta enginy i intel·ligència en la composició, ja que utilitza tots els possibles recursos al seu abast: tàpies, tipologies d'una i dues plantes (amb diverses orientacions de les teulades que incrementen la sensació d'alçada), edificis públics o torres permeten combinar les diverses volumetries en aquest joc graonat de percepcions.

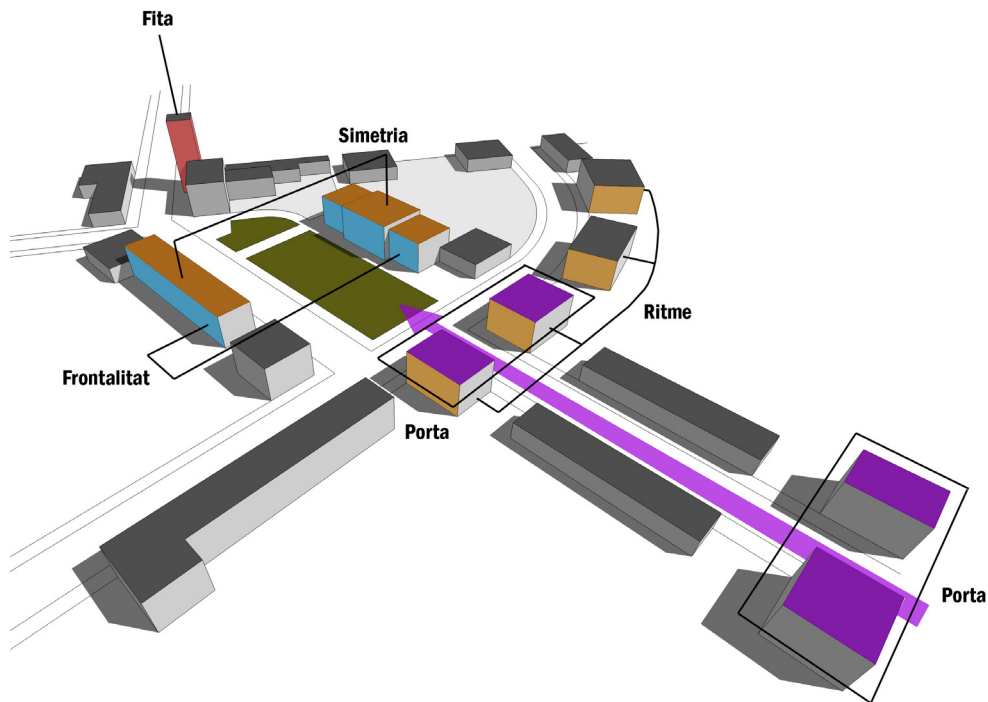
El resultat és apreciable al Temple (1947), on l'arquitecte planteja dues petites torres en ambdós extrems de la plaça major. Aquestes elevacions afronten el carrer major, la principal artèria del poblat, i sorgeixen a partir de l'increment d'una tercera planta en els edificis d'habitatges pel metge i els empleats, així com en les cases per artesans. Ambdues remuntes venen precedides per tipologies d'habitatge de dues i una planta, fet que permet observar fàcilment la seqüència de gradació ascendent que culmina visualment amb la torre del campanar. Altres projectes com Ontinar del Salz (1944) o Sucs (1945) també plantegen aquesta estratègia en el preludi a la plaça major.

A dalt, esquema de la gestió escenogràfica a l'arribada al Temple (1947), amb assenyalament de les portes urbanes, els ritmes, les simetries i les fites.

A baix, esquema de l'arribada a la plaça major de Puilato (1953).

Font: Elaboració pròpia.

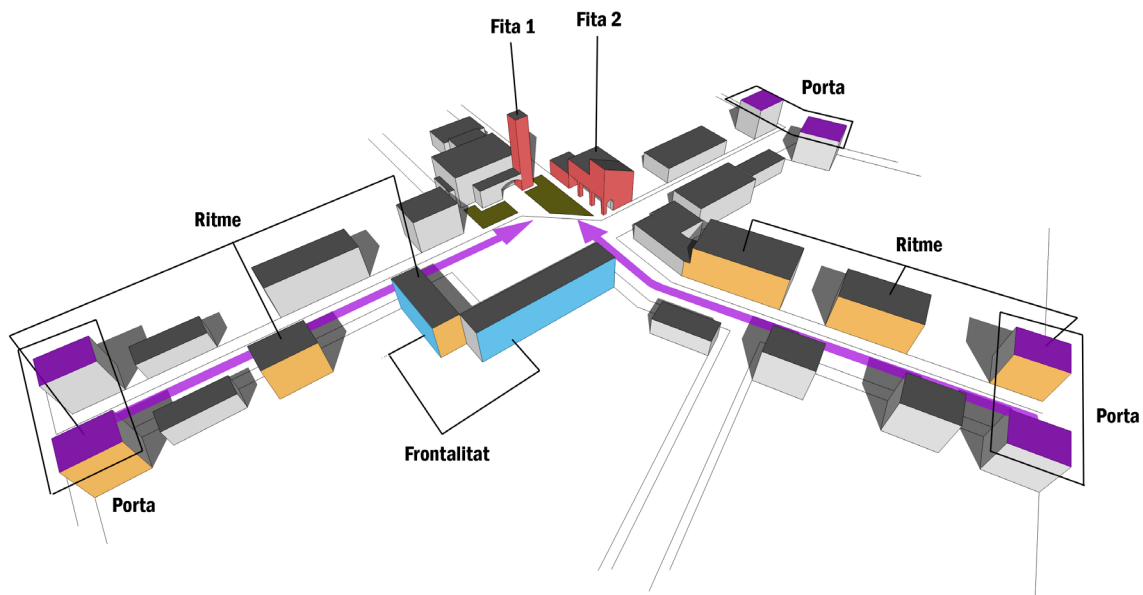

A dalt, esquema de la gestió escenogràfica a l'arribada a Valmuel (1953), amb assenyalament de les portes urbanes, els ritmes, les simetries i les fites.

A baix, esquema de l'arribada a la plaça major d'Artasona del Llano (1954).

Font: Elaboració pròpia.

E-2.2. Contrapunts ambientals: places versus trames

En la construcció del relat urbà, JOSÉ BOROBIO fa seva la màxima propugnada per ALEJANDRO DE LA SOTA sobre la necessitat de generar un ambient¹³³ en els poblats de colonització. De fet, i tal i com s'ha esmentat en el capítol corresponent a les places dels seus projectes, l'arquitecte és capaç de **generar espais ambientals diferenciats** dins dels seus poblats que, mitjançant el contrast, exacerbem diversitat del conjunt urbà.

De fet, més enllà de la col·lisió de trames en les ordenacions, la contraposició com a element de generació de projecte obté una de les seves màximes expressions en el contrast que es genera entre la trama urbana i la plaça major. Casos com Poble Nou del Delta (1952) o bé Faió (1965) exemplifiquen com la plaça major esdevé un **contrapunt formal al relat urbà** que caracteritza la resta de l'ordenació. Així doncs, quan el carrer és lineal i rígid com a Poble Nou del Delta, la plaça es formalitza com un espai escultòric i divers, mentre quan el carrer és vibrant i fluid com a Faió, la plaça es torna rígida i ordenada. Igualment, les places de Curbe (1958) i Alera (1960) es formulen com un exercici de rotunditat formal que contrasta amb la fluïdesa orgànica i sinuositat dels carrers del poblat.

En l'obra de l'arquitecte saragossà existeixen nombrosos casos on aquesta contraposició és més o menys subtil. A tall d'exemple podem citar els casos de Valmuel (1953), Puigmoreno (1953) i més singularment Orillena (1956), on la plaça major s'articula a través d'un joc de volums que, deliberadament, trenca l'ordenació segons alineació de façana que presideix la resta de la trama. Tanmateix, un dels projectes que podem destacar és el de Valsalada (1954) on, per primer cop en la seva producció, es planteja una ordenació nítidament organicista. La traça vibrant i sinuosa dels carrers conflueix en el centre del poblat, on dues petites places consecutives, segregades entre si, recullen l'ajuntament i l'església.

Pàgina anterior, a l'esquerra, fotografia del campanar de l'església de Sucs (1945), des del carrer del Bou. En la perspectiva s'aprecia el progressiu ascens de les cornises dels edificis que confinen l'extrem nord del carrer, desembocant en el clímax de la torre del campanar.

Font: Elaboració pròpia, 2010.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, fotografia del carrer Major del Temple (1947), on s'aprecia l'esglaonament d'alçàries en els coronaments dels edificis que precedeixen l'arribada a la plaça Major, culminada pel campanar de l'església.

Font: ARXIU FOTOGRAFIC DE LA FAMÍLIA BOROBIO. Fotografia recollida al llibre "El Pueblo del Temple (Huesca): Colonización, Historia y Arte" d'ALAGÓN LASTE, José María. Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014.

Pàgina anterior, a baix a la dreta, fotografia del carrer Major d'Ontinar del Salz (1944), on s'aprecia l'esglaonament d'alçàries en els coronaments dels edificis que precedeixen l'arribada a la plaça de l'església, culminada pel campanar.

Font: ARXIU DEL COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM), Revista Nacional de Arquitectura número 125 (Maig de 1952), pp. 14-16.

---

133 Ídem 128.

Vista de la plaça de l'església de Valsalada (1954) des de la plaça major. La percepció rectilínia d'aquest espai es subratlla amb la mirada perspectiva de l'edifici de l'església, col·locat com a tel·lo de fons de l'espai urbà.

Font: *Elaboració pròpia, 2017.*

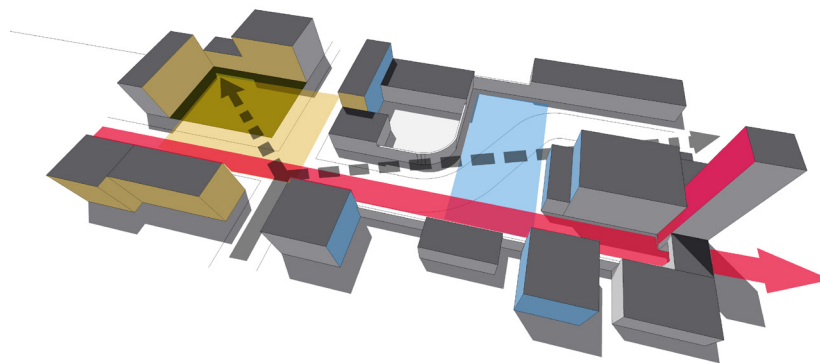
Fotografia de la Ronda de Sant Isidre de Valsalada (1954), on s'aprecia la naturalesa curvilínia del teixit urbà que predomina l'ordenació del projecte.

Font: *Elaboració pròpia, 2017.*

Esquema del centre de Valsalada (1954), organitzat segons dos espais urbans segregats però contigus. Es tracta d'un àmbit contradictori atès que s'organitza com la contraposició de dues places confrontades, però adjacents. Les contradiccions d'aquest centre continuen amb de la seva regularitat cartesiana, que s'imposa a la sinuositat reverberant de la resta del teixit urbà del poblat.

Font: *Elaboració pròpia.*

Més enllà de la inesperada disposició del centre del poblat segons dos àmbits diferenciats, el que sorprèn d'aquest plantejament és la seva ortogonalitat. Una disposició cartesiana ordena les edificacions que delimiten l'àmbit: l'església, el centre cívic i l'ajuntament se situen en un pla perspectiu reglat, on no hi ha lloc per a cap concessió formal que no sigui la línia recta. Només un sinuós i epidèrmic gir de la pavimentació del carrer per envoltar l'església ens recorda que ens trobem en un conjunt de tall organicista. Tanmateix, i més enllà d'aquesta excepció, el centre simbòlic del poblat es distingeix vers la resta per la seva rectitud i ordre, mentre que l'ordenació que l'envolta, fluida i curvilínia, manté un discurs formal propi i aliè.

Un altre projecte on se subratlla la diferència entre teixit urbà i plaça major és a Puilato (1953), on el centre de l'ordenació es distingeix del conjunt edificat per la utilització de formes corbes en els edificis més representatius. Les geometries cilíndriques de l'església i les traces curvilínies de l'edifici administratiu dominen la composició formal de la plaça major, més escultòrica i lliure, mentre que en la resta del teixit urbà preval un rígid patró reticular basat en carrers rectilinis. Aquest exercici permet a l'arquitecte traslladar una noció de diversitat en un projecte singularment reduït en dimensions i nombre d'habitatges.

En tot cas, com s'ha dit abans, la contraposició entre traçat organicista i plaça cartesiana es consolida amb major determinació als poblats de Curbe (1958) i Alera (1960). En ambdós casos, la plaça major es concep com un espai severament formalitzat, on la línia recta determina la composició de volums, inserint-se categòricament sobre els carrers sinuosos que envolten aquest espai. Aquest deliberat exercici de col·lisió d'ambients contrasta amb l'aproximació més homogènia que d'altres arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre adopten en els seus projectes.

Possiblement, un cas paradigmàtic és el del Sabinar (1953), de JOSÉ BELTRAN NAVARRO, on fins i tot la lògica organicista del traçat es trasllada al centre cívic del poblat i als edificis que la delimiten. Així mateix, també podem destacar poblats en els que l'alineació conceptual entre traçat i plaça és total: El Bayo (1954) de JOSÉ BELTRAN NAVARRO, Frula (1954) de F. HERNANZ, o El Figarol (1954) de DOMINGO ARIZ i FERNANDO NAGORE, plantegen places majors que assumeixen amb naturalitat

la lògica cartesiana que presideix la resta de l'ordenació. En aquest context, només el poblat de Sancho Abarca (1954), de CARLOS SOBRINI MARIN, es postula com excepció a aquest model de continuïtat.

És, però, a Faió (1965), el seu darrer poblat, on l'arquitecte és capaç d'introduir un tercer element ambiental que **supera la recurrent dicotomia entre teixit urbà i plaça major**. En aquest projecte, es planteja un espai central, de dimensions significatives, que actua com a parc cívic. Es tracta d'un lloc simbòlic que connecta els dos pols de l'ordenació: l'església i la plaça major. A l'entorn d'aquest espai s'agrupen les diverses illes d'unifamiliars i desemboquen tots els passatges per a vianants, en una estructura que es disposa en forma sensiblement radial. Com a demostració de la singularitat i reconeixement d'aquest espai, JOSÉ BOROBIO empra en aquest passeig només dues tipologies edificades que no repeteix en d'altres àmbits del poblat: a ponent, els edificis del tipus 5A, amb una alçada de dues plantes, i a llevant els edificis del tipus 3A, amb una única planta d'alçada.

Aquestes s'alternen en una lenta processó descendent fins a l'església tot agrupant-se de forma idèntica en ambdós costats del passeig, és a dir, en conjunts de 2+1 disposats a portell. Veritable centre del projecte, aquest espai urbà es configura com un àmbit complex de simetries i contraposicions. Per una banda, la simetria es construeix mitjançant la disposició dels volums construïts, atès que aquests se situen equidistants a l'eix del passeig i agrupats mitjançant un mateix patró iterat. Per l'altra banda, l'espectador pot detectar fàcilment un joc de contraposicions pel que fa a les alçades dels volums edificats (més alts a ponent), així com pel que fa al tractament diferencial dels intersticis entre edificacions, segons es tracti de la façana de ponent o de la de llevant.

En qualsevol cas, lluny de l'aparent arbitrietat formal de la resta de carrers de Faió, aquest espai es regeix per la voluntat d'instaurar el concepte d'ordre. Tanmateix, es tracta d'un ordre no estàtic, doncs si bé la utilització de només dues tipologies edificades garanteix una lectura endreçada del passeig, el fet que aquestes es despleguin mitjançant un ritme sincopat demostra una evident preocupació per evitar la rigidesa, la monotonia o l'avorriment, en la percepció de l'espai. De nou, l'arquitecte defuig

Pàgina anterior, recull de fotografies de Faió (1965) que il·lustren l'existència de fins a quatre tipus d'ambients en el projecte:

Pàgina anterior, dalt esquerra, fotografia de la plaça Major, dominada pel rigor geomètric i l'ordre cartesià, dibuixat inclús en la trama del paviment. La traça horitzontal domina aquest espai, en contrast amb la resta de l'ordenació.

Pàgina anterior, a dalt al centre, fotografia del passatge de la Il·lusió, en què s'aprecia el joc volumètric que protagonitzen les tipologies d'habitatges. Es tracta d'espais de petita escala, fragmentaris i vibrants, on les reculades i els accidents en l'alineació dels edificis provoquen la desmaterialització dels límits entre allò públic i allò privat.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, fotografia del carrer en cul-de-sac per a accés de bestiar i vehicles. Un ambient nu de qualsevol atenció per a l'urbanitat, caracteritzat per tàpies i portes de gran format que recalquen la seva vessant eminentment funcional.

Pàgina anterior, a baix, fotografia del passeig d'Aragó, confinat per dues sèries de tipologies residencials que s'iteren en processó descendent cap a l'església. Es tracta d'un espai amable, atesa la seva configuració formal, però simbòlic per la severitat en la utilització de tipologies.

Font: Elaboració pròpia, 2008.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

les composicions solemnes o monumentals per embolcallar l'espai més central de la proposta —veritable *genius loci* de l'ordenació— amb un tipus d'agregació composta que, en tot cas, és més elaborada que la simple iteració sistemàtica d'una tipologia determinada. En aquest context, l'ordre borobià no es revela com a un acte impositiu, sinó integrador, ja que la forma còncava del passeig —definida mitjançant dos llargs braços d'habitatges que abracen el colon— així com el fet de recollir els diversos carrers per a vianants, ajuden a reforçar aquesta percepció més amable i humanista.

En definitiva, JOSÉ BOROBIO genera diversitat d'ambients en els seus projectes a partir de la contraposició física, material i conceptual dels espais més emblemàtics que configuren el projecte: el carrer i la plaça. Una gesticulació deliberada que persegueix el trencament amb la monotonia i la banalitat i que, malgrat tot, es presenta coherent dins del conjunt edificat.

ESTRATÈGIA 3. LA DECLINACIÓ DELS COMPONENTS URBANS

En el capítol anterior s'ha pretès demostrar com els arquitectes al servei de l'Institut Nacional de Colonització aconsegueixen generar diversitat en els seus projectes a partir dels pocs elements que tenen al seu abast. L'austeritat caracteritza gran part de l'empresa colonitzadora i els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, entre ells JOSÉ BOROBIO, utilitzen el seu enginy per a superar tota classe de cotilles econòmiques, ideològiques o tècniques que condicionen el seu exercici professional. En aquest context, i malgrat la dràstica reducció que la doctrina colonitzadora imposa en el nombre de tipologies d'habitatge a partir de la dècada de 1950, els arquitectes són capaços de plantejar declinacions tipològiques o mutacions epidèrmiques que els permeten incrementar l'univers aparent de tipus edificats i, per extensió, assolir espais urbans més diversos.

Prenent com a model aquesta experiència, JOSÉ BOROBIO cerca durant tota la seva producció l'assoliment d'espais urbans diversos i allunyats de la banalitat. La seva personalitat inconformista i curiosa, el porta a **utilitzar dos elements primordials en la construcció urbana com són la parcel·la i el carrer**, com a pretext per a investigar sobre la variació i la diversitat. En aquest context, **l'arquitecte expandeix els límits**

Pàgina anterior, esquemes dels ambients generats segons els tipus viaris d'alguns dels poblats de José Borobio (d'esquerra a dreta): Ontinar del Salz (1944), Sucs (1954), El Temple (1947), Poble Nou del Delta (1952), Puilato (1953), San Jorge (1954). La disposició segons colors:

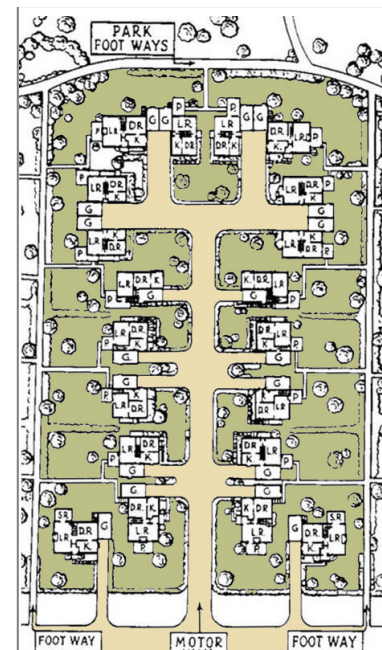
1. Gris fosc, pels carrers principals, que estructuraven el projecte, presenten major secció, sovint abrada, i una presència més nodrida de tipologies residencials de dues alçades.
2. Gris clar, pels carrers complementaris, en ocasions enjardinats, amb una secció menor que la dels principals i presència mixta entre tipologies d'una alçada i de dues plantes.
3. Blau, pels carrers per a carros i bestiar, caracteritzats per la presència de tàpies, seccions de carrer menors i absència d'arbrat.
4. Groc, pels passatges que es juxtaposen a la trama viària principal, possibilitant recorreguts diferencials que enriqueixen la percepció del projecte. Es tracta de passatges íntims, que en moltes ocasions desemboquen en petites places allunyades de la càrrega simbòlica de la plaça major.

Aquest exercici permet aflorar la gran diversitat d'ambients i paisatges urbans en els projectes de l'arquitecte.

Font: Elaboració pròpia.

A l'esquerra, fotografia aèria de Radburn, New Jersey (1928), dels arquitectes Clarence Stein, Henry Wright i Marjorie Sewell Cautley. A la dreta, plànol d'ordenació de l'agrupació parcel·laria a l'entorn de vials rodats en cul-de-sac.

Font: Desconeguda.

A l'esquerra, fotografia aèria del poblat de Faió (1965). A la dreta, plànol d'ordenació d'una de les unitats d'agregació parcel·laria, a l'entorn del vial per a vianants en cul-de-sac.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió. Dreta, elaboració pròpia.

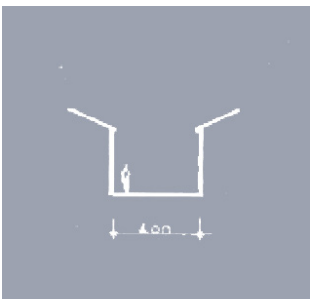
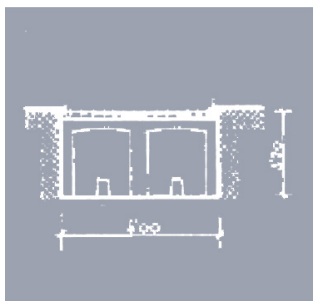
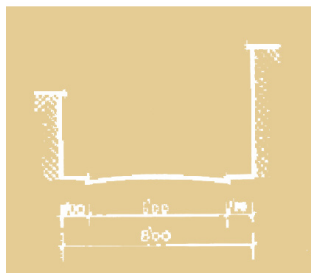
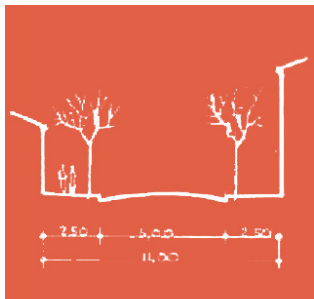
del model colonitzador, per a cercar espais propis que es separin, el més possible, de l'oficialitat doctrinal del règim. Des d'una posició conciliadora, però moderna, JOSÉ BOROBIO estudia intel·ligentment la contribució que el carrer, la trama parcel·lària i la diversitat tipològica, poden realitzar en la construcció de projectes urbans diversos.

[E-3.1] La contribució dels carrers en la construcció d'un paisatge divers

En termes quantitius, el viari és un element especialment important en els poblats de JOSÉ BOROBIO, doncs en els seus projectes aquest sistema assoleix un percentatge d'ocupació de sòl, de mitjana, que escala fins al 32,5%. O sigui, gairebé una tercera part del sòl ocupat pels poblats es destina només a carrers. És palès, per tant, que l'arquitecte diposita en l'espai del carrer gran part de la càrrega emotiva dels seus projectes, doncs és inqüestionable que la percepció de l'espai urbà ve proveït, en gran mesura, pel paisatge que els seus carrers configuren. El carrer, en tant que interfície entre el medi construït i el colon, és un element clau en la construcció d'espais d'urbanitat, atès que la percepció sobre fet urbà sorgeix de la seva observació, a partir de l'experiència.

Arribats a aquest punt s'escau recordar els dibuixos fets a mà per JOSÉ BOROBIO entre 1928 i 1936 sobre diversos pobles de la geografia espanyola, comentats en el primer capítol d'aquesta investigació. En aquests dibuixos l'arquitectura es representa crua o despullada d'elements decoratius. Rarament es dibuixa l'aparell dels paraments, els quals es mostren com a plans abstractes, quasi immaterials. En canvi, els espais que plasma l'arquitecte tenen una destacada profunditat, ja que es componen d'un primer pla habitualment ubicat en un dels extrems de l'enquadrament, i deixen entreveure l'existència d'un carrer, d'un pas o bé d'un porxo que condueixen a un altre espai del poble. Un espai que no veiem, però que intuïm. La continuïtat mental del teixit, més que la visual, és un valor urbà que interessa singularment a l'arquitecte. La fluïdesa del teixit urbà a través d'espais identificables, com places o porxos, constitueix un punt d'atenció sensible.

Per tant, la mirada borobiana no només s'interessa per l'objecte arquitectònic —ja que aquest es dibuixa nu, sense retòrica o anècdota—, sinó també se centra en la **configuració d'espais rics i diversos** a partir de la interacció dels volums edificats. JOSÉ

BOROBIO és conscient que, en el teixit rural tradicional, malgrat que l'arquitectura és anònima i banal, l'espai urbà aconsegueix ser vibrant i dinàmic. El veritable valor del teixit tradicional no recau en l'anècdota o en la qualitat intrínseca de la seva arquitectura, sinó en la configuració del conjunt. Continuitat, superposició o imprevist són alguns dels principis que sedueixen a l'arquitecte i, com a tals, els aplica en la construcció d'un escenari físic ideal en els seus projectes.

En definitiva, JOSÉ BOROBIO és conscient que, per a configurar espais diversos, els carrers esdevenen un element crucial a considerar en el disseny del projecte urbà. No obstant això, la doctrina colonitzadora limita enormement el rol dels carrers a través de la invocació del model Radburn¹³⁴, segons el qual es planteja l'**especialització de vials** en dos tipus: de primer ordre, per als vianants, i de segon ordre, per a bestiar i carros. Aquest plantejament de caire higienista i funcional és reiteradament utilitzat per l'Institut Nacional de Colonització, en especial durant els primers anys.

Dins d'aquest esquema viari, el primer tipus de carrer s'encarrega d'estructurar l'ordenació de poblat, delimitar-ne les illes edificades i els espais públics, així com condensar la percepció més representativa del conjunt. En canvi, el segon tipus persegueix un objectiu exclusivament funcional, vinculat estretament amb l'accés a les dependències agrícoles. En síntesi podem afirmar que els carrers de primer ordre garanteixen la relació amb el territori i la trama, mentre que els de segon ordre es vinculen a l'illa i a la parcel·la.

Es tracta d'una aproximació extraordinàriament racional, molt lligada a la visió productiva i economicista que el règim projecta sobre el fenomen colonitzador. De fet, i tal com han ressenyat nombrosos estudiosos de la matèria, el règim franquista institucionalitza la jerarquització viària en el llenguatge formal colonitzador mitjançant la imposició de tres tipus de carrer: els carrers d'11 m d'amplada (2,5 m de vorera arbrada i 6 m de calçada), els de 8 m d'amplada (1 m de vorera i 6 m de calçada), ambdós corresponents a vials de caràcter principal —ja sigui estructurant o complementari—; i per l'altra banda, els carrers de 6 m de calçada, sense voreres, que correspondrien als vials secundaris per a carros i bestiar.

Pàgina anterior, sèrie horitzontal, a dalt, secció i fotografies dels carrers principals estructurants del Temple (1947), Puigmoreno (1953) i Artasona del Llano (1954), amb una secció d'11 m, amb voreres arbrades de 2,5 m. Es tracta de carrers amb major càrrega representativa, sovint associats a la plaça major o al elements més simbòlics del poblat. Solen predominar els edificis de dues plantes, si bé també se'n plantegen d'una sola alçada per a generar un conjunt variable.

Pàgina anterior, a la segona fila, secció i fotografies dels carrers principals de caràcter complementari d'Ontinar del Salz (1944), Orillena (1956) i Valfonda de Santa Ana (1957), amb una secció de 8 m, amb una vorera d'1 m. Un paisatge urbà més sever, nu d'arbrat, però divers pel que fa les tipologies que configuren els fronts de façana.

Pàgina anterior, a la tercera fila, secció i fotografies dels carrers secundaris del Temple (1947), Ontinar del Salz (1944) i Faió (1965), destinats al pas de carruatges o bestiar. Es tracta d'un paisatge urbà diferenciat, amb una successió de portes, tanques i testers a dues aigües.

Pàgina anterior, fila inferior, secció i fotografies dels passatges dels poblats de Faió (1965), El Temple (1947) i Poble Nou del Delta (1952). Ruptures de les illes mitjançant passos que es distingeixen per la seva uniformitat material i geomètrica, de clara estructura lineal definida per les tàpies, sovint cegues i la urbanització amb vegetació arbustiva o petit arbrat.

Font: Elaboració pròpia.

---

134 Radburn, New Jersey (1928), dels arquitectes Clarence Stein, Henry Wright i Marjorie Sewell Cautley.

A banda de la limitació dels tipus viaris, JOSÉ BOROBIO compta amb una altra cotilla: la **limitació d'elements morfològics** sobre els quals construir els paisatges urbans. A l'hora de plantejar els carrers dels seus poblats, l'arquitecte només disposa de cinc tipus d'elements diferents: les dependències agrícoles, les tàpies de les parcel·les, els edificis singulars, els habitatges en dues alçades i les tipologies en una alçada. Mitjançant la combinació d'aquests cinc elements construïts, l'arquitecte es veu forçat a generar fronts edificats que, dins dels esmentats constreyniments, adquireixin les majors cotes de diversitat possibles. És palesa, per tant, la dificultat de generar espais diversos amb tal limitació d'elements. Tanmateix, l'arquitecte aconsegueix superar aquestes limitacions mitjançant algunes accions que tot seguit es detallen.

Els passatges: l'escala humana en el projecte urbà

En diversos projectes de la seva producció, l'arquitecte aragonès introdueix una variant de carrer que va més enllà del trinomi viari establert per la doctrina colonitzadora. Es tracta de vials amb una secció tipus de 4,00 m, sense vorera, que es plantegen com a passatges de caràcter exclusivament veïnal. Sovint amagats o discrets, aquests inesperats passatges contribueixen a la descoberta del poblat fora dels carrers més representatius de l'ordenació.

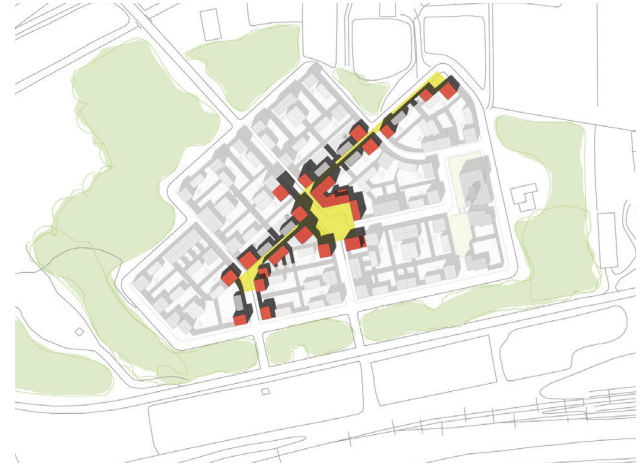
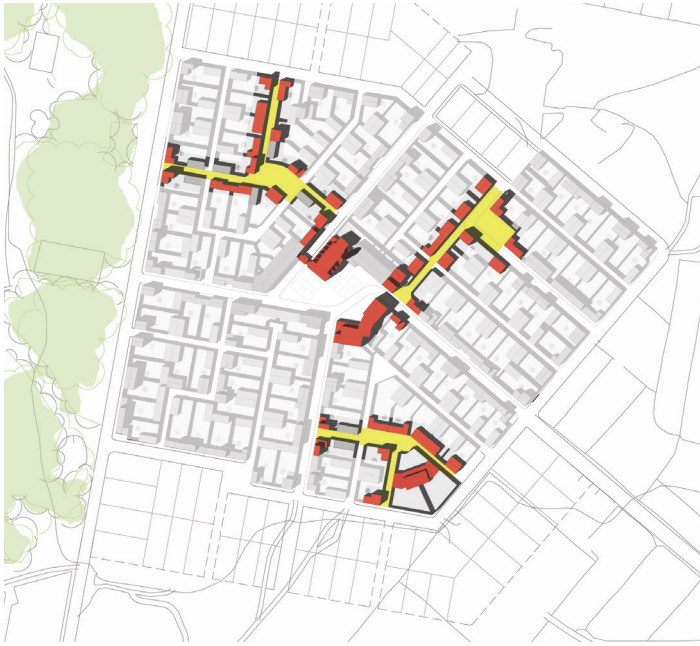
Són nombrosos els projectes de l'arquitecte que incorporen aquesta variant de vial, tals com Poble Nou del Delta (1952), Valmuel (1953), Artasona del Llano (1954), Orillena (1956), Valfonda de Santa Ana (1957) i Curbe (1958). En aquests casos, els passatges es presenten com a vials anecdòtics en l'estructura arterial del poblat, si bé la seva proposició planteja un matís inesperat en l'experiència de l'usuari. Tanmateix, al Temple (1947), Puigmoreno (1953), San Jorge (1954) i Faió (1965), aquests passatges adquireixen la seva màxima expressió en l'estructura viària del poblat, doncs es configuren com un veritable sistema alternatiu als carrers principals, **un recorregut amb dimensió humana que es juxtaposa al relat urbà imperant**.

El plantejament d'aquests passatges no sempre prové d'un propòsit estrictament funcional, doncs, en molts casos, aquests no són determinants ni necessaris per a la mobilitat dins del poblat. De fet, generalment es tracta de vials que són redundants, és a dir, que dupliquen itineraris per d'altres carrers de l'ordenació i, en conseqüència,

Pàgina anterior, recull de fotografies de passatges plantejats per José Borobio en els seus projectes. De dalt a baix, i d'esquerra a dreta: carrer de les Escoles, del Temple (1947); carrer del Gall, a Puigmoreno (1953); carrer Curt, de Poble Nou del Delta (1952); carrer Callizo, de Valmuel (1953); carrer del Gall, de San Jorge (1954) i passatge entre els carrer de l'Estany i del Freixe (1965).

En tots els casos, la secció del carrer, la presència d'elements d'enjardinament o la proposta de portes urbanes o elements de referència conviden a la descoberta.

Font: Elaboració pròpia.

no proveeixen nous accessos a les parcel·les, coberts o habitatges. Descartat l'objectiu funcional, podem deduir que el propòsit dels passatges és el trencament del procés d'agregació parcel·lària, o en d'altres paraules, la **interrupció del continu urbà ocupat**. Es tracta, per tant, d'un gest que impedeix la materialització de longituds d'illa excessives, alhora que contribueix a la millora de la capil·laritat del teixit urbà. A tenor d'aquest fet, podem destacar la preocupació de l'arquitecte per dos conceptes essencials en les seves ordenacions: la ruptura i l'escala.

Pel que fa el primer dels conceptes, és inqüestionable la seva voluntat de trencar la monotonia en el paisatge urbà a través de la interrupció en la seriació de les parcel·les. En aquest sentit, és significatiu comprovar que, per si mateixos, els esmentats passatges no constitueixen elements d'especial valor o elevada urbanitat, doncs en la majoria de casos es formalitzen com a llargs passadissos custodiats per façanes cegues de tàpies de parcel·la que traslladen al colon un paisatge urbà més aviat pobre i indiferent. No obstant això, des d'una perspectiva de conjunt, aquests passatges permeten incorporar una **nova variant en l'experiència urbana**, doncs a banda de domesticar les dimensions de les illes, introdueixen espais de silenci i transició que es contraposen amb la retòrica simbòlica dels carrers principals de l'ordenació i la compassada funcionalitat dels vials secundaris.

Quant a l'escala, els passatges permeten presentar-se com a extensions de l'espai privat del colons. La limitada amplada, la baixa alçària de les tàpies que solen flanquejar aquests vials, la reduïda longitud o la presència de petites àrees enjardinades, són elements que traslladen al colon la noció de **domesticitat i de proximitat**. L'escala humana és present en aquests espais urbans íntims i recollits, que permeten un trànsit serè i reposat. No és sorprenent, doncs, comprovar l'apropiació física d'aquests passatges per part dels colons, com succeeix a Faió (1965), on els veïns nodreixen el seu paviment amb flors i plantes que reguen religiosament, en un exercici d'aferrament emocional col·lectiu.

Per tant, els passatges suposen espais de ruptura no només física, sinó també mental, ja que la seva juxtaposició amb la resta de la trama viària suposa un contrast en l'experiència urbana del colon. Al respecte, és palès l'interès de l'arquitecte saragossà en la juxtaposició de carrers amb caràcters morfològics molt

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra, dibuix del poblat del Temple (1947) on s'afloren els passatges del Llorer, del Colom i de les Escoles, en tant que espais inèdits en la producció colonitzadora, ja que es juxtaposen al sistema viari canònic, compost per vials principals i de carros. En aquesta col·lecció de passatges, es relacionen els principals equipaments del poblat (església, ajuntament i escoles) amb petites places anònimes que permeten atorgar una escala més humana i íntima al conjunt edificat.

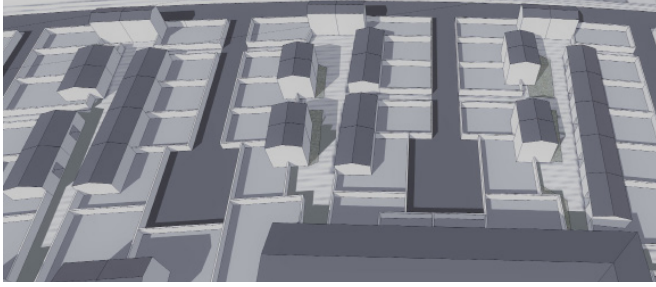
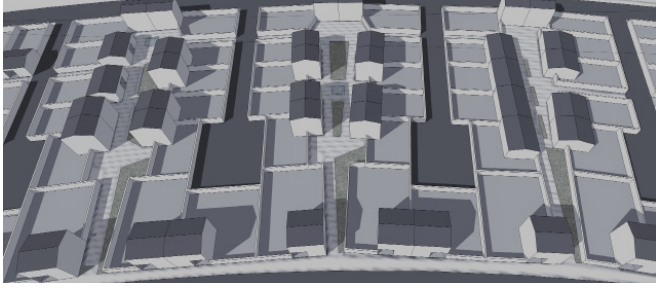
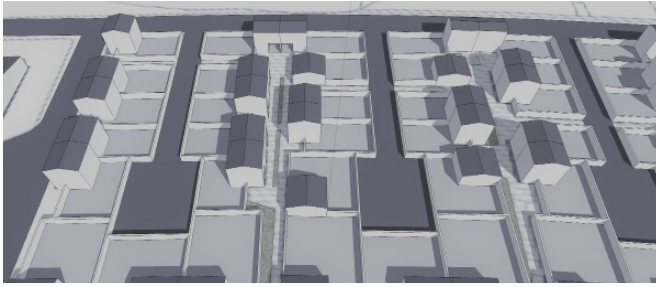
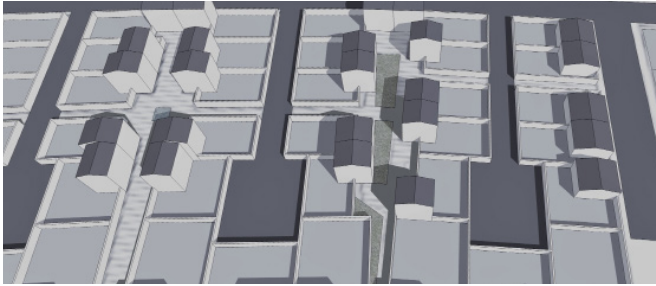
Font: Elaboració pròpia.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, dibuix del poblat de San Jorge (1954), en què es palesa el recorregut que travessa el conjunt edificat mitjançant els carrers del Gos i del Gall. Ambdós passatges permeten la relectura del conjunt edificat des d'una perspectiva alternativa al recorregut del carrer Major.

Font: Elaboració pròpia.

Pàgina anterior, a baix, dibuix del poblat de Puigmoreno (1953), on es ressalten els carrers del Gall i de la Llum, en tant que recorreguts transversals que trenquen la lògica longitudinal dels carrers generadors de l'ordenació (carrers Major i Valmuel). Ambdós passatges permeten travessar el projecte de sud a nord, connectant l'escola, la plaça de l'església i el territori.

Font: Elaboració pròpia.

diferents. En el passeig del poblat, l'usuari passa sense solució de continuïtat, d'un paisatge de tàpies a un front d'edificacions amb dues alçades, o bé d'una iteració de dependències agrícoles a la perspectiva d'una plaça major, en una experiència que parteix d'una percepció unitària però fragmentada, homogènia pel que fa al tractament material, però diversa pel que fa la forma. Una experiència intel·ligible pel que fa la repetició dels patrons, però canviant pel que fa la seva juxtaposició.

Variacions sobre un mateix tema: els passatges de Faió o l'equilibri entre el model i l'anècdota

Un clar exemple de com JOSÉ BOROBIO cerca la diversitat en els seus projectes és el poblat de Faió (1965). Malgrat formalitzar-se com el projecte més rotund i rígid de la seva basta producció, si més no pel que fa a l'estructura de la seva ordenació, el cert és que l'arquitecte saragossà és capaç de generar espais urbans canvians, vibrants i diversos, a través dels seus passatges interiors. Recordem que aquests passatges en cul-de-sac s'integren en una estructura formal que, mitjançant una fèrria lògica agregativa, disposa els esmentats vials en espina de peix. De fet, aquesta singular ordenació suposa la iteració dels susdits passatges fins en 11 ocasions. Tanmateix, i malgrat l'aparent rigidesa d'aquest sistema d'agregació, JOSÉ BOROBIO assaja 11 escenaris diferents mitjançant la intel·ligent disposició de les tipologies residencials, circumstància que permet generar una percepció diversa de l'espai urbà en cadascun dels esmentats vials.

Així doncs, el colon comprova ràpidament com cada passatge presenta les seves peculiaritats, les quals el distingeixen de la resta. Mentre en alguns es parteix d'una concepció ordenada i simètrica, en d'altres preval una agregació aleatòria. L'arquitecte mescla amb subtils composicions i ordres, ritmes i contraposicions, dibuixant a cada passatge un escenari irrepètible que, malgrat tot, ens recorda vagament a la resta de vials veïns pel que fa les architectures emprades.

A Faió (1965), l'arquitecte proposa un interessant exercici d'equilibri entre **continuïtat i excepció**, entre model i anècdota. De fet, en l'experiència del colon, la continuïtat es percep mitjançant l'assimilació dels passatges entre ells —anàlegs pel que fa les seves

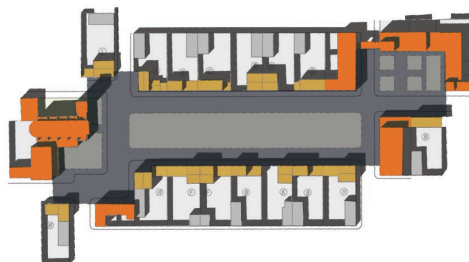
Pàgina anterior, sèrie de variacions dels 10 passatges proposats per José Borobio al poblat de Faió (1965), acompanyada per les corresponents fotografies (a dalt, carrers de la Il·lusió i de la Jota; a la segona fila, carrers de la Llumeneta i de la Poma; a la tercera fila, carrers del Freixe, de l'Estany i de la Dehesa; a baix, carrers Clavell, Mussol i Albercoc).

A partir de les fotografies es pot copsar com, sobre una mateixa estructura funcional, el paisatge urbà es modifica mitjançant lleugeres variacions que tenen a veure amb la disposició, agregació i utilització de les tipologies residencials.

Font: Elaboració pròpia.

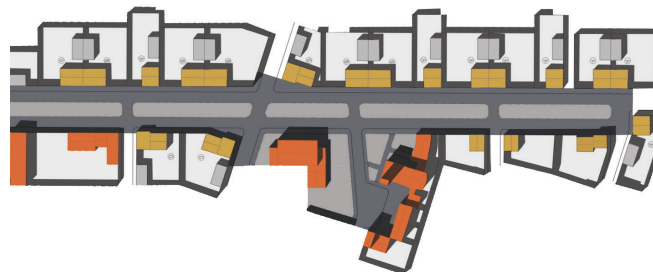
Plànol del centre d'Ontinar del Salz (1944), un espai que connecta la plaça major amb la plaça de l'església, mitjançant un passeig arbrat que aporta civilitat al conjunt urbà. Malgrat la lectura de l'espai és clara, doncs el passeig desemboca canònicament en la façana principal de l'església, la diversitat tipològica residencial que flanqueja el passeig, així com la concatenació d'espais en diagonal, permeten construir un espai menys estàtic, però igualment simbòlic i monumental.

Font: Elaboració pròpia.

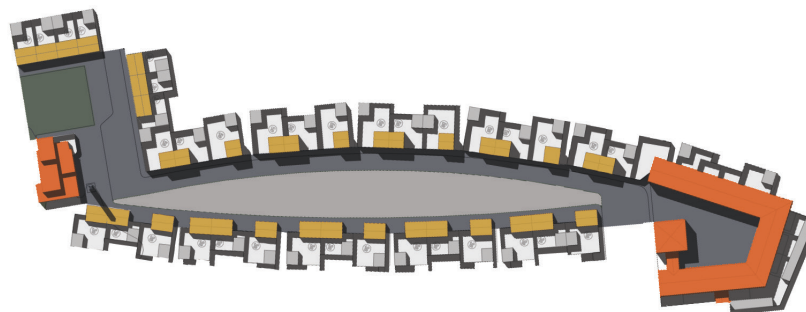
Plànol del passeig de Goya, a Orillena (1956), que es configura com un espai jeràrquicament prevalent en el conjunt de l'ordenació per la seva longitud i amplada. Tanmateix, la reduïda diversitat de tipologies residencials que confinen l'espai (totes elles d'una sola alçada), així com la relació tangencial amb la plaça de l'església, redueixen aquest espai a una traça simbòlica que poc es vincula amb l'elaboració d'un discurs urbà coherent i continu. Es tracta d'un assaig que s'allunya dels canons de l'urbanisme clàssic en la recerca de tensions compositives no tradicionals.

Font: Elaboració pròpia.

Plànol del passeig d'Aragó, al poblat de Faió (1965), el que major longitud i amplada presenta del conjunt de projectes de José Borobio. La seva funció connectora dels espais neuràlgics del poblat (ajuntament i església) així com la seva centralitat i formalització curvilínia li confereixen unes condicions distintives que l'erigeixen com a l'espai més simbòlic i representatiu del conjunt. A diferència d'Ontinar del Salz, a Faió l'arquitecte saragossà només emprà dues tipologies d'habitatge, en la reivindicació d'un llenguatge més abstracte i propi del moviment modern, allunyat de la recreació, el mimetisme o el pintoresquisme dels primers projectes.

Font: Elaboració pròpia.

dimensions, amplades, proporcions o fesomia—. La seva aparent semblança permet al colon entendre el poblat com una repetició rítmica de carrers per a vianants. Ara bé, un cop interioritzat aquest sistema urbà, JOSÉ BOROBIO incideix en l'especificitat, en la singularitat de cadascun d'ells, ja que en diferencia el tractament. L'enjardinament, les agrupacions de les tipologies o l'accés dels passatges transversals canvien constantment en un exercici de reconèixer, un altre cop, la singularitat per sobre del conjunt.

La capacitat per a extreure diversitat de la repetició, la virtut de produir complexitat de la simplicitat de recursos i l'enginy per aflorar la variació de la unitat, són alguns dels atributs que l'arquitecte saragossà domina amb mestratge i, com és lògic, a Faió (1965) en tant que culminació de la seva carrera al servei de l'Institut Nacional de Colonització, demostra aquestes singulars i tan valuoses facetes.

Els pasejos: experimentació en la construcció de l'espai cívic

Alternativament al concepte del passatge, JOSÉ BOROBIO explora també l'eixamplament del carrer com un element de construcció de projecte que confereix dignitat cívica al conjunt edificat. Així, l'arquitecte festeja amb el concepte de rambla o passeig urbà en alguns dels seus projectes, tals com Ontinar del Salz (1947), Orillena (1956) i Faió (1965). En els tres casos, l'eixamplament del carrer es formalitza com un espai central sobre el qual pivota la resta de l'ordenació. A banda de la seva centralitat, és indiscutible la seva jerarquia dins del conjunt edificat:

- A Ontinar del Salz (1947), el passeig connecta els tres espais més emblemàtics de l'ordenació: l'església, la plaça major i l'escola.
- A Orillena (1956), el passeig es configura com el carrer amb major longitud i amplada, on s'hi confronten els principals edificis públics, tals com l'església i el centre cívic.
- A Faió (1965), el passeig adopta una forma menys canònica, atès que, com a conseqüència de l'ordenació del poblat, es disposa en forma de fus. Tanmateix, aquest és un espai de pas que connecta els dos pols més singulars de l'ordenació, com la plaça major i l'església, emplaçades en ambdós extrems del projecte.

Així doncs, en els tres projectes els passejos són abordats com espais urbans singulars, amb una **forta caracterització cívica i funció connectora**. L'atenció pel seu arbrat i enjardinament, la profusió de mobiliari urbà o la seva amplitud, són factors que distingeixen aquests passejos com a **espais urbans civilitzadors**. De fet, es tracta d'eixos cívics que no només amplien el catàleg de seccions viàries dels poblats, sinó que també contribueixen a incrementar el nombre d'ambients que el colon pot gaudir.

Tanmateix, i més enllà de la seva contribució a eixamplar la casuística viària dels respectius projectes, és interessant palesar com aquests passejos no són concebuts en el temps com a espais monolítics o immutables. Com s'ha ressenyat, l'arquitecte aragonès empra els passejos en tres moments clau de la seva producció: a la seva joventut, durant la seva maduresa i a la culminació de la seva trajectòria com arquitecte al servei de l'Institut Nacional de Colonització. En els tres casos, el tractament formal dels passejos no és idèntic, sinó que varia sensiblement al llarg del temps.

En el primer cas, a Ontinar del Salz (1947), el passeig es troba custodiat per fins a set tipologies residencials diferents, que es combinen de forma aleatòria. Malgrat aquesta diversitat, el focus de l'espai es troba monopolitzat per la façana principal de l'església que presideix el conjunt, en una disposició clàssica com a colofó del conjunt. Es tracta d'un espai divers pel que fa a les arquitectures que hi afronten, reblert d'urbanitat i ben proporcionat que, com un manifest civilitzador, s'erigeix com a àgora del conjunt edificat.

Pel que fa al segon cas, a Orillena (1956), es limita el nombre de tipologies residencials a només tres variants que, en cap cas, superen una planta d'alçada. Així mateix, la presència d'edificis institucionals és menys grandiloqüent, atès que no només se circumscriu a les façanes laterals del centre cívic i de l'església, sinó que ambdós volums es retiren de l'alineació a vial en un gest de reivindicació de la seva autonomia formal. En definitiva, l'espai es presenta més com un eixamplament viari que com un veritable passeig que connecta el poblat amb el territori adjacent.

Finalment, en el poblat de Faió (1965), el passeig es planteja com un àmbit extraordinàriament formalitzat. Prova d'això és la utilització *ad hoc* de només dues

tipologies d'habitatge que, intel·ligentment, s'agreguen per a formar un conjunt coherent i harmònic. Paral·lelament, la seva particular forma de fus, li confereix una qualitat pròpia i distintiva amb relació a la resta de l'ordenació: la sinuositat del seu perímetre irromp en un teixit urbà eminentment rectilini. En aquest context, la relació del passeig amb els edificis més singulars, tant l'ajuntament com l'església, és subtil i quasi esporàdica, donant-li a aquest espai un cert ambient introspectiu. Un altre fet notori és la dimensió de l'espai en relació amb el conjunt edificat, i en especial a la mida dels carrers i passatges interiors. La secció d'aquest espai és desproporcionadament gran si la comparem amb la intimitat i la subtileza dels passatges interiors, fet que ens trasllada a la context més propi d'un parc urbà que el d'un veritable passeig.

En síntesi, mitjançant aquest breu repàs als passejos de l'arquitecte, es pretén demostrar la seva **capacitat de caracteritzar aquest tipus d'espai urbà en funció del projecte**. Des de l'àgora d'Ontinar del Salz (1944) al parc de Faió (1965), passant pel vial d'Orillena (1956), JOSÉ BOROBIO és capaç de declinar el concepte de passeig per assolir espais urbans diversos i genuïns.

[E-3.2] La varietat tipològica i l'agregació parcel·lària: una mètrica al servei de la diversitat

JOSÉ BOROBIO centra gran part dels seus esforços en la recerca d'atributs que millorin el paisatge urbà, tot compronent que la imatge és un estrat essencial de la percepció, necessària per a generar emoció. De fet, l'arquitecte incideix en l'experiència del futur habitant del poblat, pel qual proposa un entorn urbà que recull algunes de les virtuts dels escenaris arquetípics de l'arquitectura rural tradicional, tan prolífica pel que fa la configuració d'espais d'emoció. I és que l'arquitectura popular, i més singularment els teixits urbans tradicionals, són espais densos i complexos, difícilment subjugats a processos de generació exclusivament formals o funcionals.

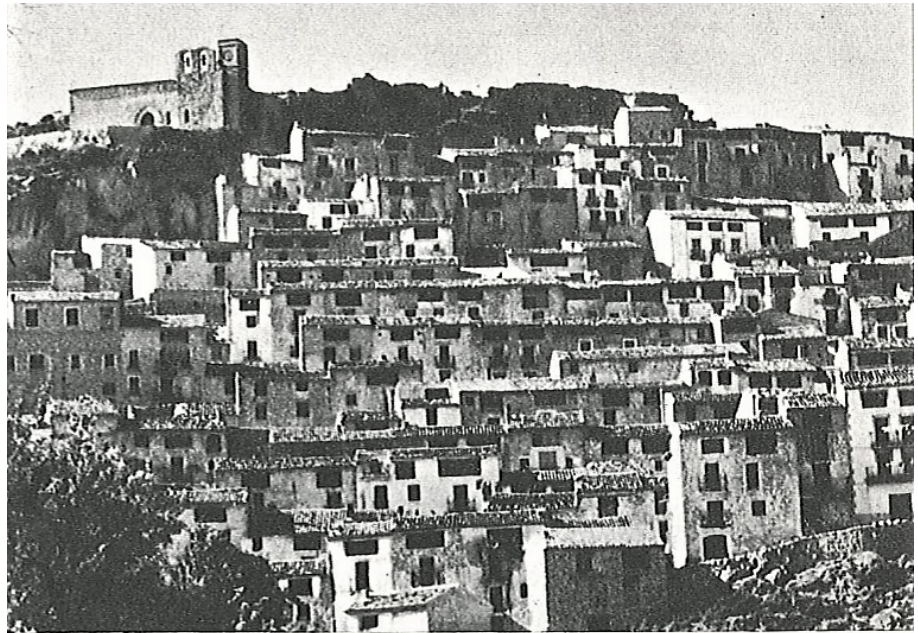
La singularitat, l'accident o l'excepció en la trama són elements constants, i malgrat la presència permanent d'aquestes disruptcions en el continu urbà, la percepció general del conjunt sempre sol ser unitària. Quan es visita un teixit tradicional rural, hom té la sensació que, malgrat l'aparent arbitrariedad formal i espacial, un ordre subjacent aporta

Fotografies dels pobles de Paüls (Baix Ebre) i de Mas de Barberans (Montsià), extrems de la *Geografia de Catalunya*.

A dalt es pot copsar com, malgrat la inexistència d'un projecte previ, el teixit urbà es materialitza amb una sorprenent homogeneïtat mitjançant la repetició tipològica de la "casa de poble". Aquesta iteració construeix un paisatge polifònic però unitari, que és coherent pel que fa a la generalització d'un patró arquitectònic, però fragmentari quant a l'atomització parcel·l·ària.

A baix, la vista d'un carrer anònim de Mas de Barberans ens permet entendre com, malgrat la diversitat d'alçàries en els coronaments dels edificis, el teixit urbà es revela coherent, atesa l'homogeneïtat material de les façanes i l'existència d'un mòdul parcel·l·ari que es repeteix.

Font: LLUÍS SOLÉ I SABARÍS. *Geografia de Catalunya*. Editorial Aedos. Barcelona, 1958-1974, pg. 497.

unitat al conjunt. Aquesta és una paradoxa que s'explica, segons criteri del present autor, a banda de qüestions relatives a la densitat d'aquests teixits, per l'existència de dos aspectes que podríem designar com a fonamentals en la percepció: **la coherència tipològica i l'harmonia material**¹³⁵.

El primer aspecte és determinant en la concreció del gra del teixit urbà. Els pobles tradicionals solen presentar teixits altament fragmentats, on l'escala humana és molt aparent en la lectura dels seus fronts de carrer. L'existència d'un gra parcel·lari fraccionat i coherent sobre el qual s'edifica l'entramat construït, defineix l'estructura del teixit urbà donant lloc a una tipologia pròpia: les cases de poble¹³⁶. Aquesta tipologia, que presenta poques variacions substancials al llarg del teixit, **caracteritza el conjunt edificat atès que li atorga continuïtat, estructura i llegibilitat**, sobreposant-se als accidents, les alçades diferencials, les topografies irregulars o les inflexions constants en l'alineació dels carrers.

Així doncs, a partir de la generalització d'aquest model tipològic, apareixen ombres en els ràfecs que responen als assecadors de gra a les plantes golfes, portes de grans amplades a cota de carrer per l'accés del bestiar o bé finestres verticals i balcons en plantes intermèdies com a conseqüència del programa familiar i dels imperatius estructurals i constructius. Aquests trets constants condicionen la percepció dels carrers, i la continuïtat en les façanes esdevé un factor clau en la aprehensió del teixit tradicional com a una unitat, inclús per sobre dels seus constants accidents (eixamplaments, discontinuïtats, canvis d'alineació, etc.).

---

135 Aquest factor es correspon al que Sir Raymond Unwin considera al seu llibre *Town planning in practice* com a harmonia dels materials de construcció utilitzats.

136 LLUÍS SOLÉ SABARÍS classifica aquest tipus de casa dins del concepte de "casa rural agrupada", categoritzant-la com a "casa pagesa de poble". En la seva descripció estableix el següent: *"La casa pagesa de poble és normal que sigui d'un sol cos d'edifici de cinc metres d'amplada generalment, però pot ser més ampla, àdhuc fins a vuit en certs llocs, sobretot en pobles pirinencs, on n'hi ha moltes de dos cossos i àdhuc de tres. [...] Les variants de les cases de poble són infinites: entrades destinades al carro, a fruits, a llenya i a la resta de la planta baixa la cort per a l'animal de treball, els dipòsits de diversos productes i el celler. En moltes comarques, a la part del darrera hi ha la cuina-menjador. Al primer pis, les habitacions familiars, amb la cuina-menjador si no és a la planta baixa, generalment amb alguna reminiscència de la sala, característica de la masia, com a vestibul de les cambres o dormitoris. Però la disposició és diferent, regida sobretot per la menor extensió edificable en el conglomerat de cases dels nostres poblats i per la menor explotació agrícola en els casos d'economia pagesa. [...] Així mateix és molt corrent l'existència d'un segon o tercer pis de sostre alt, destinat a golfes, amb grans obertures al davant, en les quals es poden eixugar els fruits o, alguns artesans, guardar-hi alguns productes, o per ampliació del nombre d'habitacions de dormir."*

Font: *Geografia de Catalunya, vol. I: Geografia General (Enciclopèdia Catalana Aedos, 4)*. Barcelona: Editorial Aedos, 1958-1962.

ONTINAR DEL SALZ (1944)

SUCS (1945)

EL TEMPLE (1947)

ORILLENA (1956)

EL PLA DE LA FONT (1956)

VALFONDA (1957)

EL POBLE NOU (1952)

PUILATO (1953)

VALMUEL (1953)

PUIGMORENO (1953)

SAN JORGE (1954)

ARTASONA DEL LLANO (1954)

VALSALADA (1954)

ALERA (1960)

FAYON (1965)

El segon factor, que podríem denominar com l'harmonia material, és una qualitat més tàctil o empírica. Es tracta del primer estrat en la percepció, que té el seu origen en l'epidermis dels edificis. L'arquitectura popular destaca per un seguit de trets distintius que posen de manifest la seva materialitat com una qualitat caracteritzadora: murs de càrrega, finestres verticals, arrebossats de morter de calç, aplacats de sòcols, portes de fusta o persianes de corda, entre d'altres, són alguns dels elements que completen la percepció material de l'univers rural tradicional, la iteració dels quals confereix al teixit un to constant i unitari.

Doncs bé, **la doctrina colonitzadora, conscient que ambdues qualitats esmentades són essencials per a dotar de continuïtat i coherència el teixit construït, les adopta com a rígids principis de generació urbana.** En aquest sentit, és ben palesa l'harmonia material de les arquitectures emprades en els poblats de colonització: obertures discretes en façana, emmarcat de finestres (brancals, llinda i ampit), profusió de cobertes inclinades, arrebossats blancs o bé murs de pedra que es combinen intel·ligentment per a generar una certa noció de variació, absència de balcons, coronaments de façana per mitjà de ràfecs, etc. són alguns dels trets definitoris del fenomen colonitzador. Certament, el repertori constructiu dels poblats és limitat, circumstància que permet dotar al conjunt d'una innegable unitat material.

Pel que fa a la coherència tipològica, la gran majoria de poblats de colonització de la Delegació Regional de l'Ebre es formulen a partir de la iteració d'un únic format de parcel·la. Aquest mòdul parcel·lari sol ser rectangular, amb una proporció mai inferior a 2:1 en els seus costats, i amb una superfície¹³⁷ que se situa habitualment entre els 400 m² i els 650 m². Les variacions sobre aquest model són reduïdes i es restringeixen a petites adaptacions o deformacions que requereixin la geometria de les illes, les traces de l'ordenació o bé els requisits funcionals de l'habitatge que s'hi hagi d'emplaçar. En tots els casos, el mòdul ha de satisfer les demandes programàtiques i funcionals colonitzadores, és a dir, poder disposar d'una herbera o paller, una quadra, un corral o, fins i tot, una cuina exterior i una latrina, segons els casos.

---

137 A tall d'exemple es detallen algunes mides de parcel·les tipus: El Sabinar (1953): 420 m²; Frula (1954): 400 m²; El Bayo (1954): 600 m²; Sancho Abarca (1954): 450 m²; La Cartuja de Monegros (1958): 580 m²; San Juan de Flumen (1958): 645 m²; Vencillón (1961): 600 m²; San Lorenzo de Flumen (1963): 630 m².

Pàgina anterior, recull gràfic de la diversitat tipològica sobre la trama parcel·laria dels projectes de José Borobio. En colors càlids (grocs, taronges, vermells i marrons) es palesen les tipologies de dues alçades, mentre que en colors freds (blaus, verds, liles) es representen les tipologies residencials d'una sola planta. Arran de la comparativa podem extreure quatre fases cronològiques sobre les que distingir un plantejament diferencial en la utilització, disposició i diversitat tipològica:

1. La primera fase (1944-49), es caracteritza per la diversitat tipològica i la barreja aleatòria de tipus edificats al llarg del teixit urbà. Els poblats es presenten com una rèplica a l'urbanisme tradicional, unitaris pel que fa a la utilització d'un mòdul parcel·lari, homogenis pel que fa al tractament material, però arbitraris pel que fa a les solucions arquitectòniques particulars.
2. En la segona fase (1950-54), es racionalitza la quantitat de tipus emprats i s'especialitza la seva funció dins del teixit urbà. Així doncs, a l'entorn dels centres i dels principals carrers predominen les tipologies de dues alçades. Alhora, com a conseqüència de la reducció de tipus, disminueix la promiscuitat i dispersió de tipus en el teixit, que s'agrupen segons clústers. Les parcel·les incrementen la seva superfície.
3. La tercera fase (1956-60) es produeix després de la dràstica reducció de tipus d'Orillena i El Pla de la Font. L'arquitecte aposta, de nou, per una major barreja tipològica en la configuració del teixit. Alhora, les parcel·les amplien la seva superfície.
4. A Faió (1965), les parcel·les redueixen la seva superfície i les tipologies s'especialitzen generant fronts urbans unitaris, en una depuració del llenguatge i la mètrica colonitzadores.

Font: *Elaboració pròpia.*

Per sobre d'aquesta trama parcel·lària tan repetitiva s'hi edifiquen diverses tipologies residencials que, en funció de l'etapa històrica que s'abordi, són prolífiques o contingudes en la seva quantitat. Tanmateix, i més enllà de l'ambició quantitativa dels arquitectes en el seu plantejament, l'estreta vinculació entre parcel·la i programa suposa l'adopció de criteris comuns en totes les tipologies, per bé que la seva arquitectura pugui mostrar lleugeres variacions epidèrmiques, compositives o volumètriques. En aquest context tan limitant, JOSÉ BOROBIO és capaç, al llarg de la seva trajectòria, d'atorgar una nova dimensió a les seves parcel·lacions, superant la simple reiteració de tipus.

Pàgina anterior, fotografies recents de les 13 tipologies de vivenda emprades per José Borobio Ojeda, al projecte d'Ontinar del Salz (1944).

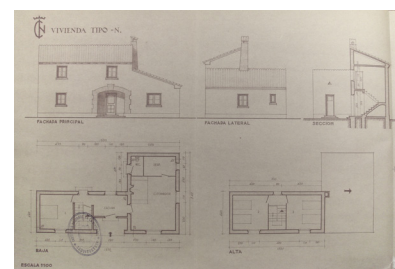
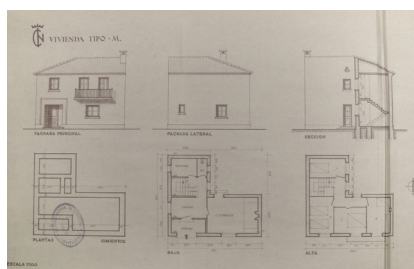
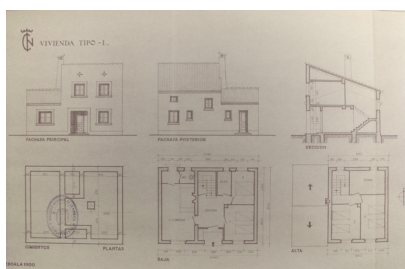
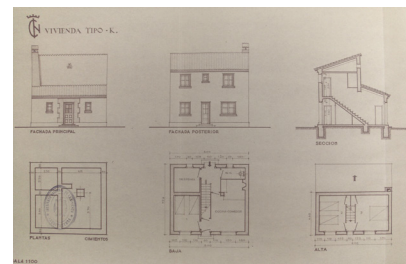
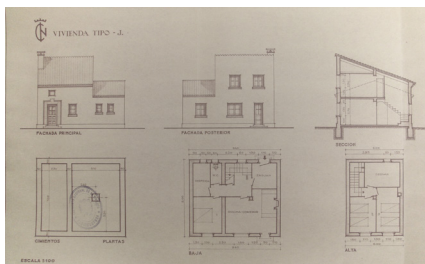
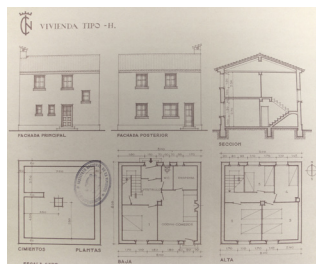
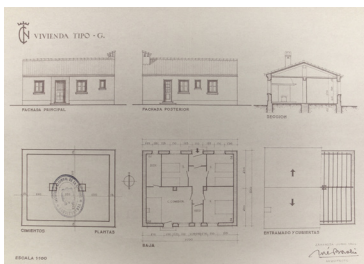
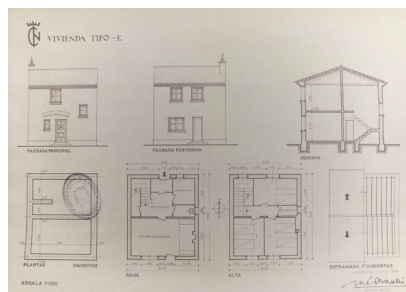
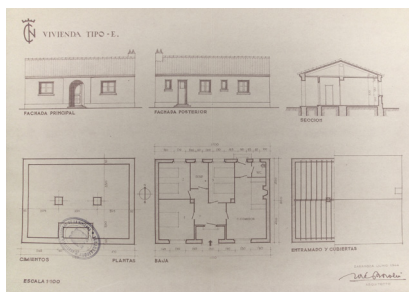
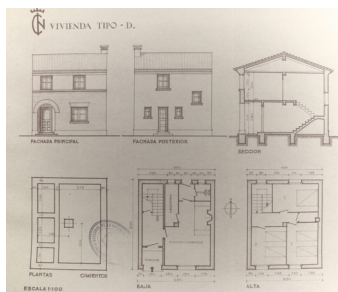
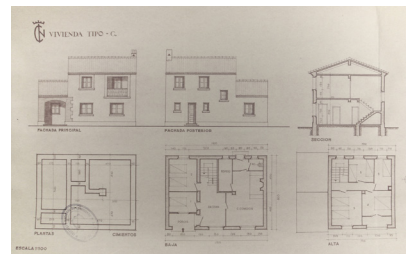
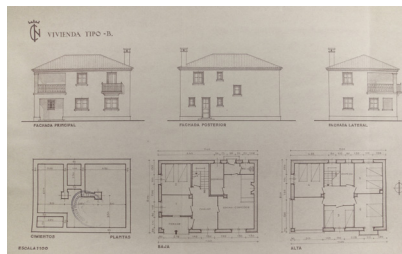
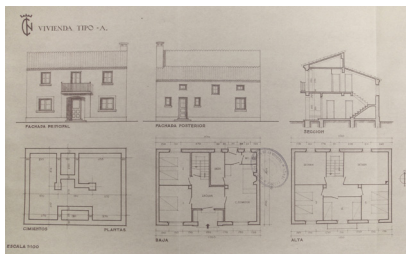
Font: *Elaboració pròpia a partir de Google Maps.*

El diàleg entre agregació parcel·lària, diversitat tipològica i especialització dels tipus residencials

En tant que estudiós de l'urbanisme tradicional, l'arquitecte saragossà entén perfectament que la complexitat i riquesa del teixit rural no es construeixen a partir de l'exacerbació de la uniformitat. Malgrat atributs com la coherència parcel·lària i l'harmonia material són necessaris per a cohesionar el conjunt edificat, el cert és que una utilització zelosa d'ambdós elements podria comportar la materialització de teixits monòtons i mancats d'urbanitat. En aquest sentit, ja s'ha constatat com, a partir de la sistematització assolida durant la dècada dels 50 del segle passat, la doctrina colonitzadora aposta per un catàleg molt limitat de tipus residencials, així com de comptades solucions materials que emprar en els corresponents projectes.

Descartada la promiscuïtat material per contravenir els rígids principis doctrinals colonitzadors, l'arquitecte saragossà opta per **centrar els seus esforços en la gestió de tres aspectes essencials en la definició del teixit urbà: l'agregació parcel·lària, la diversitat tipològica i l'especialització dels tipus residencials**. I és que existeix una íntima relació entre les característiques de la parcel·la (superfície, dimensions, forma, disposició, agregació), la tipologia d'habitatge que finalment s'acaba edificant (plantes, volumetria, composició), i el rol que aquests edificis acaben adquirint en el conjunt del teixit urbà resultant.

A tals efectes, si repassem tres dels projectes de l'arquitecte, Ontinar del Salz (1944), Poble Nou del Delta (1952) i Faió (1965), realitzats en dècades diferents i corresponents, respectivament, als períodes de joventut, consolidació i maduresa, podrem verificar

quin és el rol que juga el mòdul parcel·lari en relació amb la diversitat tipològica plantejada en cadascun dels esmentats projectes.

Pàgina anterior, recull de la proposta per a les 13 tipologies d'habitatges de l'avantprojecte d'Ontinar del Salz.

Font: Anteproyecto de construcción de 109 viviendas. Pueblo de Ontinar. JOSÉ BOROBIO, Juny 1944. ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

a) Ontinar del Salz: la diversitat tipològica com a resposta a la simplicitat agregativa

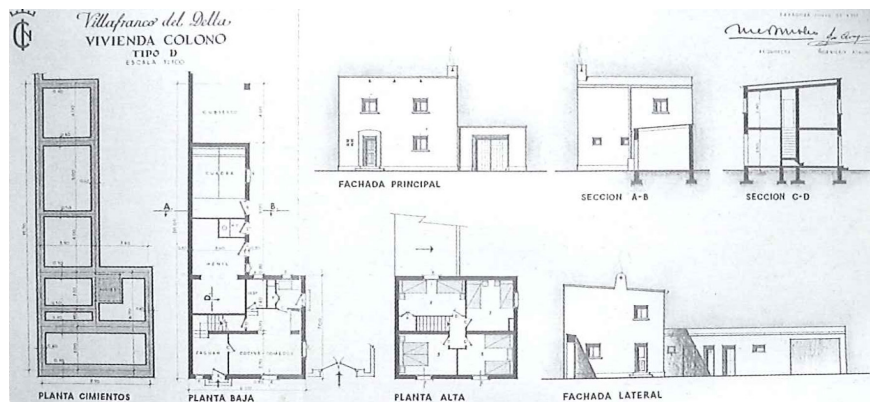
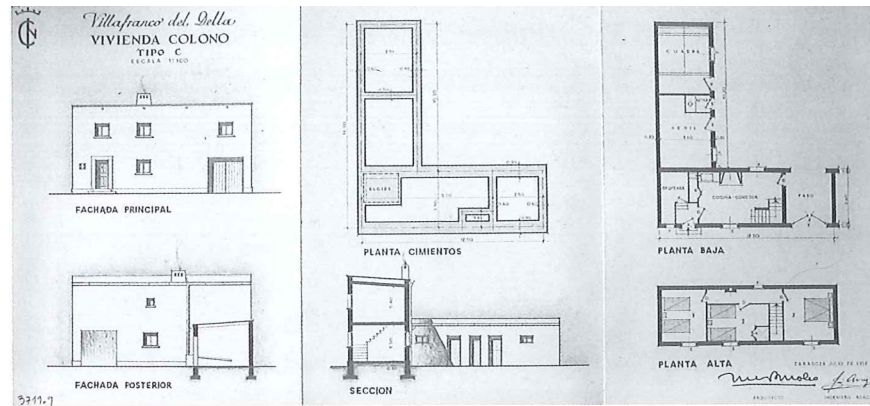
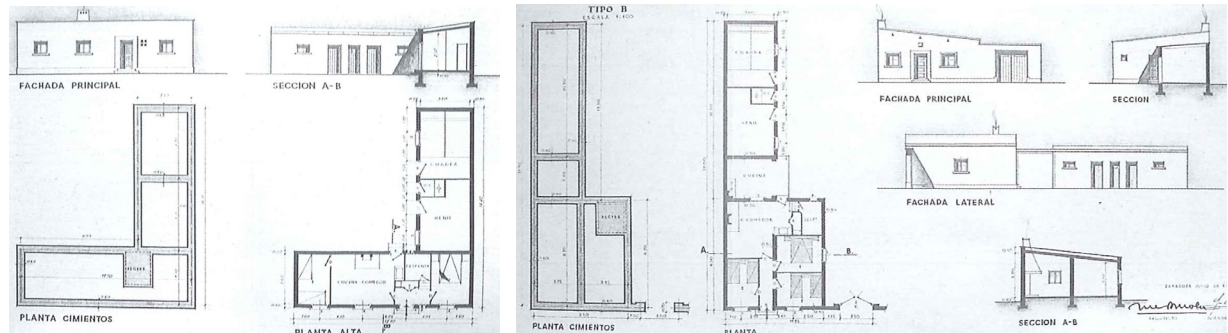
Comencem amb el seu primer projecte com a arquitecte de l'INC, a Ontinar del Salz (1944). Aquest poblat parteix d'una rígida estructura que es formalitza a través de la repetició d'un mòdul parcel·lari rectangular de dimensions aproximades de 26,5 m x 15 m (400 m² de sòl), disposat segons l'orientació nord-sud. En aquest primer projecte, i d'acord amb la doctrina colonitzadora, l'arquitecte assigna a l'estructura parcel·lària un rol exclusivament funcional, on aspectes com l'orientació, l'alineació a carrer o la dimensió de la crugia, es constitueixen com a requisits determinants pel desenvolupament d'un programa mixt entre residencial i agrícola¹³⁸.

Des d'aquesta perspectiva, i un cop l'arquitecte es veu forçat a adoptar el mòdul parcel·lari ajustat als requisits funcionals i productius fixats per l'INC, l'atenció per la seva agregació passa a considerar-se un aspecte secundari supeditat a les lògiques meteorològiques de l'emplaçament. En conseqüència, la generació del poblat es realitza a través d'una simple i estricta repetició lineal del mòdul parcel·lari, i poques són les concessions al respecte, doncs la forma de la parcel·la roman pràcticament inalterada, a excepció dels xamfrans de les illes dels extrems de ponent i llevant en què la singularitat dels vials diagonals exigeix una solució específica. Tal és la rigidesa de l'esquema parcel·lari plantejat, que els espais centrals de l'ordenació, és a dir, les places o el passeig, semblen sorgir a partir de la supressió de les parcel·les que, segons la pauta de repetició imperant, haurien d'ocupar aquests espais.

En aquest context, en què la rigidesa de la doctrina colonitzadora atorga a la unitat parcel·lària un rol de patró de repetició simple, l'arquitecte saragossà **diposita la confiança en la producció d'urbanitat a través de la recerca de la major diversitat**

---

¹³⁸ "La agrupación de viviendas se hace en sentido longitudinal, con calles paralelas a la carretera de servicio que tienen sensiblemente dirección E.O. De este modo se logra el mayor soleamiento de las viviendas. Otras calles se disponen en dirección perpendicular en tramos de pequeña longitud para evitar sean enfiladas por el viento dominante de esta región, que es el NO." Memoria del Proyecto de viviendas en el pueblo de Ontinar, Julio de 1944. JOSÉ BOROBIO. *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.*

tipològica residencial possible. Tal és l'esforç de l'arquitecte en aquest aspecte que, sorprenentment, consolida fins a 13 tipus d'habitatges diferents sobre un total de 109 unitats. Aquest excés de joventut —doncs comporta una minsa optimització de cadascuna de les tipologies que, de mitjana només es repeteixen vuit vegades— és certament il·lustratiu de l'obsessió de l'arquitecte per la diversitat.

b) Poble Nou del Delta: l'especialització com a resposta a la reducció de la casuística tipològica

Al segon dels poblats estudiats, Poble Nou del Delta (1952), l'arquitecte saragossà manté la idea d'una estructura parcel·lària unitària, doncs repeteix un mòdul que presenta unes dimensions estàndards de 25 m x 12,5 m (312,5 m² de superfície de sòl). Tanmateix, i a diferència d'Ontinar del Salz, l'estructura parcel·lària no sorgeix exclusivament de la repetició lineal del tipus, sinó de la seva torsió i adaptació segons diverses trames confrontades a partir de les quals s'ordena el conjunt. En aquest sentit, **el mecanisme d'agregació parcel·lària esdevé més elaborat** que al seu primer projecte, doncs se sotmet a l'ordenació imperant, producte d'una complexa superposició de tres trames cartesianes. Aquest esforç obliga a l'arquitecte a **adoptar solucions específiques en la trobada entre trames**, prescindint de la parcel·la rectangular tipus per a cercar formes trapezoïdals ad hoc.

Tanmateix, a mesura que l'estructura parcel·lària es complica, la quantitat de tipologies d'habitatge se simplifica, doncs el nombre total es redueix fins a només quatre, designades com a A (17 unitats), B (56 unitats), C (32 unitats) i D (22 unitats). Aquest és un salt substancial, ja que en comparació amb Ontinar del Salz (1944), la proposta de Poble Nou del Delta (1952) suposa una reducció sensible de la riquesa tipològica, i per tant arquitectònica, que configura el paisatge urbà projectat.

La reducció en el nombre de tipologies d'habitatges respon a directrius imposades per la direcció colonitzadora¹³⁹, que persegueixen la sistematització del procés creatiu

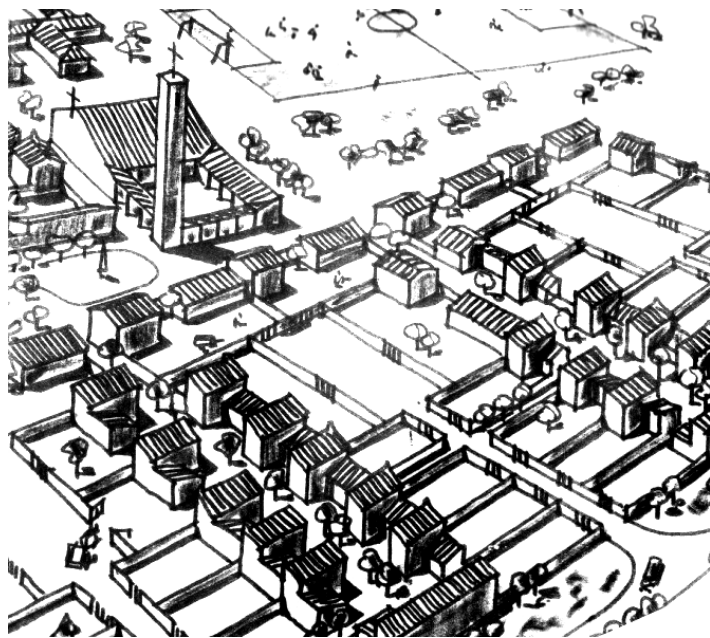
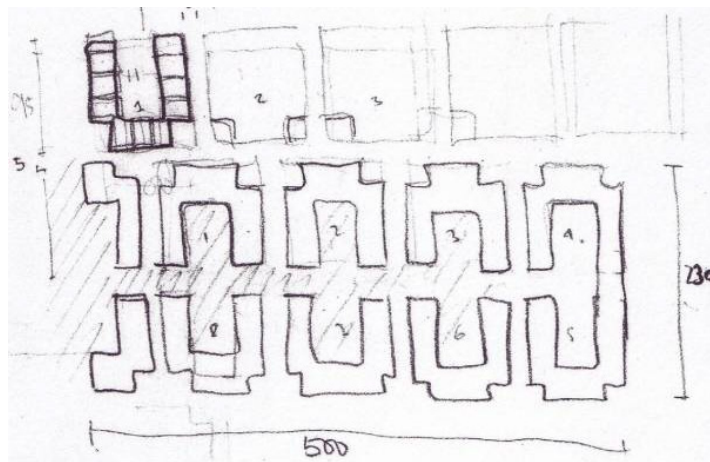
---

139 José Luis Oyón, a la seva tesi doctoral, afirma que la simplificació i la sistematització dels poblats -que passa indefectiblement per la reducció de tipologies- és pròpia de l'etapa de major elementalitat rígida de l'Institut Nacional de Colonització, corresponent al trienni 1952-1954.

Pàgina anterior, plànols de les tipologies de vivenda de Poble Nou del Delta (1952), de José Borobio.

1. A dalt a l'esquerra, tipus d'habitatge A: volum en L de PB, amb possibilitat d'agregació en ambdues mitgeres, amb una de les ales destinada a quadra, paller i latrina. La seva forma en L la converteix en una tipologia reiteradament ubicada en cantonada.
2. A dalt a la dreta, habitatge B: volum rectangular de PB, amb una ala adossada destinada a quadra, paller i latrina. En el teixit urbà, constitueix el gruix dels carrers secundaris.
3. Enmig de la composició, tipus d'habitatge C: paral·lelepípede de PB+1, pensat per a ser agregat en ambdues mitgeres, amb una ala adossada destinada a quadra, paller i latrina. Atesa la seva elevada frontalitat, aquesta tipologia se sol agregar en grups de dos al llarg dels carrers principals.
4. A baix, tipus d'habitatge D: volum en PB+1, amb una ala que interacciona, destinada a quadra, paller i latrina. Atesa la seva alçada se sol disposar en els fronts de façana als carrers més importants, ocupant sovint la cantonada.

Font: EMETERI FABREGAT GALCERÀ I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

dels poblats en detriment de la seva diversitat. Tanmateix, és pertinent considerar que, amb caràcter general, **la minva de tipus edificats comporti, indefectiblement, l'empobriment del paisatge urbà i augmenti el risc de creació d'espais banals i mancats d'urbanitat.** Per aquest motiu, l'arquitecte supleix la mencionada limitació amb un esforç metòdic en la resolució formal dels tipus residencials.

Per això, genera la màxima diversitat possible en la formalització dels quatre tipus, **singularitzant-los respecte a la resta:** ja sigui ocupant tot el front de façana (C), donant continuïtat a la cantonada mitjançant el gir del cos edificat (A), o bé subratllant l'autonomia formal de l'habitatge mitjançant l'increment de la seva alçada en una planta (B). Aquesta singularització es reforça administrant a algunes de les tipologies un **rol especial dins de la trama urbana:** aquest és el cas del tipus A, el menys nombrós, que es destina exclusivament a parcel·les en cantonada, o les del tipus C, que es conceben per a ser agrupades en filera al llarg dels vials. És rellevant destacar com, d'entre només quatre tipus d'habitatge, JOSÉ BOROPIO en destina la meitat a resoldre singularitats de la trama.

Alhora, podem constatar com l'arquitecte saragossà organitza les quatre tipologies d'acord amb diversos **patrons associatius.** Entre els més rellevants s'escau destacar la preferència per a confrontar als eixos principals les edificacions de dues plantes (tipus C i D), la recurrent disposició de les edificacions del tipus B amb trams més llargs o l'associació segons agrupacions aparionades dels habitatges del tipus C.

Aquests patrons associatius són completats amb una certa composició aleatòria, doncs si atenem a la casuística diversa que té lloc al poblat, descobrirem que JOSÉ BOROPIO fomenta l'existència d'excepcions o accidents mitjançant la interrupció intencionada dels ritmes imperants. Així doncs, dins de les sèries ordenades i repetitives en les que predomina una tipologia determinada, sovint apareix una interrupció puntual que trenca l'aparent pauta mitjançant la inserció d'un altre tipus d'habitatge. Aquests contrapunts, que generalment tenen lloc a les cantonades, tenen per objectiu reforçar la dimensió imprevisible del teixit. Això comporta que tots els alçats dels carrers es trobin sempre constituïts per les quatre tipologies i que, per tant, també el front urbà del poblat gaudeixi de totes les possibilitats tipològiques.

Pàgina anterior a l'esquerra, plànol d'ordenació original del poblat de Faió (1965), de José Borobio.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, croquis de d'avantprojecte sobre l'agregació parcel·lària de Faió. Es pot comprovar com el leit motiv de la futura ordenació del poblat radica la forma de l'agregació parcel·lària, doncs l'espai públic és producte del diàleg entre agrupacions que té lloc a l'interstici.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

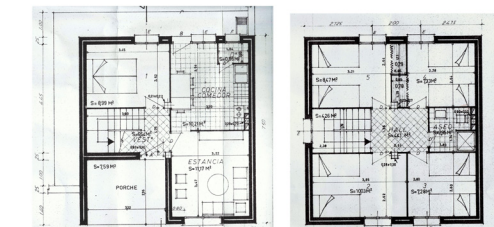
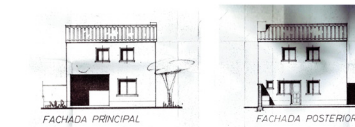
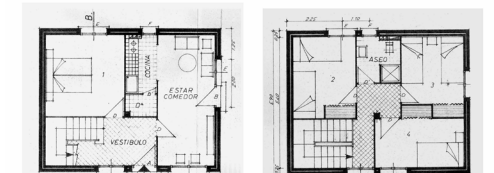
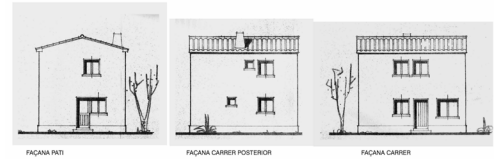
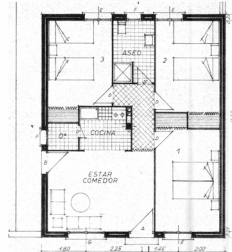
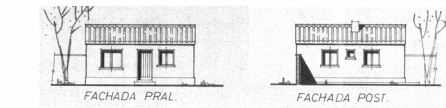
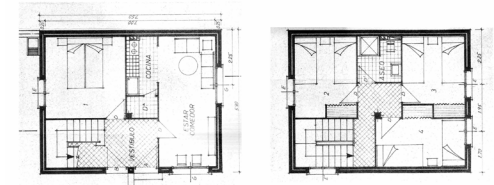
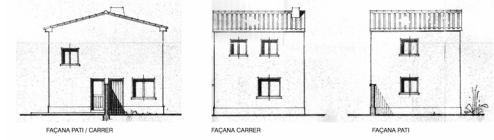
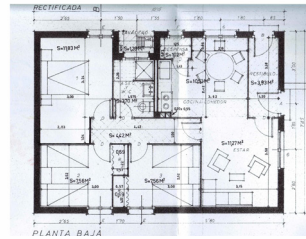
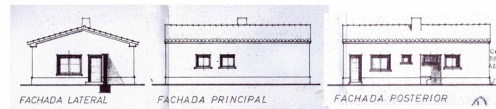
Pàgina anterior, a baix a la dreta, dibuix de l'arquitecte sobre la disposició de les edificacions, corresponent a l'avantprojecte de Faió. Es pot constatar que, inclús amb anterioritat a la definició dels tipus arquitectònics de vivenda -els quals es dibuixen pràcticament idèntics - l'arquitecte fa prevaldre la idea d'agrupació de parcel·les segons la forma d'U.

Tanmateix, també és molt rellevant destacar la intenció de José Borobio de conformar alçats de carrer vibrants, on l'arquitectura es mostri descarada mitjançant contínues reculades i buits que fan aparèixer les cantonades.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

Plànols de les diverses tipologies residencials del projecte de Faió (1965). De dalt a baix, començant per l'esquerra, tipologies 3A (75,60m²st), 3B (67,50m²st), 3C (75,00m²st), 4A (88,50m²st), 4B (88,50m²st) i 5A (108,00m²st).

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

c) Faió: sofisticació agregativa i hiperespecialització tipològica

Per últim, en el poblat de Faió (1965), JOSÉ BOROBIO proposa un total de sis tipologies, que configuren un conjunt de fins a 166 habitatges per als colons. Com succeeix en la resta de poblats, els paràmetres urbanístics d'aquestes tipologies són similars, i oscil·len al voltant del 28% d'ocupació de parcel·la i una edificabilitat neta a l'entorn de 0,39 m²st/m²s. Un cop més, la meitat dels tipus proposats assoleixen una alçada equivalent a PB+1 (4a, 4b i 5a), mentre que la resta es desenvolupen només en una alçada (3a, 3b i 3c).

A diferència dels projectes precedents, un dels aspectes que distingeixen el plantejament de Faió és la contribució de la parcel·la a l'estructura del projecte. Recordem que, a la resta de poblats, la parcel·la es constitueix com la veritable unitat mínima indivisible, la qual s'agrega un nombre determinat de vegades per tal de configurar fronts a carrers i illes. En ambdós supòsits, l'agregació és simple, doncs es produeix per una mera repetició lineal al llarg del viari, o bé a través de processos que combinen la repetició amb la simetria. Són poques les concessions en aquesta sistematització, i la majoria tenen a veure amb l'adaptació del mòdul parcel·lari a les especificitats de la trama (xamfrans, girs, inflexions, etc.).

Tanmateix, aquesta circumstància no té lloc a Faió atès que el mòdul, o unitat mínima d'agregació, ja no recau exclusivament en la parcel·la, sinó en la seva agrupació segons una unitat superior. Per tant, més que d'un mòdul parcel·la, a Faió hem de parlar d'una unitat d'agregació o illa, la qual es materialitza per mitjà de l'agrupació de 10 parcel·les, que es disposen en forma de U per a delimitar un espai lliure públic autònom. Així doncs, podem concloure que l'arquitecte aragonès utilitza a Faió una estratègia de composició més sofisticada que la dels poblats esmentats anteriorment, doncs la forma de l'estructura urbana ja no és el producte inequívoc de la repetició d'un mòdul parcel·lari, sinó de l'agregació d'un conjunt superior, més complex i elaborat. Prova d'aquesta tesi és que l'arquitecte renuncia a l'estricta repetició d'una única parcel·la —26,5 m x 15 m a Ontinar del Salz o 25 m x 12,5 m a Poble Nou del Delta— per a enriquir l'esquema amb tres tipus diferents de parcel·la diferents que s'associen.

Així doncs, JOSÉ BOROBIO posa l'estructura parcel·laria al servei de la forma urbana, i complementa aquest fet amb l'establiment d'un inequívoc vincle entre la parcel·la i el

tipus residencial. O sigui, l'arquitecte assigna rols específics a les tipologies d'habitatge, les quals contribueixen decisivament a la construcció de la imatge urbana.

En aquest context, la parcel·la passa de ser la unitat mínima de projecte de les primeres propostes, a esdevenir l'element constitutiu d'una unitat superior, on acompleix una tasca especialitzada. Fixem-nos també que les unitats d'agregació de Faió (1965) presenten una estructura antropomòrfica de “cap, cos i peus”; comprovem que el tipus 4b es disposa preferentment a l'encapçalament de l'ordenació, és a dir, presidint l'espai central col·lectiu (el cap), els tipus 3a i 5a se situen a l'altre extrem del susdit espai (els peus), mentre que la resta de tipologies (3b, 3c i 4a) es configuren com el cos, tot situant-se en posicions intermèdies de cadascuna de les 11 unitats d'agregació.

En conclusió, mitjançant el repàs dels tres projectes mencionats, hem pogut comprovar com l'arquitecte administra intel·ligentment tres aspectes essencials del projecte urbà: l'agregació parcel·lària, la diversitat tipològica i l'especialització dels tipus residencials. Com si de veritables vasos comunicants es tractés, l'arquitecte dosifica els tres aspectes per tal d'obtenir projectes diversos: quan l'agregació és simple en compensa la simplicitat mitjançant la multiplicitat de tipologies; quan, per raons exògenes, les tipologies es veuen abruptament reduïdes en la seva quantitat, n'especialitza el seu rol en el teixit urbà, tot generant escenaris rellevants i únics i, finalment, quan l'agregació se sofisticava, l'arquitecte simplifica els rols de les tipologies, portant-les a l'extrem. En els tres casos utilitza estratègies diferenciades, expandint els límits de la seva capacitat com a projectista amb l'objectiu d'assolir espais urbans diversos.

ESTRATÈGIA 4. LA COMPLEXA LLEGIBILITAT DE L'ESPAI

L'arquetípic imatge colonitzadora se sol associar a la d'una arribada lineal que desemboca en un campanar, preludi d'una plaça cívica que podem intuir com el colofó del nostre recorregut. Es tracta d'una imatge icònica, extraordinàriament efectista i perfectament comprensible des de qualsevol punt de vista, atès que s'ancora en l'imaginari col·lectiu, doncs pren com a referència els assentaments rurals, habitualment concentrats a l'entorn d'un centre administratiu i religiós presidit per l'església. La

jerarquització de l'espai és diàfana, i el teixit urbà es mostra com una catifa amb volum que ens prepara per a la penetració al centre del poblat. No hi ha dubtes ni matisos en la percepció de l'espai, i aquest es mostra de forma intel·ligible.

La darrera de les estratègies que utilitza l'arquitecte saragossà pretén trencar aquest paradigma de simplicitat. En la recerca de l'emoció, JOSÉ BOROBIO afegeix subtileses que estimulen la sorpresa, és a dir, l'efecte que posa en valor el concepte d'allò inesperat o imprevist. L'arquitecte saragossà té la capacitat de **qüestionar el model a través de l'aparició d'elements disruptius en la composició prevalent**. Amb aquests elements, JOSÉ BOROBIO interpel·la constantment la curiositat de l'espectador mitjançant ruptures més o menys subtils, les quals de vegades semblen comprometre el delicat equilibri existent entre model urbà i anècdota.

L'objectiu d'aquesta estratègia és l'obtenció d'un projecte urbà complex, i per aconseguir-ho, l'arquitecte planteja un escenari físic que lluita contra allò previsible. Conscient de les limitacions que provenen tant de les reduïdes dimensions dels poblats projectats, com del pes de la retòrica administrativa franquista i de la doctrina de l'INC, l'arquitecte intenta afegir espais per a l'imprevist en un model que corre el risc d'esdevenir monolític o inflexible. La lluita de JOSÉ BOROBIO té el seu camp de batalla en la fugida de la monotonia i l'avorriment, en la recerca per a trobar **l'equilibri entre ordre i desconcert, entre causalitat i coincidència**. Per això, de les ordenacions racionalistes de l'arquitecte afluïren projectes humanistes, allunyats del dogmatisme.

JOSÉ BOROBIO és conscient que **la ruptura és un mecanisme d'interpel·lació que sacseja la consciència de l'observador**, el qual resta desarmat dels seus prejudicis i apriorismes. Allò que en un primer instant sembla mostra-se com a monolític o unitari, de sobte resta qüestionat mitjançant la introducció del concepte d'excepció. Així doncs, en les seves trames urbanes, l'arquitecte planteja excepcions que cerquen generar una resposta emocional en el colon, per a estimular-ne la curiositat i, en última instància, afavorir la seva complicitat. Aquesta és una mirada que, sense oblidar l'harmonia del conjunt, és amatent a les especificitats, a les singularitats. Es tracta per tant, d'un reconeixement de la **dimensió fenomenològica** que tota trama urbana ha de contemplar i integrar per a esdevenir complexa i rica. Sens dubte, aquesta és una lliçó que JOSÉ BOROBIO aprèn de l'arquitectura tradicional rural que tant admira i dibuixa.

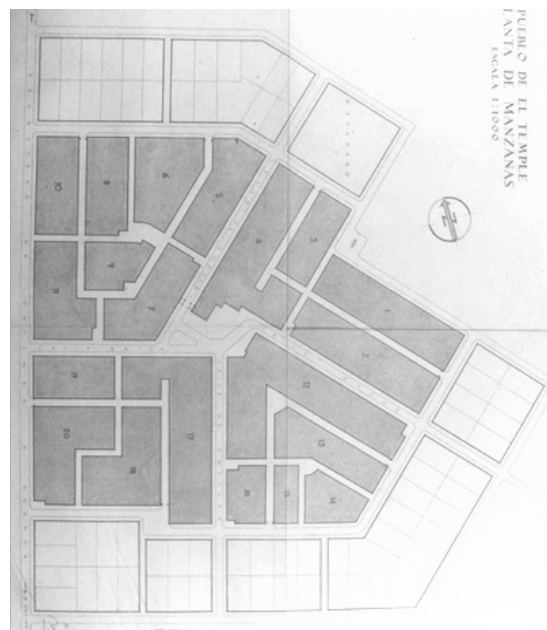
Columna esquerra, plànol del Temple (1947) i esquemes dels dos tipus d'illes emprats (rectangular i triangular), que permeten entendre la utilització de solucions *ad hoc* per a cadascuna d'elles pel que fa l'organització viària i la disposició interna de les parcel·les.

Font: JOSÉ BOROBIO, FAUSTINO GARCÍA LOZANO, JOSÉ SUÁREZ, FERNANDO MARTÍNEZ, SANTIAGO G. SIMÓN, *Projecte de cent habitatges amb les seves dependències agrícoles per a colons (març de 1947)*. ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Esquemes d'elaboració pròpia.

Fotografies dels espais de ruptura en el poblat del Temple (1947), de José Borobio. Places, eixamplaments o inflexions dels carrers de vianants, que trenquen la monotonia de l'ordenació per a generar petits centres veïnals, de proporcions molt cuidades. A dalt, accés al carrer de les Escoles, des del carrer de la Torre. En segon lloc, imatge de la plaça de la Font des del carrer Pirineus. A sota, plaça de l'antic abeurador, des del carrer de la Lluna. A baix, a l'esquerra, vista de la plaça de la Font des del carrer Llorer. A baix a la dreta, imatge de la plaça de les Escoles.

Font: *Elaboració pròpia, 2012.*

Com s'ha anat mantenint al llarg del present capítol, en les seves propostes la repetició simple està sovint prohibida, o millor dit, severament acotada, doncs l'arquitecte utilitza mecanismes més subtils de repetició que la simple còpia iterada. Paradoxalment, l'excepció és una de les normes que més es repeteix en els seus projectes i, tanmateix, aquesta circumstància no desvirtua mai el conjunt. En aquest sentit, és fàcil determinar alguns exemples de la constant superposició dels conceptes de ruptura i continuïtat en els projectes de l'arquitecte.

[E-4.1] Continuïtat i ruptura: els espais inesperats

En els poblats borobians primerencs (Ontinar del Salz, Sucs, El Temple), la continuïtat es cospa a través de la lectura dels carrers. L'espai urbà és aparentment simple, doncs es basa en una percepció lineal i bidimensional en la qual els fronts de façana prenen protagonisme en detriment dels volums edificats, que es dilueixen sota una blanca capa de morter de calç. La pobra perforació dels paraments, l'absència d'elements volats com balcons o cornises, així com l'habitual alineació de les façanes a vial són alguns dels factors que reforcen la impressió del subordinació de l'arquitectura a les regles de generació de la forma urbana tradicional, basada en una rígida delimitació del carrer. Aquesta circumstància es reforça mitjançant les tàpies que envolten les parcel·les: un seguit de paraments cecs que semblen contenir l'espai públic amb severitat i inflexibilitat. En conseqüència, la percepció de l'espectador sembla reduïda a una simple successió de plans verticals que imposen un ordre aparentment sever i previsible.

Ara bé, en aquests primers projectes, JOSÉ BOROBIO és capaç de trencar aquest ordre tot generant un seguit d'**excepcions puntuals en el teixit**: inflexions, eixamplaments, passatges o placetes són algunes de les estratègies que pretenen aportar major equilibri al model. Es tracta d'un catàleg prolífic de solucions que aporten varietat, sorpresa o fins i tot ruptura, però que no responen en cap cas a una lògica funcional, ja que no acompleixen cap tasca relacionada amb la productivitat, la mobilitat o l'accés. Més aviat és tracta de recursos que enriqueixen la percepció del model, en un intent de dotar-lo d'elements de sorpresa. Són per tant, successos inesperats en un discurs aparentment simple.

Vista de la plaça de la Font des del campanar del Temple, cap a l'any 1953.

Font: Arxiu fotogràfic de la família Borobio. Fotografia recollida al llibre "El Pueblo del Temple (Huesca): Colonización, Historia y Arte" d'ALAGÓN LASTE, José María. Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014.

Fotografia de la plaça de la Font, el Temple, cap a l'any 1952.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA, (Estudi Coyne). Fotografia recollida al llibre "El Pueblo del Temple (Huesca): Colonización, Historia y Arte" d'ALAGÓN LASTE, José María. Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014.

Un dels exemples més prolífics pel que fa la generació d'aquest tipus de ruptures és probablement el poblat del Temple (1947), a l'àmbit del desert de la Violada, a la vall del riu Gállego. En aquest projecte es proposa una implantació que parteix d'una estructura viària elemental com a conseqüència de la superposició de dues trames disposades a 45 graus. Així mateix, les illes parcel·làries s'ubiquen a l'entorn dels dos vials jeràrquicament superiors, els típics cardo i decumanus, l'encontre dels quals genera el veritable centre de l'ordenació, és a dir, la plaça major. Aquesta arquetípica ordenació és freqüentment utilitzada pels diversos arquitectes que configuren l'Institut Nacional de Colonització, doncs la podem veure repetida en molts altres poblats, ja no només del propi arquitecte saragossà —com Sucs (1945) o Poble Nou del Delta (1952)— sinó també d'altres projectistes com MORA, LACASA, MARTÍ i TORROJA en el ja esmentat poblat B de la zona del Guadalquivir, l'any 1932. Tanmateix, el que resulta sorprenent de la mirada borobiana al Temple, no és tant la utilització d'un model arquetípic, sinó l'enriquiment del mateix amb el que podríem denominar com les seves aportacions personals. Vegem com.

Fixem-nos en que l'element generador del poblat, és a dir, l'eix de coordenades cartesià definit pels dos vials principals, comporta la delimitació de quatre quadrants perfectament identificables, en els que s'agrupen les diferents parcel·les segons illes. Només l'altre element generador, és a dir, la macla entre malles esbiaixades 45 graus, impedeix que aquests quadrants o grans illes adoptin una forma idèntica entre sí. No obstant això, si podem identificar clarament dues morfologies: la rectangular, en les illes sud oest i nord est, i la triangular, en les dues illes restants. Per tant, en un exercici d'extremada simplificació i economia, l'arquitecte projecta un poblat que es constitueix essencialment per dos models d'illes —la triangular i la rectangular— que es repeteixen només en dues ocasions. De forma succinta podríem concloure que el poblat del Temple és producte de la simple agregació de dos únics tipus d'illes repetides.

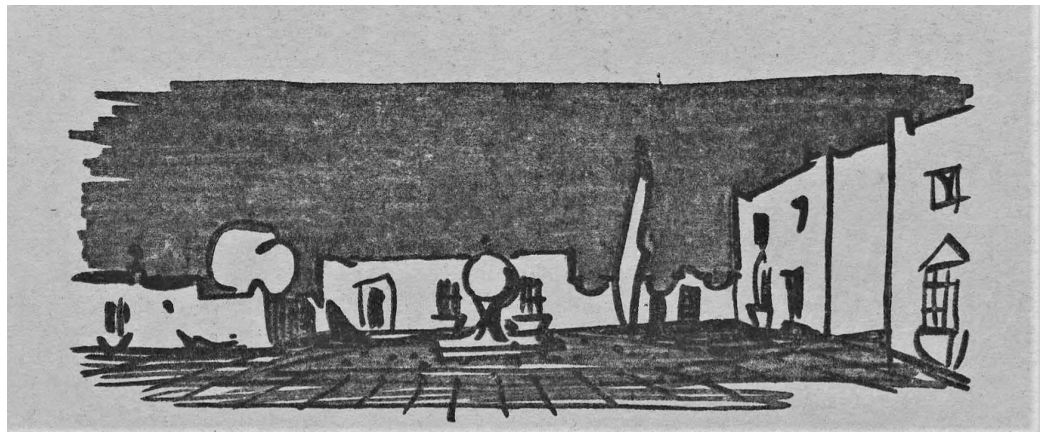
Ara bé, malgrat partir d'aquesta aparent simplicitat morfològica, el visitant constata d'immediat que les solucions adoptades a les quatre illes són úniques i específiques en cadascuna d'elles. És a dir, l'experiència que el ciutadà obté del seu recorregut és diferencial, malgrat totes elles plantegen un tret comú: la **proposició de petits subcentres o punts de ruptura**. Observem en primer lloc, les dues illes triangulars: en ambdues l'arquitecte planteja una distribució parcel·lària quasi idèntica, que passa per

Croquis elaborats per Alejandro de la Sota al projecte del poblat d'Esquivel que representa les petites places saló que planteja en la seva ordenació.

Segons fa constar el propi autor en l'article de la Revista Nacional de Arquitectura: "*La casi totalidad de sus vecinos han de vivir en casas que forman íntimas y estrechas calles y más íntimas plazoletas [...] Se trató de conseguir en Esquivel eso que llamamos escala humana: las calles o vías estrechas, sus casas bajas, los huecos pequeños, lo más posible de tamaño del hombre.*".

Val la pena observar com aquests són espais d'una extremada urbanitat, petits refugis de civilitat en un entorn rural, àrid i, de vegades, hostil.

Font: ARXIU DEL COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM), Revista Nacional de Arquitectura número 133 (1953), pp. 15-22.

la disposició d'una corona externa en forma de V —tot afrontant els vials principals del poblat— i una agrupació interior separada de l'anterior per un vial d'ordre intern, que aglutina en els seus límits les façanes dels magatzems i les tàpies de les parcel·les. En ambdós casos, el viari intern sembla proposar-se com una simple reverberació paral·lela del sistema de carrers principals del poblat. En qualsevol cas, aquesta ordenació permet jerarquitzar el viari principal del poblat mitjançant l'alineació de les façanes principals dels habitatges alhora que garanteix la segregació viària entre animals i persones. Tot un manifest de racionalització i ordre.

Tanmateix, la proposta borobiana no es limita a plasmar de forma literal aquests preceptes, sinó que, sense negar-los, afegeix altres elements que aporten complexitat i diferència. Aquests són encarnats per petites places que interrompen la lògica agregativa, en la recerca d'irrupcions, tal com dissonàncies enmig d'un discurs previsible. Així doncs, l'arquitecte situa una plaça al cor de cadascuna de les illes, amb la vocació de generar petits centres al servei del colon: mentre que una d'elles se situa al front de l'escola per tal de generar un espai identificable en aquest punt tan sensible del poblat, en l'altra illa JOSÉ BOROBIÓ crea un lloc sense referències aparents, una simple plaça envoltada per tres habitatges que s'hi aboquen. Només l'aparició d'una font al centre d'aquest espai ens recorda la seva vocació cívica. Aquest últim acte constitueix tota una afirmació de principis, doncs ni la necessitat funcional, ni l'existència de cap equipament singular en motiven la seva proposició. En qualsevol cas, en ambdues situacions la vocació de centralitat és patent, doncs geomètricament parlant, aquestes places se situen al baricentre de cadascuna de les illes.

Es tracta d'**espais quotidians, sense grandiloqüència o simbolisme, que s'allunyen de la representativitat imposada de la plaça major**. Alliberats de la seva càrrega simbòlica, aquests espais configuren la veritable essència del pensament borobià: són llocs d'encontre, senzills però acollidors, que mentre resulten inesperats pel nouvingut, per al colon constitueixen àmbits de vertadera intimitat i convivència. Els seus recorreguts intricats acoten les visuals, i per primer cop el poblador es desprèn de la percepció lineal tan acusada en la resta del poblat per a focalitzar la seva mirada en un lloc, en una espècie de sala d'estar a l'aire lliure. La superfície d'aquests espais és reduïda en comparació a l'àrea que ocupa la plaça major (de l'ordre d'una cinquena part), però les seves proporcions són agradables i estudiades.

Esquema funcional del Temple (1947), en què es representa la jerarquia viària del poblat. Juxtaposada a la trama viària principal, representada per les línies de color negre, apareixen els passatges per a vianants (en taronja discontinu) que desemboquen en petites places secundàries: (A) Plaça de la Font, (B) Plaça de l'Abeurador i (C) Plaça de les Escoles.

Font: Elaboració pròpia.

Esquema funcional de Poble Nou del Delta (1952), en què es representa la jerarquia viària del poblat. Juxtaposada a la trama viària principal, representada per les línies de color negre, apareixen els passatges per a vianants (en taronja discontinu) que s'articulen a partir de la proposició de petites places secundàries: (A) Plaça de l'Escola, (B) Plaça de la Font i (C) Plaça en la trobada del carrer de la Cinta i la ronda del Mar.

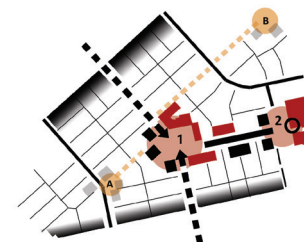
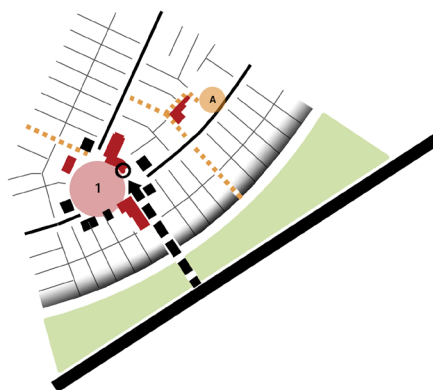
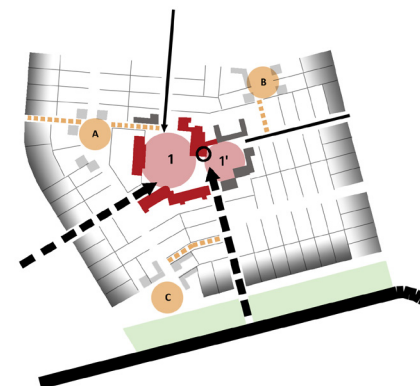
Font: Elaboració pròpia.

Esquema funcional de Puigmoreno (1953), en què es representa la jerarquia viària del poblat. Juxtaposada a la trama viària principal, representada per les línies de color negre, apareixen els passatges per a vianants (en taronja discontinu) que plantegen recorreguts diferencials, així com el plantejament d'una petita plaça (A) al costat de l'escola.

Font: Elaboració pròpia.

Esquema funcional de San Jorge (1954), en què es representa la jerarquia viària del poblat. Juxtaposada a la trama viària principal, representada per les línies de color negre, apareixen els passatges per a vianants (en taronja discontinu) que plantegen un recorregut diferencial que connecta dues petites places (A i B) situades en els extrems de l'ordenació.

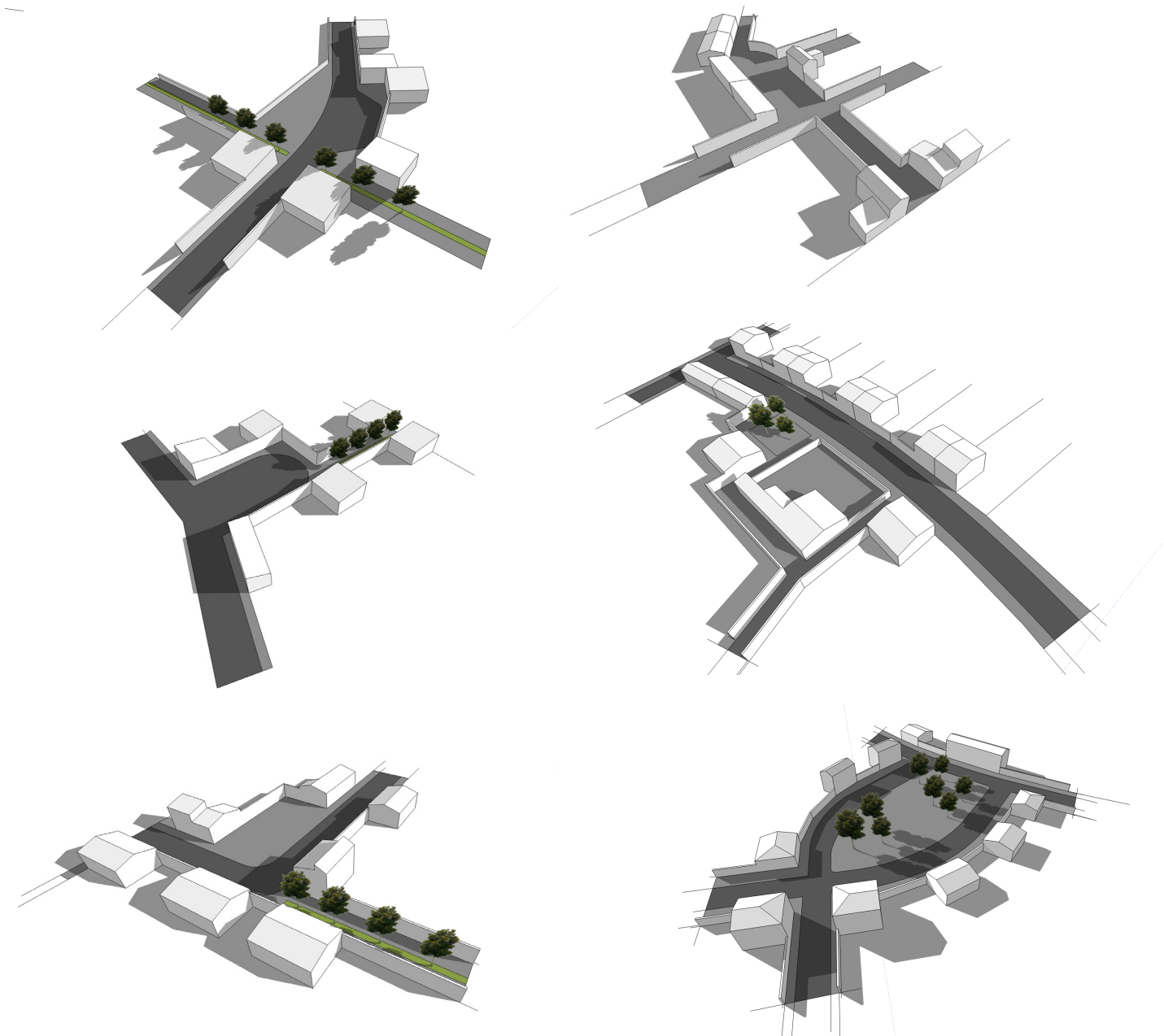
Font: Elaboració pròpia.

A diferència de l'arquetípica plaça major, que sovint sembla reservada només pels carrers de primer ordre, en aquests espais solen confluïr-hi diverses categories de vials: els principals en alguns casos, els secundaris per a carruatges i bestiar, i els passatges per a vianants, hi tenen la seva trobada. En un exercici de generositat i conflicte, l'arquitecte aragonès genera petits àmbits que aglutinen al seu voltant tota la diversitat que el poblat pot oferir, ja no només circumscrita al viari, sinó també a la varietat tipològica que escorta aquestes petites places. Es tracta, per tant, d'espais amb una enorme heterogeneïtat, que presenten morfologies irregulars, encreuaments de vials de diversos ordres i tipologies diferents, al servei d'una idea principal: el trencament del discurs uniformador.

La inquietud de JOSÉ BOROBIO per a plantejar ruptures en el discurs es reproduïx també a les illes rectangulars del Temple situades al sud-oest i al nord-est de l'ordenació, si bé d'una forma menys agosarada. Sembla talment que l'arquitecte saragossà deixés volar la seva imaginació amb major fertilitat en àmbits geomètricament complexos, tals com les illes triangulars, i en canvi, la regularitat i l'ordre de les illes rectangulars tenallessin la seva prolífica creació de diversitat. Tanmateix, en aquestes illes, també hi insereix àmbits de discontinuïtat, formalitzats en la plaça de l'abeurador i diversos passatges que trenquen el concepte de repetició simple.

La proposta de petites places es repeteix al llarg de la producció de l'arquitecte. Superada la primera etapa de poblats, en què l'alineació a vial segueix essent un argument essencial en la conformació del relat urbà, l'arquitecte aposta per la consolidació de volumetries aïllades que caracteritzen el teixit dels seus projectes. Inclús en aquest context, JOSÉ BOROBIO interromp el continu urbà per a generar espais de ruptura. Projectes com Poble Nou del Delta (1952), Puigmoreno (1953) o San Jorge (1954) presenten espais urbans que es desvinculen de l'estructura arterial principal dels poblats, atès que s'articulen a partir de passatges que es juxtaposen al viari. Es tracta de places o eixamplaments viaris que trenquen l'alineació imperant i que, com succeeix a El Temple (1947), es formalitzen com a petits racons plens d'urbanitat i dignitat cívica. Són espais que projecten la confiança de l'arquitecte en la vida col·lectiva dels poblats, en la seva capacitat civilitzadora i identitària.

[E-4.2] La constant revisió del continu urbà

L'atenció per la percepció de l'espai urbà és singularment estudiada en els projectes de l'arquitecte saragossà. Amb l'objectiu de generar imatges urbanes paradigmàtiques, la visió del colon se sotmet a un procés de fragmentació en què la perspectiva sempre és interrompuda i on la totalitat de l'espai mai es mostra de forma oberta. Inserir en una estratègia que pretén dominar la percepció de l'espectador, l'arquitecte limita, de forma recurrent, el camp de visió amb l'objecte de generar escenaris estàtics en els quals centrar la mirada.

Com si d'un dels seus dibuixos a mà es tractés, en aquesta percepció, JOSÉ BOROBIO **disposa l'arquitectura de forma escenogràfica, en congela la seva aparença, per tal de condicionar el punt de vista, l'enquadrament i la perspectiva.** Es podria concloure, doncs, que, a mesura que es recorre l'interior dels poblats, la mirada s'interromp constantment mitjançant inflexions, girs, corbes, eixamplaments o irrupcions d'elements en el primer pla, en un intent d'imprimir imatges de singular bellesa en l'experiència del visitant.

Tensions espacials: vectors urbans

Una variant d'aquesta estratègia és la creació de tensions diferencials dins del teixit urbà del poblat, entenent per tensions els **vectors que relacionen dues àrees d'intensitat funcional o simbòlica diversa** en el conjunt de l'ordenació. Aquest plantejament s'allunya de la convenció colonitzadora més estesa, consistent en concentrar en un únic espai les funcions més rellevants del poblat, és a dir, la plaça major. Ans al contrari, la proposta parteix de la separació de funcions o, millor dit, de l'especialització d'espais urbans que, en certa forma, es complementen entre ells, tot generant fluxos i recorreguts dins del poblat que obliguen a la descoberta. En definitiva, es tracta d'una forma de compartimentació de la realitat del projecte que persegueix, en última instància, la **comprensió fragmentària i seqüencial del conjunt urbà.**

Són diversos els projectes que plantegen aquesta estratègia de descomposició del centre cívic en diversos espais complementaris entre si. En certa forma, el precursor

Pàgina anterior, axonomètriques d'alguns dels espais quotidians plantejats per José Borobio en els corresponents projectes (de dalt a baix):

A la columna esquerra, places de l'Escola i de la Font, a Poble Nou del Delta (1952), seguides de la plaça de l'Abeurador del Temple (1947). A la columna dreta, plaça de les Escoles, al Temple (1947), plaça de l'Escola, a Puigmoreno (1953) i plaça de la Flor, a Valfonda de Santa Ana (1957).

Font: Elaboració pròpia.

A l'esquerra, imatge del portal d'accés al Temple (1947), al carrer de la Guara. A la dreta, fotografia de la torre de l'ajuntament d'Ontinar del Salz (1944), de José Borobio.

Font: *Elaboració pròpia, 2012.*

A l'esquerra, portal capella de Sant Antoni de Pàdua, al poble de Queretes. Es tracta d'una construcció característica dels pobles del Matarranya (Terol), en què, a l'entorn de mitjans del segle XVIII, s'aprofiten els passos de les antigues muralles medievals per a edificar-hi capelles. A la dreta, edifici en cantonada al municipi d'Almagro (Ciudad Real), on la transició entre carrers se singularitza mitjançant el canvi del material de façana i una composició de forats divergent en relació amb el teixit adjacent.

Font: *Elaboració pròpia, 2014.*

d'aquesta solució és el primer projecte de l'arquitecte, Ontinar del Salz (1944), on el passeig principal es planteja com el vector que comunica les plaça de l'església i la plaça major. D'altres projectes són San Jorge (1954), on la percepció del poblat es realitza per estadis, a través de la descoberta de la plaça major i el posterior ascens a la plaça de l'església; Valsalada (1954), on la plaça de l'església se separa de la plaça major en una espècie de joc de bambolines; Valfonda de Santa Ana (1957), on el recorregut sinuós del carrer del centre, que neix al centre cívic, finalment desemboca a la plaça de la Flor; Curbe (1958), on les places de l'escola i de l'ajuntament es segreguen mitjançant el recinte escolar; i Faió (1965), on el passeig fusiforme connecta la plaça major i la plaça de l'església.

L'estratègia emprada en tots aquests projectes és la mateixa: la percepció fragmentada del conjunt urbà o, en d'altres paraules, l'abolició d'un model urbà unitari i concentrat, on la lectura de l'espai sigui excessivament simple i immediata. En els poblats esmentats, JOSÉ BOROBIO aposta per la **descoberta del poblat a través de la col·lecció dels seus fragments**, talment com en els seus dibuixos d'estudiant sobre les arquitectures tradicionals rurals.

La mirada interrompuda: la fragmentació de l'experiència urbana

Malgrat la fluïdesa de les seves ordenacions, JOSÉ BOROBIO sol reivindicar l'especificitat del projecte urbà colonitzador en tant que artefacte autònom i autoreferenciat. Com ja s'ha comentat anteriorment, les visuals cap al territori des de l'interior dels seus poblats solen ser escollides, habitualment restringides als carrers amb major importància en l'ordenació. En canvi, **la mirada interior, pràcticament especular, esdevé una constant en l'experiència del poblat**. En la materialització d'aquests petits universos finits i harmònics¹⁴⁰, la interrupció de la mirada és un dels recursos més utilitzats per l'arquitecte. L'aparició sobtada d'edificis, generalment anònims i sense pretensió, en

---

140 Cal referir-se a les tesis de CÉSAR CORT recollides en el seu llibre *Campos urbanizados y ciudades ruralizadas* (Editorial Yagües, Madrid, 1941) sobre la revisió de la ciutat maquinista mitjançant la consolidació d'unitats veïnals autònomes i clarament delimitades, que permeten al ciutadà mantenir la il·lusió de comunitat, tot delimitant-li un món urbà finit, conegut i autosuficient.

Compendi de fotografies d'espais urbans projectats per José Borobio, en els quals s'aprecia el gust per la ruptura inesperada de la perspectiva del carrer. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: carrer Clavell a Faió (1965), carrer Major a Valmuel (1953), carrer del Colom al Temple (1947), plaça de l'Església a San Jorge (1954) i carrer de les Escoles a Orillena (1956).

Font: Elaboració pròpia.

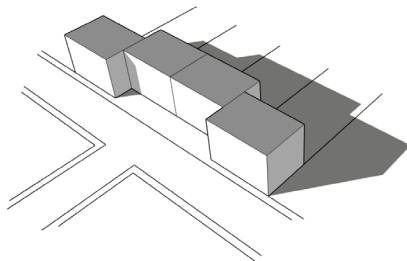
el punt de fuga d'un carrer és una constant recurrent en la seva obra, doncs l'empra en els projectes del Temple (1947), Valmuel (1953), San Jorge (1954), Orillena (1956), entre d'altres.

Aquesta circumstància provoca la fragmentació del continu urbà, i més enllà de recordar-li al colon la finitud de l'espai urbà que habita, li transmet la il·lusió de comunitat i autosuficiència. Així doncs, la percepció del conjunt es produeix a partir de la col·lecció de petits fragments que es fossilitzen en l'imaginari de l'usuari, doncs inevitablement aquest hi concentra eventualment la seva mirada. Es tracta d'una **estratègia escenogràfica** que l'arquitecte sublima als passatges de Faió (1965). L'estructura radial de l'ordenació els dota d'una qualitat singular: l'amplada varia a mesura que l'espectador s'allunya del passeig central. De fet, aquesta circumstància els confereix una qualitat dinàmica que modifica la percepció de colon a mesura que aquest es mou al llarg del carrer. Així mateix, en contraposició amb la percepció més unitària de l'espai central, les visuals aquí són sempre fragmentades. Un fet que es produeix per la constant vibració dels fronts de carrer, que modifiquen la seva alineació de forma difícilment previsible. Els volums edificats i les tàpies que delimiten les parcel·les configuren un joc de reculades que interpel·la la curiositat de l'observador.

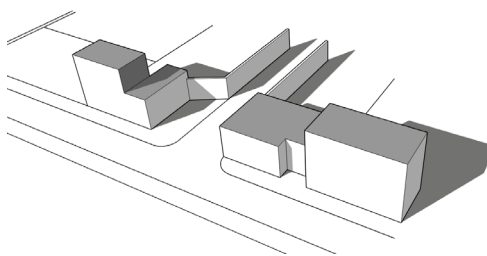
En aquest sentit, i com evolució dels seus primers projectes, JOSÉ BOROBIO fomenta en aquests carrers una tercera component en la lectura de l'espai: la mirada diagonal. Aquesta supera la tradicional percepció del carrer delimitat per alineacions contínues com a espai de lectura estrictament longitudinal. Així, les cantonades i les testeres de les edificacions prenen protagonisme i els espais intersticials ubicats entre edificacions es conceben com quelcom més que simples eixamplaments viaris per a convertir-se en places o racons singulars en què l'espectador disposa freqüentment la mirada. Es tracta, per tant, d'una aproximació urbana radicalment morfològica, en què la forma del carrer se sotmet a la forma del volum edificat, i no a la inversa. Les façanes, un cop alliberades de la tirania de l'alineació, adquireixen una tercera dimensió, és a dir, es converteixen en volums. No existeixen alineacions rígides que atermenen amb rigor els límits de l'espai públic, sinó un concatenació d'accidents, una vibració contínua, que estimula permanentment al colon, el qual es troba immediatament immers en un joc perspectiu semblant al que es té en un escenari delimitat per bambolines.

Catàleg de reculades i eixamplaments viaris que José Borobio utilitza per a convertir el pla de façana en un parament vibrant. Per files, de dalt a baix:

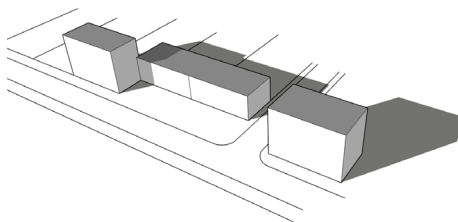
a) Esquema gràfic de la reculada en la intersecció de dos vials, amb creació d'una visual en la projecció d'un dels dos carrers (model inspirat en la plaça major de Puilato, 1953). A la dreta, fotografia de la reculada a Sucs (1945), en la intersecció del carrer de Suquets i el carrer de les Escoles.

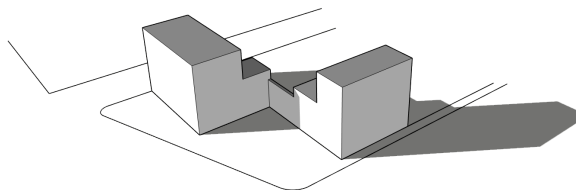
b) Esquema gràfic de la reculada en la intersecció de dos vials, amb reconeixement de la cantonada. En aquest supòsit, basat en l'emboadura del carrer Pirineus del Temple (1947), les dues tipologies que flanquegen l'accés es deprimeixen una planta per a advertir l'entroncament del carrer. A la dreta, fotografia de l'emboadura del carrer de les Escoles, en la seva trobada amb el carrer de la Torre al Temple (1947).

c) Esquema gràfic de la reculada en el pla de façana continu, basat en el carrer Major de Sucs (1945). A la dreta, joc de plans de façana a la plaça major de Puigmoreno (1953).

d) Esquema gràfic de l'eixamplament viari en cantonada, per a generar una petita plaça (model basat en la cantonada del carrer del Sol, a Ontinar del Salz, 1944). A la dreta, fotografia de la plaça de les Escoles a Puigmoreno (1953).

Font: Elaboració pròpia.

En aquest context, són múltiples els punts d'atenció que es disposen en aquests carrers, si bé per sobre de les mencionades mirades diagonals, el punt focal més destacat és el cul-de-sac que culmina la traça de cadascun dels esmentats vials. Es tracta d'un espai que atorga ordre al conjunt, ja que, si bé cadascun dels passatges presenta una disposició de l'edificació aparentment arbitrària, el cul-de-sac es manté com una constant intel·ligible i identificable pel colon.

Els cul-de-sac es configuren, tant a ponent com a llevant, mitjançant una única agrupació de dues edificacions del tipus 4B. Aquestes presenten una alçada de dues plantes que, al trobar-se en els punts topogràficament més elevats del carrer, permeten al conjunt erigir-se com el punt més alt i, per tant, més simbòlic de l'ordenació. Així doncs, en un altre cop d'efecte escenogràfic de l'arquitecte, l'aparença de les edificacions es magnifica per a reivindicar-se com a colofó d'un recorregut d'aproximació sempre ascendent.

Així mateix, en aquests passatges l'arquitecte emprà els mecanismes de reconeixement simbòlic utilitzats a les places majors dels poblats: emfasitza l'accés als passatges des del passeig el·líptic central, ja que ubica en aquests encontres un edifici a mode de fita (del tipus 3A o 5A), que marca la trobada entre ambdues traces. Tanmateix, aquesta disposició mai és simètrica, i només es produeix en una de les dues cantonades, en un altre esforç de l'arquitecte per a focalitzar la mirada de l'espectador de forma diagonal, de centrar la seva mirada en un punt focal.

Accidents a la trama: un plantejament fenomenològic del projecte

Els carrers dels poblats de JOSÉ BOROBIO es troben farcits d'accidents i excepcions. En un context on el projecte se subordina a la seriació de tipologies residencials, la iteració de seccions viàries tipus i la resolució de requeriments funcionals inflexibles, apareixen un seguit de subtileses en el teixit que estoven la rigidesa conceptual sobre la que es construeix el projecte urbà:

Repertori d'elements arquitectònics que José Borobio emprà en la definició dels carrers, els quals contribueixen a la configuració d'un espai públic ric en formes i divers en experiències. L'anècdota, o en ocasions, el símbol, encarnats per aquests elements (arcades, porxades, voltes, portals o passos), constitueixen un punt i a part en el continu urbà. Esdevenen fites que doten de variabilitat el conjunt.

De dalt a baix i d'esquerra a dreta: Portal d'accés al carrer Major d'Artasona del Llano (1954); porxada del centre cívic de Valfonda de Santa Ana (1957); portal adjacent a l'església de Valsalada (1954); portal d'accés a una de les tipologies d'habitatge del Pla de la Font (1956); porxada de l'ajuntament de Sucs (1945); arcada ubicada sota el portal de la plaça Major, a Ontinar del Salz (1944); portal de la plaça de l'església de Valmuel (1953); porxada que connecta la plaça de l'ajuntament amb el carrer Albercoc a Faió (1965); portal del carrer del Gall, a Puigmoreno (1953).

Font: *Elaboració pròpia, 2012.*

a) Reculades: especialment a les interseccions viàries, els edificis cantoners es retiren de l'alineació predominant per convidar a l'accés, així com per a subratllar la trobada dels carrers. Aquesta situació té lloc a la cantonada dels carrers de la Torre i de les Escoles al Temple (1947) i a la cantonada entre els carrers del Gall i Cervantes de San Jorge (1954). De forma complementària, les reculades es poden produir per a subratllar l'edifici com a fita visual en la projecció d'un carrer perpendicular, tal com es planteja a la plaça major de Puilato (1953) o al carrer del Chorro a Valsalada (1954). Altres reculades tenen per objecte la configuració de fronts de façana urbans més vibrants, com passa als carrers Major i Suquets de Sucs (1945) o bé a la ronda del Moncayo al Temple (1947).

b) Eixamplaments de carrers: en alguns casos, l'arquitecte suprimeix, totalment o parcial, alguna parcel·la de l'agregació per a generar un eixamplament de l'espai públic en què poder implantar alguna petita placeta. Aquest plantejament té lloc a la plaça de l'Horta de Sucs (1945), al carrer de la Cinta de Poble Nou del Delta (1952), al carrer de la Font a Valmuel (1953), a la ronda dels Amants de Puigmoreno (1953) i al carrer de l'Estació de San Jorge (1954). Suplementàriament, les reculades poden plantejar-se per a reconèixer traces viàries esbiaixades sense comprometre l'ortogonalitat en la disposició de les edificacions (com per exemple a la façana sud d'Ontinar del Salz, a la plaça major de Poble Nou del Delta o al carrer de la Estanca a Valmuel (1953).

c) Porxades i portals: amb caràcter general les porxades i els portals apareixen en els espais més simbòlics de l'ordenació. Respecte a les primeres, solen vincular-se als edificis més representatius, en especial als ajuntaments, aportant civilitat i rigor a l'espai públic. Alhora destaquen les porxades de les esglésies de Sucs (1945) o de San Jorge (1954), com a exemples d'aquests elements arquitectònics no adscrits a edificis administratius. Pel que fa als segons, és a dir, als portals, aquests apareixen en els carrers més rellevants de l'ordenació, com a advertiment al colon del trànsit cap a un espai d'urbanitat i d'identitat cultural. Un recordatori de la vocació col·lectiva i adoctrinadora de la proposta colonitzadora.

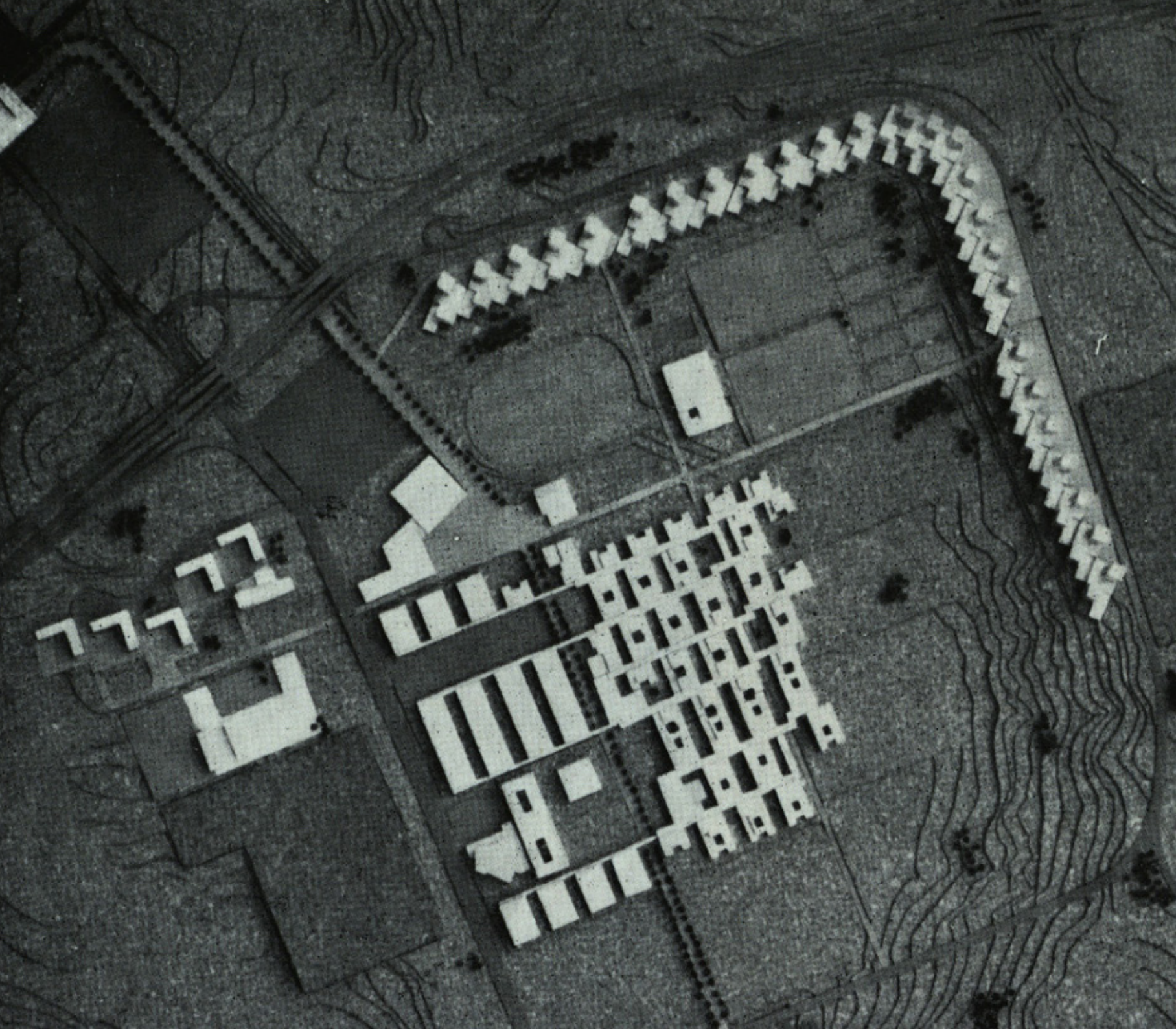
CONCLUSIÓ. UN REPERTORI COMPOSITIU AL SERVEI DE LA DIVERSITAT

En el present capítol s'han pretès demostrar els següents aspectes:

- **L'existència d'un patró urbanístic colonitzador** que, amb algunes variacions, es caracteritza per presentar un seguit de paràmetres urbanístics relativament homogenis: una baixíssima densitat (12,5 hab./Ha), una intensitat també extraordinàriament baixa (0,12-0,15 m²st/m²s), una ordenació generalment compacta mitjançant parcel·les reduïdes (400 m²), una aportació generosa de sòl a espais públics (40%) i un repertori formal i tipològic poc divers.
- La reafirmació del **projecte urbanístic colonitzador com un element concebut separatament del relat territorial**. La formalització dels poblats es constitueix com la última baula d'un procés tècnic que parteix de la lògica agrícola i que resta condicionat a la conjuntura (disponibilitat de finques, viabilitat econòmica, capacitat d'irrigació, etc.). Les constants revisions i reformulacions dels projectes generals de colonització comporten la necessitat d'optar per projectes estandaritzats, amb capacitat d'ampliació o de rectificació. Aquesta circumstància, entre d'altres, explica la **condició autònoma i formalment rotunda** dels poblats de colonització.
- Un cop demostrades ambdues condicions de partida, es defensa la capacitat de JOSÉ BOROPIO per **sobrepasar els límits imposats** per la jerarquia colonitzadora mitjançant el plantejament d'un seguit d'estratègies que, sense qüestionar el model urbanístic, en permeten **la seva màxima expressió en termes d'urbanitat, diversitat i modernitat**. Sempre des de la vessant ordenadora i compositiva, en un intel·ligent exercici del "ben establir", l'arquitecte planteja les següents estratègies:
  1. Per superar la predictibilitat, les **juxtaposicions formals** en les ordenacions, distingint essencialment entre la superposició de trames cartesianes en una primera fase, i la contraposició de geometries rectilínies i corbes, després.
  2. Amb l'objectiu de superar la noció de projecte prosaic, l'**escenificació del relat urbà**, emfasitzant la seva vessant escenogràfica i simbòlica. L'arquitecte alimenta minuciosament l'expectativa prèvia a l'arribada a les places majors (portes urbanes, ritmes i gradacions), i proposa contrapunts ambientals

fàcilment perceptibles a partir del contrast entre places majors i les trames de carrers.

3. Per a vèncer la uniformitat i la monotonia, la **declinació dels components urbans**, com els carrers en tota les seves formes (passatges i passejos), les parcel·lacions i les tipologies residencials.
4. Finalment, per a erradicar la simplicitat, l'arquitecte opta per **incrementar la complexitat en la llegibilitat de l'espai urbà**, alternant espais de continuïtat i de ruptura a través de petites places, desvinculades de la trama arterial principal, i fragmentant l'experiència de l'espectador (descomposició de les places majors, ruptura de les visuals dels carrers i presentació d'un nodrit repertori d'accidents a la trama).

Portada. Maqueta del projecte per al concurs per a la Universitat Autònoma de Madrid (UAM), guardonada amb el primer premi del jurat (1969). Proposta elaborada per José i Regino Borobio Ojeda, conjuntament amb Regino i Luis Borobio Navarro.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 128 (1969), pp. 25-31.

CONCLUSIONS. CONSTANTS COLONITZADORES I VARIABLES BOROBIANES

"Under the seeming disorder of the old city, wherever the old city is working successfully, is a marvelous order for maintaining the safety of the streets and the freedom of the city. It is a complex order. Its essence is intricacy of sidewalk use, bringing with it a constant succession of eyes. This order is all composed of movement and change, and although it is life, not art, we may fancifully call it the art form of the city and liken it to the dance — not to a simple-minded precision dance with everyone kicking up at the same time, twirling in unison and bowing off en masse, but to an intricate ballet in which the individual dancers and ensembles all have distinctive parts which miraculously reinforce each other and compose an orderly whole. The ballet of the good city sidewalk never repeats itself from place to place, and in any once place is always replete with new improvisations."

JANE JACOBS

Mort i vida de les grans ciutats
Editorial Capitan Swing, Madrid, 2011

La present investigació s'ha centrat, en gran mesura, en la recerca dels atributs que es deriven de la forma urbana pròpia del model colonitzador franquista, així com en les riques declinacions borobianes, en tant que constructores d'espais d'urbanitat, diversitat i modernitat. La motivació subjacent és palesar lliçons que puguin ser aplicables a la construcció de nous teixits de baixa densitat, generalment monòtons i monofuncionals.

Tanmateix, més enllà d'aquest enfocament, seria inadequat obviar una reflexió general sobre les limitacions del model urbanístic colonitzador i, més específicament, de la seva incapacitat per regenerar-se front els canvis socials i econòmics posteriors a la seva formulació.

Al respecte, podem considerar l'aposta colonitzadora franquista com a parcialment utòpica (especialment des dels primers anys fins al pragmatisme de la dècada dels 50 del segle passat), atès que s'erigeix com un compendi de les virtuts del camp enfront dels creixements desaforats de les ciutats que es prodiguen en sistemes polítics liberals. Arran d'aquesta orientació, el règim franquista opta per un model que, al capdavall, es manifesta com a limitant, autàrquic i, fins a cert punt, solipsista (anàleg als polígons residencials impulsats per l'*Instituto Nacional de la Vivienda*). Una expressió urbana totalitària, unitària i tancada, que encarna la màxima expressió de la rigidesa del *taylorisme*.

Alhora, la configuració d'un patró d'ocupació territorial basat en una íntima, ajustada, i, en última instància, fràgil relació entre la unitat familiar i el lot assignat (aliena a factors disruptius com la tecnificació del camp), així com la incapacitat del règim per a gestionar el patrimoni colonitzador un cop executat, esdevenen factors decisius en el fracàs parcial de la política colonitzadora. La lenta i sostinguda degradació del teixit urbà i la desertització poblacional certifiquen la incapacitat del règim franquista per arrelar, de forma sostinguda en el temps, el projecte social colonitzador. Una manca d'ancoratge que es tradueix en l'abandonament progressiu de molts poblats i en la incapacitat d'alguns assentaments d'adaptar-se a noves condicions econòmiques, menys dependents del sector primari.

Tanmateix, deixant de banda les consideracions estrictament socials i assumint la naturalesa imposada i dirigida del fet colonitzador, l'enfocament de la investigació sorgeix de la següent paradoxa: l'existència d'atributs d'urbanitat en un model urbanístic subordinat a les necessitats productives, encotillat per la doctrina ideològica del règim i tenallat per l'escassetat de recursos econòmics i la manca de capacitació tècnica.

Certament, el vector productiu és el condicionant més notori en l'obra urbanística colonitzadora, doncs predetermina el programa funcional dels habitatges, l'especialització dels carrers, les mides de les parcel·les, la ubicació i dimensió del poblat i, per extensió, els tipus d'equipaments i dotacions. No obstant això, el règim confia en l'obra colonitzadora una missió més representativa i simbòlica, ja que, malgrat l'existència d'alternatives urbanístiques basades en patrons d'ocupació més atomitzats o isolats, la doctrina colonitzadora franquista opta per la construcció d'un projecte social que ambiciona quelcom més que satisfer la simple lògica productiva. Així, el projecte urbanístic colonitzador es concep a partir d'un model compacte extraordinàriament dotat, en un intent de proveir als nous colons d'un entorn que els confereixi una identitat col·lectiva.

Per tant, el règim demostra empatia amb la particular naturalesa del colon, i sobretot, amb la seva condició de persona nouvinguda, la qual comporta aparellada l'existència d'un desarrelament que cal mitigar mitjançant la implantació de noves referències identitàries. En especial en un territori que, com a conseqüència de la transformació

del seu suport físic (alteració topogràfica, implantació d'infraestructures d'irrigació hidràulica, alineació de nous camins, fragmentació i atermenament del sòl en nous lots, incorporació de nous conreus agrícoles), modifica dràsticament el seu paisatge, i per tant, perd les seves referències físiques i culturals.

A través de la colonització interior i de la subsegüent modernització de la política agrària, el règim franquista reivindica un nou projecte social basat en els principis del moviment falangista: autarquia, ordre i vinculació a la terra (és a dir, a la pàtria). Una instrumentalització propagandística que es fonamenta en la superació dels vells tabús i prejudicis associats amb la ruralitat, i que demostra la possibilitat d'una vida plena al camp, en un entorn salubre, modern, funcional i pròsper.

En aquest context, la formalització d'espais públics civilitzadors, generosament urbanitzats i àmpliament equipats, permet projectar una suggestiva imatge de modernitat del fet colonitzador. Una operació de refundació de la vida rural que té en l'habitatge el seu principal motor de transformació. L'aprenentatge d'anteriors experiències en el camp de l'habitatge, l'observació analítica i revisionista de l'arquitectura popular, així com la recerca intensiva de nous tipus rurals moderns, permeten innovar cap a models residencials que satisfan dues necessitats essencials. Per una banda, des de la vessant higienista, es proveeixen espais habitables i confortables, segregats de les dependències agrícoles, que milloren la qualitat de vida dels colons. Per l'altra, l'atenció per l'exigència productiva garanteix la consolidació de veritables cèl·lules familiars al servei de l'explotació agrícola, nodrides amb un programa funcional perfectible, segons les necessitats agronòmiques.

Tots aquests factors comporten la creació d'un projecte territorial colossal que es basa en la construcció de centenars de poblats, generalment de dimensions acotades. Rere d'aquesta decisió s'hi amaga, no només una política d'optimització del rendiment agrícola, sinó també la voluntat de consolidar un model de societat rural fonamentat sobre comunitats petites i limitades i, per tant, fàcilment sotmeses a un control social. Per això, els projectes plantejats es troben en la disjuntiva d'haver de crear àmbits urbans dotats d'equipaments que permetin l'autosuficiència dels poblats, sense poder proposar grans capacitats poblacionals que n'optimitzin el seu ús. Aquesta divergència, provinent més del camp de la ideologia que de la tècnica, suposa l'aparició de poblats àmpliament dotats amb relació a la població a la que serveixen.

Aquesta sobredotació se substancia mitjançant una col·lecció d'equipaments diversos sobre els quals es construeix l'anhelada identitat colonitzadora. Es tracta d'un exhaustiu compendi d'edificis singulars que se sol disposar a l'entorn de places majors, les quals s'erigeixen com a àmbits de reinterpretació dels atributs rurals. Les imatges icòniques que el règim utilitza com a propaganda d'aquests poblats sempre parteixen d'aquests espais centrals, els quals es formalitzen com la representació genuïna de la nova identitat colonitzadora. La perspectiva de campanars emmarcats per carrers regulars ens suggereix una imatge que té una evident semblança amb els assentaments rurals tradicionals, sovint instal·lada en l'imaginari col·lectiu. D'aquesta manera, el règim confia a les places majors la vessant més identitària i emocional del projecte urbanístic. O sigui, la plaça esdevé l'expressió més zelosa del règim, l'àmbit que condensa les virtuts del nou ordre social, pròsper i saludable, i que explicita el compromís de l'Estat en la seva construcció.

Arribats a aquest punt, és pertinent admetre que els projectes urbans colonitzadors deambulen entre la lògica productiva i funcional (que condiciona el programa residencial i les directrius generals de les ordenacions dels poblats), i la retòrica propagandística i simbòlica, condensada a les places majors. En aquesta pugna entre funció i símbol, entre producció i Estat, la urbanitat només pot aflorar en els intersticis situats entre el simbolisme de la plaça major i el rigor funcional de l'habitatge, és a dir, en el teixit urbà. Heus aquí el punt de partida de la investigació.

L'altra premissa que es té en consideració en l'abordatge de la investigació és la rellevància de la figura de JOSÉ BOROBIO en la construcció de la mencionada urbanitat. Malgrat tractar-se d'una figura a bastament estudiada, tant en les seves vessants biogràfica, artística i arquitectònica, el cert és que el personatge no pertany a l'aristocràcia dels principals arquitectes que, mitjançant les seves obres més emblemàtiques, han alimentat el mite colonitzador. Ans al contrari, l'obra de l'arquitecte saragossà es revela com una secció transversal de l'empresa urbanística colonitzadora, atesa la seva llarga i sostinguda trajectòria al servei de la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització. Alhora, la dimensió artística del personatge, així com el seu compromís insubornable amb la modernitat, demostrat des dels primers compassos professionals, el converteixen en un candidat idoni per a cercar projectes reblerts d'urbanitat i de modernitat.

Ambdues premisses han servit com a punt de partida per a abordar les hipòtesis inicials, reproduïdes a continuació:

1. L'obra colonitzadora espanyola es constitueix com un immens banc de proves desenvolupat durant més de dues dècades, en el qual s'assaja la problemàtica de l'assentament residencial en l'àmbit rural. Arran d'aquesta constatació, se sosté que l'obra colonitzadora desenvolupada a la conca hidrogràfica de l'Ebre és un model evolutiu, que constitueix un cos teòric, i essencialment pràctic, en què s'amaga subjacent una veritable recerca urbanística, de vegades desordenada, cap a la modernitat.

Des de la vessant més teòrica, al primer capítol de la investigació s'ha analitzat el corpus legislatiu i ideològic del règim franquista que inspira el fenomen colonitzador. En aquest sentit, es considera cabdal l'aportació de CÉSAR CORT, segons la qual es formula una incipient teoria urbanística que el règim fa seva. Aspectes com l'adopció d'una visió orgànica del fet urbà rural en tant que l'agregat de components funcionals en coexistència, la vocació higienista dels projectes urbanístics que acompanyen l'obra colonitzadora, o la proposició d'espais de representació simbòlica (concentrats generalment en la plaça major) que actuen com a escenografies urbanes que emfasitzen la vessant civilitzadora del fet colonitzador, són inspiradors per a l'obra colonitzadora i seran presents durant tota la seva producció.

Alhora, i malgrat es constata l'existència d'un patró urbanístic colonitzador clarament identificable, caracteritzat per una elevada compacitat, per una baixíssima densitat, per una minsa diversitat d'usos i per una reduïda intensitat edificada, és pertinent reivindicar com la praxi colonitzadora demostra una encomiable capacitat per a declinar aquest patró segons diverses variants.

Al respecte, al llarg del segon capítol de la present investigació, s'ha abordat l'obra de l'arquitecte JOSÉ BOROPIO, en tant que màxim exponent de la Delegació Regional de l'Ebre, durant el període 1944-1965. Una anàlisi que ha pretès demostrar l'evolució del model colonitzador: des dels primers compassos (1944-49), caracteritzats per les infiltracions regionalistes i els traçats regulars, a l'assoliment d'una etapa de consolidació de l'urbanisme colonitzador (1950-54), definida per la racionalització de

les tipologies residencials o la sistematització de les seccions viàries, fins a la fase de maduresa (1955-60), marcada pel protagonisme dels traçats orgànics i el canvi d'escala en les dimensions dels poblats.

Una transició sostinguda que, malgrat tot, no presenta grans variacions en termes paramètrics, si bé en l'aspecte formal i perceptiu es fàcilment distingible. La proliferació de geometries corbes, la reiteració de traçats organicistes, la desatenció pels accidents de les trames, l'obsolescència del sistema de dobles circulacions viàries, la predilecció per la concentració dels espais públics, engrandits i simbòlics, i la transició des d'un sistema d'ordenació segons alineació de vial, cap a un sistema d'ordenació segons edificació aïllada, són trets que expliciten la transició cap un patró urbanístic diferent a l'inicialment plantejat.

En definitiva, durant les dues dècades d'obra colonitzadora, es produeix una evolució que transita des de la rèplica regionalista i la inspiració de l'arquitectura tradicional rural, cap a un model més genuí i propi, basat en la sistematització dels tipus i en l'alliberament dels traçats. Una evolució que, en l'àmbit de la Delegació Regional de l'Ebre, té un protagonista en la figura de JOSÉ BOROBIO.

2. Demostrar l'existència de constants colonitzadores que caracteritzen un model territorial, urbanístic i residencial propi o, en d'altres paraules, la iteració de patrons que constreixen la capacitat d'innovació dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, deixant un estret marge per la modernitat o la innovació.

Durant el tercer capítol de la present investigació s'ha analitzat l'experiència colonitzadora des d'una triple dimensió: l'ocupació territorial, l'univers tipològic residencial i la proposta de plaça major, en tant que element simbòlic i propagandístic del règim. Tal com s'esmenta a l'inici del susdit capítol, l'elecció d'aquests tres àmbits és deliberada, doncs la recerca de constants pretén centrar-se en aquells elements definidors de la praxi colonitzadora, i que es corresponen, en gran mesura, amb els principis rectors que el règim franquista deposita sobre el model de colonització integral que té lloc durant les dècades entre els 40-60 del segle passat: producció, família i Estat.

Pel que fa al patró d'ocupació territorial colonitzador, s'ha volgut demostrar l'existència d'un model territorial latent, fonamentat a partir d'una lògica productiva, però alhora vertebrat, que es concep a partir de la concatenació de petits nuclis rurals que s'articulen a partir dels eixos infraestructurals. Un patró que, més enllà d'un progressiu refinament en el seu plantejament planificador o de l'existència de disrupcions sobrevingudes, es manté inalterat al llarg de les dues dècades, esdevenint una constant en el plantejament colonitzador.

Així mateix, al llarg del mencionat tercer capítol, s'ha pretès demostrar que, més enllà de les valuoses aportacions de JOSÉ FONSECA, no existeix un aprofundiment sostingut en la investigació sobre l'habitatge rural. De fet, i arran de la manca de recursos tècnics i econòmics, la producció colonitzadora a la Delegació Regional de l'Ebre s'estandarditza mitjançant la iteració de tipus que, amb menors variacions (sovint atribuïbles a l'increment dels estàndards de confort), es traslladen de projecte en projecte. Quant a la plaça major, es realitza una anàlisi taxonòmica que palesa l'existència de tres tipus essencials: la plaça fragmentària, la plaça unitària i el parc rural, que, amb lleugeres variacions, es van imposant al llarg de les dues dècades d'activitat colonitzadora.

A aquestes constants es podria afegir una quarta, palesada durant el segon capítol de la present investigació: el control i supervisió per part de l'estament tècnic colonitzador, a l'hora de fiscalitzar i dirigir la formalització i aparença de l'arquitectura simbòlica que presideix les ordenacions dels poblats. Un exercici que pretén zelosament condicionar la vessant creativa dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, per a dominar l'aspecte final dels poblats, és a dir, la seva impressió i ambient, tal i com els defineix ALEJANDRO DE LA SOTA.

En síntesi, els projectes urbans colonitzadors es fonamenten en un seguit de constants que resten pràcticament inalterades durant les dues dècades de producció urbanística. En primer lloc, un model territorial productivista i autàrquic que, més enllà de la seva vertebració física en el territori mitjançant una xarxa d'infraestructures viàries i hidràuliques, no és capaç de generar interdependències funcionals amb el sistema d'assentaments preexistents. En segon lloc, la iteració de tipus residencials higienistes i funcionals que, malgrat tot, no comporten aparellat un veritable aprofundiment en l'habitatge rural. I, finalment, la consolidació d'espais simbòlics i representatius encarnats en la plaça major, basats en un repertori limitat de solucions, que deambulen

des de les importacions italianes de l'*Agro Pontino*, la reinterpretació de l'arquitectura tradicional i la creació d'espais de silenci que interrompen el continu urbà.

3. La tercera hipòtesis de la investigació parteix de la inquietud sobre com proveir d'urbanitat els teixits urbans de baixa densitat que no es forgen a partir d'una lenta sedimentació històrica, sinó que es planegen de bell nou des d'una taula de dibuix. Hom es pregunta com es poden aconseguir espais públics que satisfacin els imperatius funcionals i ideològics que, des de la racionalitat de les traces i l'optimització dels recursos, consolidin un marc habitable i confortable pels seus habitants on la identitat col·lectiva no sigui impostada ni fal·laç, sinó que veritablement provingui de l'assoliment d'un entorn autènticament aprehensible, el qual s'instal·li amb naturalitat en l'imaginari col·lectiu. Des d'aquesta inquietud es formula la tercera de les hipòtesis: la consideració dels poblats de colonització de JOSÉ BOROBIO com una temptativa reeixida en l'assoliment de la desitjada urbanitat.

Una de les preocupacions sorgides durant l'elaboració de la tesi ha estat la necessitat de distingir aquelles estratègies que són pròpies de l'arquitecte dins del marc general d'actuació colonitzadora, fortament dirigista i intervencionista. O sigui, en els capítols tercer i quart de la tesi s'ha fet un esforç per destriar les denominades constants colonitzadores, és a dir, aquelles que provenen de la doctrina jeràrquica del sistema colonitzador, de les variables borobianes pròpies de l'arquitecte.

Aquest cribratge no és exempt d'intenció, doncs sorgeix de la presumpció que és l'arquitecte saragossà qui, en els seus projectes i poblats, aporta un valor diferencial al relat urbanístic colonitzador de la Delegació Regional de l'Ebre. En d'altres paraules, la tesi parteix de la hipòtesi que són precisament les variables borobianes, les que constitueixen un actiu urbanístic valuós que traspasa els límits que la severa doctrina colonitzadora imposa. En conseqüència, difícilment trobarem atributs d'urbanitat dins de les constants colonitzadores, més conservadores i rígides, sinó que haurem de buscar-los en les genuïnes aportacions de l'arquitecte saragossà.

Com s'ha anat defensant al llarg del present treball, els projectes urbans colonitzadors deambulen entre la lògica productiva, la dimensió funcional i la retòrica propagandística i simbòlica. En aquesta pugna entre funció i símbol, entre producció i Estat, es deixa

poc marge per a la producció d'urbanitat, la qual, en cas de produir-se, només pot aflorar en els intersticis situats entre el simbolisme de la plaça major i el rigor funcional de l'habitatge, és a dir, en el teixit urbà.

D'acord amb aquesta premissa, s'han distingit quatre grans estratègies que l'arquitecte saragossà empra al llarg de la seva dilatada producció. Sempre des de la vessant ordenadora i compositiva, en un intel·ligent exercici del "ben establir", l'arquitecte planteja les següents estratègies:

1. Per superar la predictibilitat, les juxtaposicions formals en les ordenacions, distingint essencialment entre la superposició de trames cartesianes en una primera fase, i la contraposició de geometries rectilínies i corbes, després.
2. Amb l'objectiu de superar la noció de projecte prosaic, l'escenificació del relat urbà, emfasitzant la seva vessant escenogràfica i simbòlica. L'arquitecte alimenta minuciosament l'expectativa prèvia a l'arribada a les places majors (portes, ritmes i gradacions), i proposa contrapunts ambientals fàcilment perceptibles a partir del contrast entre places majors i les trames de carrers.
3. Per a vèncer la uniformitat i la monotonia, la declinació dels components urbans, com els carrers en totes les seves formes (passatges i passejos), les parcel·lacions i les tipologies residencials.
4. Finalment, per a erradicar la simplicitat, l'arquitecte opta per a incrementar la complexitat en la llegibilitat de l'espai urbà, alternant espais de continuïtat i de ruptura a través de petites places, desvinculades de la trama arterial principal, i fragmentant l'experiència de l'espectador (descomposició de places majors, ruptura de visuals i presentació d'un nodrit repertori d'accidents a la trama).

En definitiva, es pretén demostrar que, malgrat l'austeritat de recursos, la seriació del model i la sufocant fiscalització administrativa i ideològica, l'obra de JOSÉ BOROBIO és prolífica en l'assoliment d'atributs d'urbanitat, la majoria dels quals s'aconsegueixen mitjançant simples exercicis de composició formal i estratègies que fomenten una percepció complexa i vibrant del teixit construït. Aquestes valuoses lliçons en la configuració urbana d'assentaments de baixa densitat s'ubiquen en els espais anònims emplaçats entre el programa domèstic de l'habitatge i la funció simbòlica de la plaça.

EPÍLEG

Lluny de la revisió històrica o de l'afany documentalista, la present investigació ha tingut l'objectiu de compendiar els atributs d'urbanitat que afloren en els intersticis de l'obra colonitzadora, considerant aquesta recerca com una eina útil i vigent avui. L'anàlisi retrospectiu de les estratègies adoptades per JOSÉ BOROBIO permet extreure lliçons valuoses a considerar en la formulació de teixits de baixa densitat, inclús des d'una òptica contemporània. La preocupació per la diversitat i la riquesa de matisos no hauria de ser aliena a la pràctica de l'urbanisme en cap de les seves escales i, menys encara, en el disseny d'àrees residencials unifamiliars, on la tendència al monocultiu i a l'iteració de tipus d'habitatge, així com a la prioritització de l'espai privat per sobre del públic són trets predominants que n'empobreixen l'experiència.

Cal admetre que el model urbanístic colonitzador, basat en un patró compacte i extraordinàriament dotat, esdevé un punt de partida procliu a la configuració d'espais rurals que fomenten la col·lectivitat. L'esforç del règim per a concentrar els equipaments en àmbits de representació simbòlica, així com la voluntat de crear paisatges culturals que s'integrin en l'imaginari dels colons són decisions que afavoreixen la creació d'una nova identitat col·lectiva. Tanmateix, tal com s'ha anat reiterant, existeixen sol·licitacions productives, ideològiques i tècniques que condicionen severament la llibertat dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre a l'hora de plantejar projectes amb urbanitat.

En aquest context, és encomiable la capacitat de fluència del model colonitzador, en especial si atenem a la considerable manca de recursos i al dèficit de cultura urbanística del país. La capacitat de declinar el rígid patró urbanístic colonitzador mitjançant estratègies subtils és un mèrit indiscutible dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, amb JOSÉ BOROBIO al seu capdavant. Una habilitat —la d'infiltrar dosis d'urbanitat, de modernitat i d'humanisme en els seus projectes— que no fa res més que reivindicar l'estament tècnic colonitzador, sovint amagat rere el prejudici polític i eclipsat per l'estela dels arquitectes més emblemàtics i publicats. Serveixi aquest treball per a homenatjar aquesta modesta classe mitja de la professió: formada, inquieta i compromesa amb els valors humans més nobles.

Fotografia lleugerament esbiaixada d'un José Borobio somrient, al seu despatx.

Font: *Revista Jano Arquitectura*, núm. 58 (1978), pp. 27-42. Ediciones Doyma, Barcelona.

BIBLIOGRAFIA

AAVV. *Concurso de anteproyectos para la construcción de poblados en las zonas regables del Guadalquivir y el Guadalmellato*. Revista Arquitectura (COAM), 1934, Año XVI, núm. 10, pp. 267-298.

AAVV. *Urbanización y vivienda. La vivienda rural en España: Estudio técnico y jurídico para una actuación del Estado en la materia (Extracto de la Memoria)*. Revista Arquitectura (COAM), 1936, Año XVIII, núm. 1, pp. 12-24.

AAVV. *Iglesias del Instituto Nacional de Colonización*. Revista Nacional de Arquitectura, 1965, núm. 73, pp. 28-29.

AAVV. *Espais interiors: casa i art. Ponències presentades a les Jornades Internacionals Espais interiors: Casa i art (s. XVIII-XXI)*. Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 2007.

AAVV. *Suplemento Informativo de la Revista Agua*, núm. 136, 1962. Centro de Estudios, Investigación y Aplicaciones del Agua.

AAVV. Documenta, cuaderno núm. 1.130, 1955. Madrid, Dirección General de Prensa.

AAVV. *Nuove esperienze urbanistiche in Italia*. Roma: Istituto Nazionale di Urbanistica, 1956.

AAVV. *La Quimera moderna: los poblados dirigidos de Madrid en la arquitectura de los 50*. Madrid: Hermann Blume, 1989.

ALAGÓN LASTE, José María. *El pueblo de El Temple (Huesca): colonización, historia y arte*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014.

ALAGÓN LASTE, José María. *Paisajes culturales en la Extremadura meridional. Una visión desde el patrimonio. El servicio de Arquitectura del INC y su papel en la configuración de paisajes culturales en las delegaciones de la cuenca del Ebro: etapas y funcionamiento*. Cáceres: Universidad de Extremadura, 2019, pp. 79-103.

ALAGÓN LASTE, José María. *La recuperación del culto a Nuestra Señora de la Violada a través de la actuación del Instituto Nacional de Colonización en San Jorge (Huesca)*. Revista de la Asociación Aragonesa de Críticos de Arte (ACA), 2015, núm. 31, pp. 1-24.

ALAGÓN LASTE, José María. *Los espacios de poder en los pueblos de colonización de las Bardenas (Zaragoza): las plazas mayores*. Revista de la Asociación Aragonesa de Críticos de Arte (ACA), 2016, núm. 37, pp. 1-24.

ALAGÓN LASTE, José María. *Alejandro de la Sota y su aportación a los pueblos de colonización de la cuenca del Ebro (1941-1946)*. NORBA Revista de Arte, vol. XXXVII, 2017, pp. 279-309.

ALAGÓN LASTE, José María. *¿Viviendas aisladas o núcleos urbanos? Modelos urbanísticos del Instituto Nacional de Colonización en Aragón: la zona de Monegros-Flumen (Huesca)*. NORBA Revista de Arte, vol. XXXIV, 2014.

ALAGÓN LASTE, José María. *Los pueblos de colonización del plan de riegos del Alto Aragón y su emplazamiento en el territorio*. Scripta Nova, Revista electrónica de geografía y ciencias sociales, 2015, vol. XIX, núm. 520.

ALAGÓN LASTE, José María. *El medio rural al servicio del régimen de Franco: los pueblos de colonización de la zona de Almodévar (Huesca)*. Las artes y la arquitectura del poder / Víctor Mínguez (ed.) Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2013.

ALAGÓN LASTE, José María. *El pueblo de San Jorge (Huesca): un núcleo de colonización del Alto Aragón*. Revista del Centro de Estudios Turiasonenses, TVRIASO, 2013, vol. XXI, pp. 269-298.

ALAGÓN LASTE, José María. *El Instituto Nacional de Colonización, desde su creación hasta su transformación en el IRYDA*. Revista Dara, núm.8, 2012, pp. 3-10.

ALAGÓN LASTE, José María. *Las artes plásticas en los pueblos de colonización de la zona de la Violada*. Revista de la Asociación Aragonesa de Críticos de Arte (AACCA), 2011, núm. 15, pp. 1-24.

ALAGÓN LASTE, José María, VÁZQUEZ ASTORGA, Mónica. *Escuelas de «sabor agrario» en los pueblos creados por el Instituto Nacional de Colonización en la zona de La Violada-Canal de Monegros I, Aragón*. Espacio, Tiempo y Educación 2(1), 2015, pp. 281-308.

ALFONSO MATUTE, Pablo i SALANOVA AZNAR, Ramón. *Mirar el paisaje para contemplar nuestra historia. 100 años de cambio en el paisaje de Riegos del Alto Aragón*. Huesca: Comunidad General de Riegos del Alto Aragón, 2014.

BOROBIO OJEDA, José. *Cien dibujos de arquitectura y otros más; prólogo de María Victoria Borobio Enciso*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2000. ÉNTASIS. Cuadernos de Arquitectura de la Cátedra "Ricardo Magdalena".

BOROBIO OJEDA, José. *José Borobio Ojeda (1907-1984)*. Zaragoza, Ayuntamiento de Zaragoza. Exposición al Palacio de Montemuzo del 27 de marzo al 6 de mayo de 2007.

BOROBIO OJEDA, Regino. *De arquitectura aragonesa. Obras del arquitecto Sr. Borobio*. Revista Arquitectura (COAM), 1927, núm. 98, pp. 222-227.

BOROBIO OJEDA, José; BOROBIO OJEDA, Regino. *Anteproyecto de edificio para la instalación de los servicios del Ministerio de Obras Públicas en Zaragoza. Arquitectos Regino y José Borobio*. Revista Arquitectura (COAM), 1933, Año XV, núm. 171, pp. 185-189.

BOROBIO OJEDA, José; BOROBIO OJEDA, Regino. *Concurso del Ayuntamiento de Zaragoza. Menciones honoríficas (II): Anteproyecto de los arquitectos D. Regino y D. José Borobio Ojeda*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1941, núm. 9, pp. 44-51.

BOROBIO OJEDA, José. *Tres Belenes populares*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1949, núm. 85, pp. 33-34.

BOROBIO OJEDA, José; BOROBIO OJEDA, Regino. *Casa de viviendas en la Avenida Marina Moreno*. *Arquitectos: Regino y José Borobio*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1949, núm. 95, pàg 497.

BOROBIO OJEDA, José. *Pueblo de Sobradíel (Zaragoza)*. *Instituto Nacional de Colonización*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1952, núm. 125, pp. 11-13.

BOROBIO OJEDA, José. *Pueblo de Ontinar del Salz (Zaragoza)*. *Instituto Nacional de Colonización*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1952, núm. 125, pp. 14-16.

BOROBIO OJEDA, José. *Pueblo de Villafranco del Delta*. *Arquitecto: José Borobio*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1958, núm. 196, pp. 23-26.

BOROBIO OJEDA, José; BOROBIO OJEDA, Regino; BOROBIO NAVARRO, Luis; BOROBIO NAVARRO, Regino. *Concurso para la Universidad Autónoma de Madrid (UAM)*. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1969, núm. 128, pp. 25-31.

BOSCH ROMA, Mercè. *Del camp a la casa. Els poblats de colonització a les Terres de Ponent*. Lleida: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 2016.

BOSQUE MAUREL, Joaquín. *Del INC al IRYDA. Análisis de los resultados obtenidos por la política de colonización posterior a la guerra civil*. Agricultura y sociedad, núm. 32, 1984, pp. 153-191.

CALZADA PÉREZ, Manuel; ÁLVARO TORDESILLAS, Antonio. *Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante*. *Colección Itinerarios de Arquitectura 05*. Córdoba: Fundación Arquitectura Contemporánea, 2008.

CENTELLAS SOLER, Miguel. *Los pueblos de colonización de Fernández del Amo. Arte, arquitectura y urbanismo*. Madrid: Fundación Caja de Arquitectos, 2011.

CENTELLAS SOLER, Miguel; RUIZ GARCÍA, Alfonso; GARCÍA-PELLICER LÓPEZ, Pablo. *Los pueblos de colonización en Almería. Arquitectura y desarrollo para una nueva agricultura*. Almería: Colegio Oficial de Arquitectura de América, Instituto de Estudios Almerienses, 2009.

CIRICI, Alexandre. *La estética del franquismo*. Barcelona: Gustavo Gili, 1977.

CLAVERA, Joan; ESTÉBAN, Joan M.; MONÉS, María Antonia; MONTSERRAT, Antoni; ROS HOMBRAVELLA, Jacint. *Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959). Tomo 1 (1939-1950)*. Madrid: Edicusa, Cuadernos para el diálogo, 1973.

CORT BOTÍ, César. *Campos urbanizados y ciudades rurizadas*. Madrid: Federación de Urbanismo y de la Vivienda de la Hispanidad, 1941.

DARDER SOLÉ, Marc. *Fayón: el manifiesto adaptado: la reinterpretación del espacio rural urbano según José Borobio Ojeda*. *Identidades: territorio, proyecto, patrimonio*, 2015, núm. 5, pp. 137-161.

- DE LA SOTA, Alejandro. *Escritos, conversaciones, conferencias*. Barcelona: Editorial Gustavo Gili, 2002.
- DE LA SOTA, Alejandro. *Vivienda agrupada - Pueblo de Gimènells*. Autores: Alejandro de la Sota, Arquitecto; González Niño, Ingeniero Agrónomo. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1948, núm. 83, pp. 439-443.
- DE LA SOTA, Alejandro. *El nuevo pueblo de Esquivel, cerca de Sevilla*. Arquitecto: Alejandro de la Sota. Revista Nacional de Arquitectura (COAM), 1953, núm. 133, pp. 15-22.
- DELGADO ORUSCO, Eduardo. *Imagen y memoria (Fondos del Archivo fotográfico del Instituto Nacional de Colonización 1939-1973)*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, 2013.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri; LÓPEZ DAUFÍ, Antoni. *El Poble Nou. La darrera colonització del delta de l'Ebre (1940-1970)*. Tortosa: Edicions Onada, 2008.
- FERNÁNDEZ-GALIANO, Luís; ISASI, Justo F; LOPERA, Antonio. *La quimera moderna: los poblados dirigidos de Madrid en la arquitectura de los 50*. Madrid: BPR Publishers, 1989.
- FLORES SOTO, José Antonio. *La construcción del lugar. La plaza en los pueblos del Instituto Nacional de Colonización*. Historia Agraria, núm. 60, 2013, pp. 119-154.
- FRANQUESA SÁNCHEZ, Jordi. *Les comunitats jardí a Catalunya. Una experiència urbana retrobada*. Barcelona: Edicions UPC, 2009.
- GALINDO GONZÁLEZ, Julián. *Cornelis Van Eesteren. La experiencia de Amsterdam 1929-1958*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 2003.
- GARCÍA GONZÁLEZ, María Cristina. *César Cort (1893-1978) y la cultura urbanística de su tiempo*. Madrid: Abada Editores, 2018.
- GARCÍA GONZÁLEZ, María Cristina. *César Cort y la cultura urbanística de su tiempo*. Cuadernos de Investigación Urbanística Ci[Ur], 2013, núm. 87.
- GARCÍA MERCADAL, Fernando. *Para el estudio de las olvidadas arquitecturas regionales*. Arquitectura COAM, núm. 192, 1974, pp. 25-32.
- GÓMEZ AYAU, Emilio. *Reforma agraria a la política de colonización (1933-1957)*. Agricultura y Sociedad, núm. 7, 1978.
- GÓMEZ BENITO, Cristobal; GIMENO, Juan Carlos. *La colonización agraria en España y Aragón: 1939-1975*. Huesca: Ayuntamiento de Alberuela de Tubo, 2003.
- GUARC PÉREZ, José. *El Instituto Nacional de Colonización y su actuación en Cinco Villas*. Comarca de las Cinco Villas (Colección Territorio), 2007, núm. 25, pp. 143-152.
- HOWARD, Sir Ebenezer. *Garden cities of to-morrow*. Harvard University: S. Sonnenschein & Company Limited, 1902.

LABORDA YNEVA, José. *Confederación Hidrográfica del Ebro. Zaragoza, 1936-1946. Regino y José Borobio Ojeda*. Almería: Colegio de Arquitectos de Almería, 2001.

LEAL GARCÍA, Alejo. *La transformación del medio rural a través de la puesta en regadío y de la colonización*. Revista de Estudios Agrosociales, núm. 66, 1969.

LLOP TORNÉ, Carles, LEDER, Francesca, FABREGAT GALCERÀ, Emeteri. *Visions del paisatge de les Terres de l'Ebre*. Tortosa: Edicions Onada, 2008.

MARCUELLO CALVÍN, José Ramón. *Fayón: La historia submergida*. Zaragoza: Cremallo de Ediciones para el Ayuntamiento de Fayón, 2005.

MARTÍ ARÍS, Carlos. *Las formas de la residencia en la ciudad moderna. Vivienda y ciudad en la Europa de entreguerras*. Barcelona: Edicions UPC, 2000.

MARTÍNEZ DURAN, Anna; LOIS ALCÁZAR, Sergi; BOSCH ROMA, Mercè; RUEDA VELÁZQUEZ, Claudia; LLORCA, Llorca. *Vencillón, un poblado de colonización en la comarca de La Litera*. Littera, núm. 5, 2018, pp. 51-73.

MARTÍNEZ VERÓN, Jesús. *Arquitectos en Aragón: Diccionario histórico*. Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 2000.

MATEO MARTÍNEZ, Josep Lluís. *En torno a la arquitectura zaragozana de Regino y José Borobio*. Revista Jano Arquitectura, núm. 58, 1978, pp. 27-42.

MONCADA, Jesús. *La galeria de les estàtues*. Barcelona, Editorial La Magrana, 2003.

MUÑOZ HERNÁNDEZ, Pere. *Alemanys a l'Ebre. La colònia química alemanya de Flix (1897-1994)*. Tarragona: Edicions el Mèdol, 1994.

OLIVERAS SAMITIER, Jordi. *Nuevas Poblaciones en la España de la Ilustración. Colección Arquithesis núm. 2*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, 1998.

ORTEGA CANTERO, Nicolás. *Las propuestas hidráulicas del reformismo republicano del fomento del regadío a la articulación del plan nacional de obras hidráulicas*. Agricultura y sociedad, núm. 32, 1984, pp. 109-152.

OSLÉ MUÑOZ, Julián. *Colonos y colonizaciones en la provincia de Cádiz. Los pueblos de Jerez. Retrato de un tiempo*. Cádiz: Fundación Provincial de Cultura. Diputación de Cádiz, 1996.

OYÓN BAÑALES, José Luis. *Tesis doctoral: Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1850 - 1965)*. Barcelona: Universitat Politècnica de Barcelona, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, 1985.

OYÓN BAÑALES, José Luis, MONCLÚS, Francisco Javier. *Historia y evolución de la Colonización agraria en España. Volumen I: Políticas y técnicas en la ordenación del espacio rural*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Ministerio para las Administraciones Públicas, Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, 1988.

OYÓN BAÑALES, José Luis, MONCLÚS, Francisco Javier. *Colonización agraria y urbanismo rural en el siglo XX. La experiencia del Instituto Nacional de Colonización*. Revista Ciudad y territorio, núm. 57-58, 1983, pp. 67-84.

PELLEGRINI, Giorgio. *Città di fondazione italiane: 1928-1942*. Latina: Editorial Novecento, 2005.

PEPERKAMP, G. *Las actividades colonizadoras del INC-IRYDA en las zonas de Egea y de La Violada (Cuenca del Ebro) antes de 1974*. Revista Geographicalia, núm. 4, 1979, pp. 3-46.

PÉREZ ESCOLANO, Víctor; CALZADA PÉREZ, Manuel. *Pueblos de colonización durante el franquismo: la arquitectura en la modernización del territorio rural*. Sevilla: Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, 2008.

POYUELO MORALES, José. *La educación básica en los pueblos de colonización de Flumen - Monegros (Huesca)*. Zaragoza: Diputación de Aragón, 1990.

PÚERTOLAS ALEGRE, Patricia; GRAU GALLARDO, Gemma. *Curbe, 50 años de vida*. Zaragoza: Asociación de vecinos de Curbe, 2015.

RABASCO POZUELO, Pablo. *La planificación en la construcción de los poblados del Instituto Nacional de Colonización*. Informes de la construcción, CSIC, Instituto Eduardo Torroja, vol. 61, núm. 515, 2009, pp. 23-34.

RABASCO POZUELO, Pablo. *La imposibilidad de lo vernáculo en la arquitectura del INC*. Atrio, Revista de Historia del Arte, núm. 13, Universidad Pablo de Olavide, Sevilla.

SABIO ALCUTÉN, Alberto. *Colonos, territorio y Estado. Los pueblos del agua de Bardenas*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2010.

SHARON, Arie. *Kibbutz + Bauhaus: An Architect's Way in a New Land*. University of Michigan: Kramer Verlag, 1976.

SOLÉ LLOP, F. Carlos. *Fayón. Imágenes y palabras*. Caspe: Grupo Cultural de Caspe, 1984.

SOLÉ I SABARÍS, Lluís. *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana Aedos, 1958-1974.

TAMES ALARCÓN, José. *Proceso urbanístico de nuestra colonización interior*. Revista Nacional de Arquitectura. COAM, 1948, núm. 83, pp. 413-424.

TAMES ALARCÓN, José. *Actuaciones del Instituto Nacional de Colonización 1939-1970*. Revista Urbanismo. COAM, 1988, núm. 3, pp. 4-12.

TERÁN TROYANO, Fernando de. *Planeamiento urbano en la España contemporánea (1900 - 1980)*. Madrid: Alianza Editorial, 1982.

TORREJÓN MONTERO, Alejandro. *Colonización de las grandes zonas regables*. Revista de Estudios Agrosociales, núm. 5, 1953.

UNWIN, Sir Raymond. *La práctica del urbanismo. Una introducción al arte de proyectar ciudades y barrios*. Barcelona: Gustavo Gili, 1984.

VÁZQUEZ ASTORGA, Mónica. *José Borobio. Su aportación a la arquitectura moderna*. Zaragoza: Litocián ediciones, 2007.

VÁZQUEZ ASTORGA, Mónica. *La obra gráfica de la revista Agricultura (1929-1935). La aportación de José Borobio*. Artigrama, 2001, núm. 16, pp. 441-468.

VÁZQUEZ ASTORGA, Mónica. *Una primera aproximación a José Borobio Ojeda (1907-1984): La arquitectura popular en sus álbumes de dibujos*. Artigrama 1999, núm. 14, pp. 353-389.

VÁZQUEZ ASTORGA, Mónica. *Belenes de arquitectos. La aportación de José Borobio*. Revista del Centro de Estudios Turiasonenses, TVRIASO, vol. XVI, 2002, pp. 355-386.

VILLANUEVA PAREDES, Alfredo i LEAL MALDONADO, Jesús. *Historia y evolución de la Colonización agraria en España. Volumen III: La planificación del regadío y los pueblos de colonización*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Ministerio para las Administraciones Públicas, Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, 1990.

PRINCIPALS EXPEDIENTS CONSULTATS

Arxiu Històric Provincial de Lleida (AHPLL)

- *Santa Maria de Gimenells. Plan de Ordenación.* Memoria, Planos. JOSÉ BOROPIO, Arquitecto. Abril de 1945.
- *Pueblo de Suchs. Zona del Canal de Aragón y Cataluña - Lérida. Anteproyecto de Cien Viviendas para Colonos.* Memoria, Planos, Avance de Presupuesto. JOSÉ BOROPIO, Arquitecto; FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejador. Abril de 1945.
- *Levantamiento Topográfico de las Fincas "Suchs" y "Suquets" con sus Anejos "Cosme" y "Muñoz". Trabajos Topográficos de Comprobación.* Autor: Ingeniero Agrónomo JUSTO GONZÁLEZ NIÑO; Colaborador: Ingeniero Agrónomo FRANCISCO CONTRERAS; Auxiliar: Perito Agrícola RICARDO ZUBELDIA. Octubre de 1945.
- *Pueblo de Suchs. Zona del Canal de Aragón y Cataluña - Lérida. Anteproyecto de Cien Dependencias Agrícolas.* Memoria, Planos, Avance de Presupuesto. JUSTO GONZÁLEZ NIÑO, Ingeniero Agrónomo; JOSÉ BOROPIO OJEDA, Arquitecto; RICARDO ZUBELDIA, Perito Agrícola; FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejador. Noviembre de 1945.
- *Pueblo de Suchs. Zona del Canal de Aragón y Cataluña - Lérida. Proyecto de Cien Viviendas con Dependencias Agrícolas para Colonos y Urbanización.* Tomo II, Planos. Autor: Arquitecto JOSÉ BOROPIO OJEDA; Colaborador: Ingeniero Agrónomo JUSTO GONZÁLEZ NIÑO; Auxiliar: Aparejador EDUARDO OLLÉ, Perito Agrícola ANSELMO JIMÉNEZ. Septiembre de 1946.
- *Pueblo de Suchs. Zona del Canal de Aragón y Cataluña - Lérida. Proyecto de Centro Cívico. Ayuntamiento, Viviendas del Médico y Empleados, Panadería.* Memoria, Planos, Presupuesto. JOSÉ BOROPIO OJEDA, Arquitecto; EDUARDO OLLÉ PINELL, Aparejador. Lleida, marzo de 1948.
- *Pueblo de Suchs. Zona del Canal de Aragón y Cataluña - Lérida. Proyecto de Escuela Unitaria y Viviendas para Maestros.* Memoria, Planos, Presupuesto. JOSÉ BOROPIO OJEDA, Arquitecto; EDUARDO OLLÉ PINELL, Aparejador. Lleida, marzo de 1948.
- *Pueblo de Gimenells. Proyecto de Cementerio.* Autor: Arquitecto JOSÉ BOROPIO; Auxiliar: Aparejador EDUARDO OLLÉ PINELL. Lleida, marzo de 1951.

- *Proyecto de Parcelación de la Zona de Huertos de la Finca "Suchs".* Autor: Ingeniero Agrónomo LUIS DE NICOLÁS; Auxiliar: Perito Agrícola LUIS MOLINET CALVEROL. Lleida, agosto de 1951.
- *Pueblo de Suchs. Anteproyecto de Edificio Social y Viviendas para Comerciantes en la Plaza Mayor.* Autor: Arquitecto JOSÉ BOROBIÓ OJEDA. Lleida, enero de 1952.
- *Proyecto de Ampliación de Dependencias en el Pueblo de Suchs.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones y Presupuesto. Autor: Ingeniero Agrónomo MANUEL LÓPEZ GONZÁLEZ; Auxiliar: Perito Agrícola FRANCISCO GARCÍA DE CÁCERES GARCÍA DEL BARRIO. Lleida, abril de 1956.
- *Proyecto de Ampliación de Dependencias en el Pueblo de Gimeneles. Zona del Canal de Aragón y Cataluña.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones y Presupuesto. Autor: Ingeniero Agrónomo MANUEL LÓPEZ GONZÁLEZ; Auxiliar: Perito Agrícola FRANCISCO GARCÍA DE CÁCERES GARCÍA DEL BARRIO. Lleida, abril de 1956.
- *Proyecto de Alcantarillado para el Pueblo de Pla de la Font.* Autor: Ingeniero Agrónomo SABINO SIMPLÓN VALLS; Auxiliar: Perito Agrícola EDUARDO MUNUERA QUIÑONERO. Lleida, febrero de 1959.
- *Proyecto de Distribución de Agua Potable para la Segunda Ampliación del Pueblo de Gimeneles.* Autor: Ingeniero Agrónomo SABINO SIMPLÓN VALLS; Auxiliar: GONZALO MORERA JUNGUITO. Lleida, noviembre de 1964.

Arxiu Històric Provincial de Saragossa (AHPS)

- *Pueblo de Ontinar. Sector de Colonización "Llanos de Camarera", Provincia de Zaragoza. Anteproyecto de Construcción de 109 Viviendas.* Arquitecto JOSÉ BOROBIÓ. Zaragoza, junio de 1944.
- *Pueblo de Ontinar. Proyecto de Viviendas. Sector de Colonización "Llanos de Camarera". Provincia de Zaragoza.* Tomo II. Planos. Arquitecto JOSÉ BOROBIÓ. Zaragoza, julio de 1944.
- *Proyecto Ordinario de Colonización. Sector Llanos de Camarera. Subsector I.* Memoria. Autores: FRANCISCO DE LOS RÍOS, ANTONIO ESTÉBAN, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA, JOSÉ IRIBARREN, Perito Agrícola. Zaragoza, septiembre de 1945.
- *Proyecto de Parcelación y Valoración de la Finca "El Turrullón", del Término Municipal de Zuera (Zaragoza).* Autor: ANTONIO ESTABAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: JOAQUÍN A. BARRERA RUÍZ, Perito Agrícola. Zaragoza, mayo de 1946.
- *Proyecto de Escuela Unitaria y Viviendas para los Maestros en el Nuevo Pueblo de Ontinar del Salz (Zaragoza).* Arquitecto JOSÉ BOROBIÓ OJEDA. Zaragoza, enero de 1947.

- *Pueblo de Ontinar del Salz. Sector de Colonización "Llanos de Camarera", Zaragoza. Proyecto de Iglesia y Casa Rectoral.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones, Presupuesto. JOSÉ BOROBIO, Arquitecto; FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejador. Zaragoza, febrero de 1947.
- *Pueblo de Sobradriel. Proyecto Reformado de Ocho Dependencias Agrícolas.* Autor: JUAN SERRANO COCA, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: FRANCISCO DE P. PALOU, Perito Agrícola del Estado. Zaragoza, febrero de 1947.
- *Pueblo de El Temple. Zona de "La Violada" - Sector IX - Huesca. Proyecto de Cien Viviendas con sus Dependencias Agrícolas para Colonos.* Tomo II. Planos. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: FAUSTINO GARCÍA LOZANO, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ SUÁREZ - FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejadores, SANTIAGO G. SIMÓN, Perito Agrícola. Zaragoza, marzo de 1947.
- *Pueblo de El Temple. Zona de "La Violada" - Sector IX - Huesca. Proyecto de Cien Viviendas con sus Dependencias Agrícolas para Colonos.* Tomo III. Urbanización. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: FAUSTINO GARCÍA LOZANO, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ SUÁREZ - FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejadores, SANTIAGO G. SIMÓN, Perito Agrícola. Zaragoza, marzo de 1947.
- *Avance del Proyecto del Centro Cívico del Pueblo de Ontinar.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto. Zaragoza, marzo de 1947.
- *Pueblo de Ontinar del Salz. Sector de Colonización "Llanos de Camarera", Zaragoza. Edificios de la Plaza Mayor. Ayuntamiento, Viviendas del Médico y Empleados, Panadería.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones, Panadería. JOSÉ BOROBIO, Arquitecto; FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejador. Zaragoza, noviembre de 1947.
- *Liquidación de las Obras de Reparación Urgente en el Pueblo de Sobradriel.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, diciembre de 1947.
- *Proyecto General de Colonización de la Zona Regable del Primer Tramo del Canal de Monegros y la Acequia de La Violada. Propuesta de Nuevo Emplazamiento para el Pueblo de San Jorge.* Autores: Ingeniero Agrónomo FRANCISCO DE LOS RÍOS - Arquitecto JOSÉ BOROBIO OJEDA. Zaragoza, febrero de 1948.
- *Pueblo de El Temple. Zona de "La Violada" - Sector IX - Huesca. Proyecto de Centro Cívico. Iglesia, Casa Rectoral, Ayuntamiento, Escuelas, Viviendas del Médico, Maestros y Empleados, Panadería.* Tomo II. Planos. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliares: JOSÉ SUÁREZ - FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejadores. Zaragoza, mayo de 1948.
- *Proyecto de Parcelación de la Finca "Llanos de Camarera".* Autor: FAUSTINO GARCÍA LOZANO, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ IRIBARREN IRURZUN, Perito Agrícola. Zaragoza, septiembre de 1948.

- *Pueblo de El Temple. Proyecto de Iglesia y Casa Rectoral. Modificaciones Introducidas en virtud de la Orden de Aprobación.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto. Zaragoza, abril de 1949.
- *Obras en la Iglesia y la Casa Rectoral de Ontinar del Salz. Informe sobre Variaciones a Realizar.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, mayo de 1949.
- *Pueblo de Ontinar del Salz (Zaragoza). Edificios de la Plaza Mayor. Viviendas de Comerciantes - Gruesa Estructura.* Memoria, Planos, Presupuesto. JOSÉ BOROBIO, Arquitecto; FERNANDO MARTÍNEZ, Aparejador. Zaragoza, julio de 1949.
- *Pueblo de Gimenells. Proyecto de Cementerio.* Autor: Arquitecto, JOSÉ BOROBIO OJEDA; Auxiliar: Aparejador, EDUARDO OLLÉ PINELL. Lérida, marzo de 1951.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-zona 2ª. Segunda Parte.* Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUIN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, diciembre de 1952.
- *Pueblo de El Temple. Zona de la Violada. Anteproyecto de Edificio Social, Viviendas de Artesanos y Nuevas Viviendas de Colonos.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, enero de 1953.
- *Pueblo de Puigmoreno. Zona de Valmuel, Alcañíz (Teruel). Anteproyecto.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, febrero de 1953.
- *Pueblo de Valmuel del Caudillo. Zona de Valmuel, Alcañíz (Teruel). Anteproyecto.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, febrero de 1953.
- *Expediente Incoado al Colono de la Finca "Paridera Alta y Baja", Sebastián Aisa Abril.* Zaragoza, 26 de marzo de 1953.
- *Informe Descriptivo y Avance de Valoración de los Terrenos que han de Expropiarse para la Construcción del Pueblo de Valmuel.* Autor: FEDERICO COLLADO BERCERO, Ingeniero Agrónomo. Zaragoza, marzo de 1953.
- *Informe Descriptivo y Avance de Valoración de los Terrenos que han de Expropiarse para la Construcción del Pueblo de Puigmoreno en la Zona Regable de Valmuel.* Autor: FEDERICO COLLADO BERCERO, Ingeniero Agrónomo. Zaragoza, marzo de 1953.
- *Pueblo de Puilato. Proyecto. Zona Regable del Primer Tramo del Canal de Monegros - Zaragoza.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones, Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Auxiliares: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, Aparejadores. Zaragoza, diciembre de 1953.

- *Pueblo de El Temple. Proyecto de Ampliación. 28 Viviendas de Colonos con Dependencias Agrícolas, Edificio Social, 2 Viviendas de Artesanos, Urbanización.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones, Mediciones y Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: JUAN SERRANO COCA, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, diciembre de 1953.
- *Pueblo de Santa Engracia. Proyecto. Zona Regable del Canal de Las Bardenas.* Tomo I. Memoria y Planos. Autor: ANTONIO BARBANY BAILO, Arquitecto; Colaborador: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, julio de 1954.
- *Proyecto de Ampliación de Dependencias en el Pueblo de Gimeneils. Zona de Canal de Aragón y Cataluña.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones y Presupuesto. Autor: Ingeniero Agrónomo, MANUEL LÓPEZ GONZÁLEZ; Auxiliar: Perito Agrícola, FRANCISCO GARCÍA DE CÁCERES GARCÍA DEL BARRIO. Lleida, abril de 1956.
- *Informe Correspondiente a las Peticiones Efectuadas por Particulares en el Segundo Tramo del Canal de Monegros, Términos Municipales de Tardienta; Torralba de Aragón; Senés; Robres y Poleñino.* Autor: VICENTE SANZ MARQUINA, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: ANTONIO FERRERUELA BELVER, Perito Agrícola. Zaragoza, agosto de 1956.
- *Pueblo de Cartuja de Monegros. Proyecto. Zona Regable del Tercer Tramo del Canal de Monegros.* Tomo I. Memoria - Planos. Autor: JOSÉ BELTRÁN NAVARRO, Arquitecto. Zaragoza, agosto de 1956.
- *Pueblo de Monte-Sodeto. Proyecto. Zona Regable del Flumen.* Tomo I. Planos. Autor: SANTIAGO LAGUNAS MAYANDIA, Arquitecto. Zaragoza, agosto de 1956.
- *Proyecto de las Acequias M-15, M-19 (Sector IV), M-21-7 (Sector V) y Tramo Final de la M-11 (Sector III) del 2º Tramo del Canal de Monegros.* Autor: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: PABLO RUÍZ GÓMEZ, Perito Agrícola del Estado, AMABLE CERCOS VILLARROYA, JOAQUIN HERMOSILLA GÓMEZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1956.
- *Proyecto de Nivelación de Terrenos del Sector XI (Zonas Orillena Alta y Baja, 1ª Parte) del 3er Tramo del Canal de Monegros.* Tomo II. Planos. Autores: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS, FULGENCIO SANCHO BIZCARRA, JOSÉ BENITO CARDENAL, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: RAFAEL FAURA MÉNDEZ, PABLO RUÍZ GÓMEZ, ANTONIO FERRERUELA BELVER, Peritos Agrícolas del Estado. Zaragoza, noviembre de 1956.
- *Proyecto de Redes Secundarias de Acequias, Desagües y Caminos de los Sectores VI i VII de la Zona Dominada por el Segundo Tramo del Canal de Monegros. Presupuesto Adicional.* Autor: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: PABLO RUÍZ GÓMEZ, Perito Agrícola del Estado. Zaragoza, 1957.
- *Zona Segundo Tramo del Canal de Monegros. Sectores III, IV y V. Proyecto de Caminos. Presupuesto Adicional.* Autor: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: PABLO RUÍZ GÓMEZ, Perito Agrícola del Estado. Zaragoza, enero de 1957.

- *Informe Relativo a la Ordenación del Nuevo Pueblo de "Valfonda de Santa Ana", Situado en el Sector II del Segundo Tramo del Canal de Monegros (Huesca).* Autor: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS, Ingeniero Agrónomo. Zaragoza, enero de 1957.
- *Anteproyecto Reformulado de Vaquería para el Centro de Colonización de "La Alafranca".* Autores: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, Arquitecto; MIGUEL J. BLASCO ESCUDERO, Ingeniero Agrónomo. Zaragoza, marzo de 1957.
- *Pueblo de Valfonda de Santa Ana. Proyecto. Zona Regable del 2º Tramo del Canal de Monegros.* Tomo I. Memoria y Planos. Autor: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA Arquitecto; Colaborador: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS Ingeniero; Auxiliares: ANTONIO MARTÍNEZ GALÁN Aparejador, PABLO RUÍZ GÓMEZ, Perito Agrícola. Zaragoza, junio 1957.
- *Pueblo de Campillo de Franco. Zona Regable de Valmuel (Teruel). Proyecto de Escuela de Niños y Vivienda de Maestro.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones, Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: ANTONIO MARTÍNEZ GALÁN, Aparejador. Zaragoza, julio de 1958.
- *Proyecto de Ampliación de los Núcleos de San Isidro del Pinar, El Boyeral, Campo Real y El Gabarderal. Zona Regable de la Primera Parte del Canal de Las Bardenas. Sectores I, II, III.* Memoria, Planos, Presupuesto. Autores: ANTONIO BARBANY BAILO, JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, Arquitectos; Colaborador: JOSÉ MANUEL JUSTE TRULLEN, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: ANTONIO MARTÍNEZ GALÁN, Aparejador, JESUS DÍEZ FORNIES, Perito Agrícola. Zaragoza, junio de 1961.
- *Pueblo de Puigmoreno. Zona Regable de Valmuel - Teruel. Proyecto de Centro Cooperativo.* Memoria, Planos, Pliego de Condiciones, Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, Arquitecto; Colaborador: MIGUEL BLASCO ESCUDERO, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador - FRANCISCO DE P. PALOU MEDINA, Perito Agrícola. Zaragoza, abril de 1964.
- *Proyecto de Distribución de Agua Potable para la Segunda Ampliación del Pueblo de Giménez.* Autor: Ingeniero Agrónomo SABINO SAMPLÓN VALLS; Auxiliar: Perito Agrícola GONZALO MORERA JUNGUITO. Lleida, noviembre de 1964.
- *Pueblo de Puigmoreno antes Campillo de Franco. Zona Regable de Valmuel (Teruel). Proyecto Adicional de Centro Parroquial, Ampliación de la Iglesia y Artesanías.* Memoria, Planos, Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, Arquitecto; Auxiliar: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador. Zaragoza, septiembre de 1965.
- *Pueblo de San Isidro del Pinar. Zona Regable de la Primera Parte del Canal de Las Bardenas. Sector III. Proyecto de Terminación de Obras de Primera Ampliación.* Memoria, Planos, Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, Arquitecto; Colaborador: JUAN MANUEL JUSTE TRULLEN, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: ANTONIO MARTÍNEZ GALÁN, Aparejador - JESUS DÍEZ FORNIES, Perito Agrícola. Zaragoza, mayo de 1967.

- *Pueblo de Orillena. Zona Regable del 3er Tramo de Monegros (Huesca). Proyecto de Edificio Social.* JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; JOSÉ PASTOR GAMBOA, Aparejador. Zaragoza, diciembre de 1969.
- *Proyecto de Adquisición de Tubos para el Drenaje de Fincas del Insituto Nacional de Colonización en las Zonas del 2º y 3er Tramos del Canal de Monegros y del Flumen (Huesca).* Autor: FULGENCIO SANCHO BIZCARRA, Ingeniero Agrónomo; Auxiliar: ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ, Perito Agrícola del Estado. Zaragoza, enero de 1970.
- *Proyecto de Afirmado de Calles y Modernización de las Redes Interiores de Saneamiento y Agua Potable en el Pueblo de Figarol (Navarra).* JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; ANTONIO MARTÍNEZ GALÁN, Aparejador. Zaragoza, febrero de 1970.

Arxiu Central del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació (MAPA)

- *Proyecto General de Colonización de la Zona de La Violada. Primera Parte.* Memoria. Ingeniero FRANCISCO DE LOS RÍOS. Zaragoza, julio de 1942.
- *Proyecto General de Colonización de la Zona de La Violada. Primera Parte.* Planos. Ingeniero FRANCISCO DE LOS RÍOS. Zaragoza, julio de 1942.
- *Proyecto General de Colonización de la Zona Declarada de Interés Nacional, Dominada por la Acequia de La Violada.* Memoria. Ingeniero Agrónomo, FRANCISCO DE LOS RÍOS. Zaragoza, junio de 1943.
- *Proyecto General de Colonización de la Zona Declarada de Interés Nacional, Dominada por la Acequia de La Violada. Planos (Sector I).* Ingeniero Agrónomo, FRANCISCO DE LOS RÍOS. Zaragoza, junio de 1943.
- *Proyecto General de Colonización de la Zona Declarada de Interés Nacional, Dominada por la Acequia de La Violada. Planos (Sector II).* Ingeniero Agrónomo, FRANCISCO DE LOS RÍOS. Zaragoza, junio de 1943.
- *Proyecto General de Colonización de la Zona de La Violada.* Adicional. Autores: Ingeniero Agrónomo FRANCISCO DE LOS RÍOS, Ingeniero de Montes CELSO GÓMEZ, Arquitecto JOSÉ BOROBIO; Auxiliares: Peritos Agrícolas FRANCISCO DE P. PALOU, JOSÉ LUIS SENENT. Zaragoza, abril de 1945.
- *Proyecto del Plan General de Colonización del 2º Tramo del Canal de Monegros. Segunda Parte.* Memoria y Anejos. Autor: JUAN SERRANO COCA, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ MORALES BERNAL, ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, mayo de 1951.

- *Proyecto del Plan General de Colonización del 2º Tramo del Canal de Monegros. Segunda Parte. Planos.* Autor: JUAN SERRANO COCA, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ MORALES BERNAL, ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, mayo de 1951.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 1ª. Primera Parte.* Tomo I. Memoria. Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 1ª. Primera Parte.* Tomo III. Planos. Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 2ª. Primera Parte.* Tomo I. Memoria. Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 2ª. Primera Parte.* Tomo III. Planos. Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 3ª. Primera Parte.* Tomo I. Memoria. Autores: JOSÉ ARAGÓN AUSTRI, ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, RAFAEL FAURA MÉNDEZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 3ª. Primera Parte.* Tomo III. Planos. Autores: JOSÉ ARAGÓN AUSTRI, ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, RAFAEL FAURA MÉNDEZ, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 4ª. Primera Parte.* Tomo I. Memoria. Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: SANTIAGO GARCÍA SIMÓN, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 4ª. Primera Parte.* Tomo III. Planos. Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: SANTIAGO GARCÍA SIMÓN, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, noviembre de 1952.

- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 1ª. Segunda Parte.* Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, diciembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 2ª. Segunda Parte.* Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, diciembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 3ª. Segunda Parte.* Autor: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, diciembre de 1952.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Regable de Las Bardenas. Sub-Zona 4ª. Segunda Parte.* Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: SANTIAGO GARCÍA SIMÓN, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, diciembre de 1952.
- *Plan General de Colonización de la Zona Regable de la Primera Parte del Canal de Las Bardenas. Plan de Conjunto.* Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUÍZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, IGNACIO BLASCO PASTOR, Peritos Agrícolas. Zaragoza, marzo de 1953.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Dominada por el Segundo Tramo del Canal de Monegros (Huesca). Informe de la Dirección General de Colonización al Excelentísimo Sr. Ministro de Agricultura, conforme a lo dispuesto en el artículo 5º de la Ley de 21 de abril de 1949.* Madrid, octubre de 1953.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Primera Parte de la Zona Regable por el Canal de Las Bardenas desde el Origen al Río Arba de Luesia (Navarra y Zaragoza). Informe de la Dirección General de Colonización al Excelentísimo Sr. Ministro de Agricultura, conforme a lo dispuesto en el artículo 5º de la Ley de 21 de Abril de 1949.* Madrid, enero de 1954.
- *Proyecto del Plan General de Colonización del 3er Tramo de Monegros. Primera Parte.* Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, MANUEL ÁLVAREZ PEÑA, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUIZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, JOSÉ LABRADOR POBLET, ANTONIO FERRERUELA BERBER, Peritos Agrícolas. Zaragoza, marzo de 1954.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la 1ª Parte de la Zona del Flumen. Segunda Parte.* Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, MANUEL ÁLVAREZ PEÑA, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUIZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, JOSÉ LABRADOR POBLET, ANTONIO FERRERUELA BERBER, Peritos Agrícolas. Zaragoza, abril de 1954.

- *Proyecto del Plan General de Colonización de la 2ª Parte de la Zona del Flumen. Primera Parte.* Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, MANUEL ÁLVAREZ PEÑA, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUIZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, JOSÉ LABRADOR POBLET, ANTONIO FERRERUELA BERVER, Peritos Agrícolas. Zaragoza, marzo de 1954.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la 2ª Parte de la Zona del Flumen. Segunda Parte.* Autores: ANTONIO ESTÉBAN FERNÁNDEZ, FEDERICO COLLADO BERCERO, MANUEL ÁLVAREZ PEÑA, Ingenieros Agrónomos; Auxiliares: JOAQUÍN BARRERA RUIZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, JOSÉ LABRADOR POBLET, ANTONIO FERRERUELA BERVER, Peritos Agrícolas. Zaragoza, abril de 1954.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Dominada por el Canal del Flumen (Huesca). Informe de la Dirección General de Colonización al Excelentísimo Sr. Ministro de Agricultura, conforme a lo dispuesto en el artículo 5º de la Ley de 21 de abril de 1949.* Madrid, noviembre de 1954.
- *Proyecto del Plan General de Colonización de la Zona Dominada por el Tercer Tramo del Canal de Monegros (Huesca). Informe de la Dirección General de Colonización al Excelentísimo Sr. Ministro de Agricultura, conforme a lo dispuesto en el artículo 5º de la Ley de 21 de abril de 1949.* Madrid, noviembre de 1954.

Documents i Arxius d'Aragó (DARA)

- *Pueblo de Villafranco del Delta. Anteproyecto. Antigua Zona Marítimo-Terrestre del Delta Derecho del Ebro.* Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: JOSÉ ARAGÓN AUSTRI, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejador - LUIS MORANTE RODRÍGUEZ, Perito Agrícola. Zaragoza, abril de 1951.
- *Pueblo de Villafranco del Delta. Proyecto. Antigua Zona Marítimo-Terrestre del Delta Derecho del Ebro.* Tomo I. Memoria, Planos. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: JOSÉ ARAGÓN AUSTRI, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejadores - RAFAEL FAURA MÉNDEZ Perito Agrícola. Zaragoza, julio de 1952.
- *Pueblo de Villafranco del Delta. Proyecto. Antigua Zona Marítimo-Terrestre del Delta Derecho del Ebro.* Tomo II. Mediciones. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: JOSÉ ARAGÓN AUSTRI, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejadores - RAFAEL FAURA MÉNDEZ Perito Agrícola. Zaragoza, julio de 1952.
- *Pueblo de Villafranco del Delta. Proyecto. Antigua Zona Marítimo-Terrestre del Delta Derecho del Ebro.* Tomo III. Pliego de Condiciones, Presupuesto. Autor: JOSÉ BOROBIO OJEDA, Arquitecto; Colaborador: JOSÉ ARAGÓN AUSTRI, Ingeniero Agrónomo; Auxiliares: FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ, Aparejadores - RAFAEL FAURA MÉNDEZ Perito Agrícola. Zaragoza, julio de 1952.

- *Proyecto de Ornamentación del Pueblo de Villafranco del Delta*. Autor: BARTOLOMÉ FRONTERA MARQUÉS, Ingeniero de Montes; Auxiliar: RAFAEL BARNOLA USANO, Ayudante de Montes. Zaragoza, enero de 1953.
- *Dehesa del Portillo. Proyecto para el Nuevo Pueblo. Zona Regable del Canal de Bardenas I*. Tomo I. Memoria y Planos. Autor: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA. Zaragoza, marzo de 1963.
- *Anteproyecto de Nuevo Pueblo de Fayón. Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana*. Autores: JOSÉ BOROBIÓ OJEDA, REGINO BOROBIÓ OJEDA, Arquitectos. Zaragoza, junio de 1965.

ÍNDIX ONOMÀSTIC

Alagón Laste, José María, 23, 100, 197, 203, 205, 207, 217, 275

Aragón Austri, José, 171, 179

Ariz, Domingo, 163, 167, 431

Arraiza Vilella, Eugenio, 163, 223

Barbany Bailo, Antonio, 163, 209, 210, 223, 231, 233, 237, 359, 360, 367, 389

Beltrán Navarro, José, 163, 167, 207, 209, 211, 219, 407, 431

Bidagor Lasarte, Pedro, 105, 107, 109, 111, 113, 121, 130

Borobio Ojeda, Regino, 32, 51, 53, 55, 61, 63, 177, 401

Buñuel Portolés, Alfonso, 209

Cabrerizo Ceballos, Gregorio, 231, 282, 305, 307, 389

Calvo Lorea, Javier, 209, 239

Centellas Soler, Miguel, 21, 35, 36, 37, 101, 271, 325

Cirici, Alexandre, 102, 103, 105, 119

Cort, César, 66, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 130, 314, 351, 411, 476, 492

De Anasagasti, Teodoro, 53, 353

De La Sota, Alejandro, 24, 25, 101, 129, 134, 137, 141, 143, 361, 369, 371, 387, 409, 429, 494

De Los Ríos, Francisco, 97, 281, 282, 291, 294, 351, 373,

De Penagos, Rafael, 41

Díaz Domínguez, Ángel, 41

D'Ors, Victor, 109, 121, 545

Fabregat Galcerà, Emeteri, 22

Fernández Alba, Antonio, 25

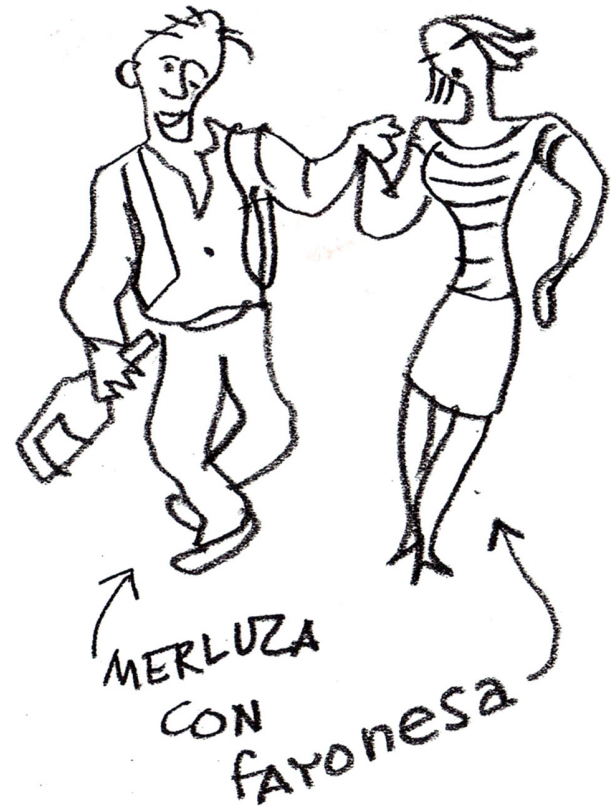
Fernández del Amo, José Luis, 24, 25, 36, 101, 129, 229, 271, 319

Fernández Shaw, Casto, 53, 353

Fonseca, José, 137, 138, 347, 349, 351, 353, 378, 494
García Lozano, Faustino, 157
García Mercadal, Fernando, 53, 355
García-Pellicer López, Pablo, 21, 101
García Ruiz, Alfonso, 21, 101
Gómez, Celso, 291
González Niño, Justo, 151
Hernanz, F., 163, 167, 431
Howard, Ebenezer, 113
Jiménez Varea, Manuel, 25, 357
Kauffmann, Richard, 91
Laborda Yneva, José, 32, 53, 61, 401
Lang, Fritz, 47
López Daufí, Antoni, 22
Lagunas Mayandía, Santiago, 207, 209, 223
Monclús, Francisco Javier, 37, 407
Murnau, Frierich Wilhelm, 47
Nagore, Fernando, 163, 167, 431
Oyón Bañales, José Luis, 16, 20, 21, 24, 25, 37, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 165, 166, 177, 207, 211, 213, 262, 269, 325, 347, 349, 357, 361, 405, 407, 459
Pellegrini, Giorgio, 21
Serrano Coca, Juan, 86, 87, 159, 305, 391
Sobrini Marín, Carlos, 163, 167, 433
Tamés Alarcón, José, 25, 89, 126, 299
Terán Troyano, Fernando de, 24, 103, 105, 107, 109, 120
Unwin, Sir Raymond, 17, 113, 143, 451
Valentín Gamazo, Germán, 109
Vázquez Astorga, Mónica, 22, 23, 37, 39, 41, 44, 45, 113, 353, 354
Wiene, Robert, 47
Ximénez Herráiz, Ángel, 41
Zuazo, Secundino, 53

Dibuix satíric elaborat per José Borobio, i contingut entre els croquis de l'arquitecte sobre el poblat de Faió (1965).

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Documentació integrant de l'avantprojecte del nou poblat de Faió, de José Borobio.

Fotografia de l'èxode faionenc, durant la inundació del poble antic durant el novembre de 1967, per les aigües del riu Ebre.

Font: MARCUELLO CALVÍN, JOSÉ RAMÓN. Fayón: La historia submergida. Zaragoza: Cremallo de Ediciones para el Ayuntamiento de Fayón, 2005.

ANNEX. FAIÓ (1965): ENTRE LA FORMA ROTUNDA I EL MANIFEST ADAPTABLE

Faió és diferent en molts aspectes. En primer lloc, la seva implantació no es motiva arran de la política colonitzadora dels anys 1940-1960, sinó a partir de la necessitat de real·lotjar els habitants de l'antic poble, submergit sota les aigües del riu Ebre. Per aquest motiu, la formulació d'aquest projecte s'allunya cronològicament del moment de màxim esplendor colonitzador, i per tant, de la seva doctrina més ortodoxa.

Per altra banda, Faió culmina la producció urbanística de JOSÉ BOROBIÓ. Lluny queden els seus inicis al servei de l'Institut Nacional de Colonització (INC) quan, amb només 36 anys, es postula com a responsable de la Delegació Regional de l'Ebre. Amb Faió, l'arquitecte ja té 58 anys i un significatiu bagatge a les seves esquenes. És precisament aquesta experiència, conjuntament amb la laxitud crepuscular del moviment franquista, els dos elements que propicien el moment adequat per a què l'arquitecte reflexioni amb major llibertat i coneixement sobre l'urbanisme rural. Aquesta circumstància converteix el projecte de Faió en un cas d'estudi singularment interessant, ja que es presenta com un compendi del cos teòric de JOSÉ BOROBIÓ adquirit durant la llarga col·laboració amb l'INC.

I és que Faió encarna la vessant més autèntica de l'arquitecte i alhora, la més madura i reflexiva. Fruit d'aquesta circumstància, es constata un projecte radical pel que fa la recerca d'atributs d'urbanitat, l'atenció per la petita escala i la creació d'aspectes de diversitat. Una radicalització assossegada però ferma, que dona lloc a una forma rotunda, aparentment descontextualitzada del lloc, quasi utòpica. Però fins a quin punt oblida aquest artefacte rotund la seva vinculació amb l'emplaçament? Pot ser un projecte tan rotund en la seva formalització alhora sensible amb el context tant social com físic? Tot seguit ho descobrirem.

“En pocs mesos, el paisatge havia canviat: al lloc d’antiquíssims bancals, ara hi havia un escampall de barracons de fusta i d’edificis blancs amb teulades d’uralita; les màquines s’hi movien com colossals insectes metàl·lics sota una polseguera groga.

Es sentia espoliat, profundament trist davant la invasió que esclafava també la vila, convertida en un formiguer de gent forastera per a la qual aquell paisatge no significava res. ¿Què seria del seu món, de tots plegats? Un llaüt carregat de carbó salpà del moll de la mina Eugènia, una mica més avall del campament; la nau li semblà desvalguda al costat de les màquines que tallaven la serra o dels mastodòntics camions abocant tones i tones de terra per desviar el riu a un cantó de la vall i començar els fonaments del gran mur.”

*La galeria de les estàtues
Barcelona, editorial La Magrana, 2003
JESÚS MONCADA*

EL FAIÓ PRIMIGENI¹

Enmig d’un paisatge agrest, de topografia suau i terrenys nus d’arbredes, s’emplaça el poblat de Faió. A recer de la confluència de l’Ebre i el Matarranya, el poblat se situa en un pedestal natural, en un altiplà que domina les valls que aquests dos rius configuren al seu pas. Proper, però allunyat al curs de l’aigua, el poblat es col·loca en una península privilegiada per la seva proximitat física a ambdós rius (entre 700 metres i dos quilòmetres) però, en canvi, atesa la diferència de cota i l’existència de petites serres en els extrems de ponent i llevant, pràcticament no manté cap relació visual amb les lleres.

No massa lluny de l’emplaçament del nou poblat, pràcticament a dos quilòmetres cap a l’est, se situa l’antic poble de Faió. Aliè al renaixement del nou poblat, l’antic

---

¹ Aquest annex replica l’article: “Fayón: el manifiesto adaptado: la reinterpretación del espacio rural urbano según José Borobio Ojeda.”. *Identidades: territorio, proyecto, patrimonio, 2015, núm. 5, pp. 137-161.*

Faió resta ofegat sota les aigües del riu Ebre des del 18 de novembre de 1967² quan, en una decisió emparada en motius econòmics vinculats a l'explotació dels recursos hidroelèctrics del riu, l'administració franquista procedeix a inundar la totalitat del teixit urbà del poble primigeni dins del pantà de Riba-roja.

L'antic poble té vora els 2.000 habitants en el moment de la seva inundació. La seva economia havia crescut inusualment les darreres dècades del segle XIX i les primeres del segle XX, com a conseqüència de la progressiva explotació dels lignits de la conca minera de Mequinensa i de les mines d'Almatret, la Granja d'Escarp i Seròs, provocada per l'anomenada Revolució del vapor. Aquesta origina la necessitat de consum de grans quantitats de carbó mineral, i Faió es perfila com un punt estratègic en la cadena de subministrament i transport d'aquest recurs. La seva preeminència es fonamenta en la concurrència de dos factors: per una banda, l'arribada del ferrocarril, el febrer de l'any 1892, com una fita més en la línia ferroviària més important de la Península Ibèrica –la de Madrid a Barcelona per Saragossa i Casp– i, per l'altra, l'ancestral tradició navegant dels faionencs, que implica l'existència d'una nodrida flota de llaüts a la localitat (la més nombrosa de l'Ebre per aquella època, doncs Faió és considerada la capital de la comarca en aquest aspecte).

La combinació d'ambdues circumstàncies permet que, en els moments de màxima demanda de lignit en els mercats nacionals i internacionals (com succeeix durant la Primera Guerra Mundial), l'estació de la població es configuri com a un punt d'intercanvi modal en el transport del carbó. Així doncs, la matèria primera embarcada en nombrosos llaüts aigües amunt, es carrega en els ferrocarrils de mercaderies per a ser transportat fins a Saragossa, Madrid o els ports de Tarragona i Barcelona. Aquesta situació propicia una època d'especial prosperitat, en què el municipi es converteix en un punt de referència econòmic i industrial de tota la comarca.

---

² Alguns dels apunts històrics que es detallen en el present escrit, han estat transcrits de la pàgina web de l'Ajuntament de Faió (www.fayon.org).

Fotografia aèria del poble antic de Faió, al marge dret del riu Ebre, prèvia a la inundació del novembre de 1967, per les aigües del riu Ebre.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Document complementari a l'avantprojecte del nou poblat de Faió, de José Borobio, juny de 1964.

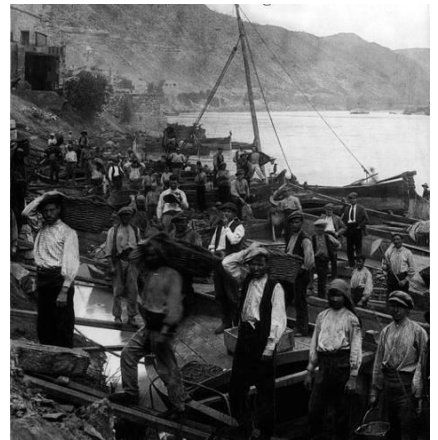
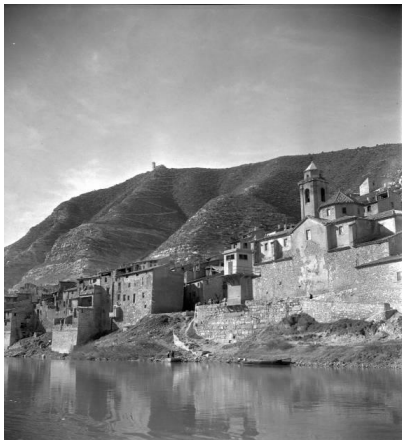
No obstant això, la següent etapa industrial designada com la Revolució del kilowatt suposa, per contra i paradoxalment, la mort irreversible del primigeni Faió. A la primera dècada del segle XX, algunes empreses hidroelèctriques centren la seva mirada en diversos rius pirinencs i en el riu Ebre, en tant que desitjables fonts energètiques per a un país que inicia una industrialització profunda. Una d'aquestes empreses és La Canadenc, una poderosa multinacional fundada pel nord-americà FREDERICK STARK PEARSON³, que projecta el 1914 un gran embassament en el Baix Ebre aragonès, amb una presa aigües amunt de Faió.

L'any següent, però, la mort accidental del magnat americà aparca el projecte. Malgrat això, després de la Guerra Civil, l'administració franquista reprèn el projecte per mitjà de l'Institut Nacional d'Indústria (INI). Després de rebutjar alternatives a la inundació de Faió o del seu terme municipal, aquest organisme oficial de l'Estat encarrega a l'Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorçana (ENHER), de capital majoritari de l'Estat, els projectes dels pantans de Mequinensa i de Riba-roja, escamesos tots dos a partir de la dècada dels 50 del segle passat.

La construcció d'ambdós pantans canvia radicalment la fesomia del paisatge ubicat a l'entorn del riu Ebre, i resulta especialment traumàtica pels pobles de Faió i Mequinensa, atès que ambdós nuclis preexistents es troben a la vora del riu. Així mateix, aquesta decisió no només comporta la radical destrucció del teixit econòmic de Faió –ja que afecta decisivament el transport fluvial del carbó i suposa la pèrdua de més de 264 ha de sòls agrícoles de regadiu dins del municipi– sinó que implica també la destrucció física del teixit urbà del poble, que queda inundat sota les aigües del riu Ebre. Ni les accions de resistència, ni la contestació veïnal impedeixen que, en només tres dies, es procedeixi a la inundació total del poble davant la incredulitat dels veïns que, tal i com es veu en nombroses fotografies de la època, han de desallotjar els seus habitatges de forma precipitada.

---

³ Responsable de la presa de Talarn, el 1913, FREDERICK STARK PEARSON fou el propulsor de l'empresa *Barcelona Traction, Light and Power Company Limited*, amb seu al Canadà, que planificà diversos projectes d'aprofitament hidroelèctric al riu Ebre que, per diversos motius, finalment no es van escometre. Font: *Diccionari online de biografies de personatges canadencs* (www.biograph.ca).

LA PROPOSTA URBANÍSTICA

L'administració franquista publica l'Ordre de la Subdirecció d'Obres i Projectes, de data 19 de desembre de 1964, en la qual s'encarrega la tasca de redactar l'avantprojecte del nou poblat de Faió als arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, de l'Institut Nacional de Colonització (INC), adscrit al Ministeri d'Agricultura⁴. JOSÉ BOROBIÓ és el tècnic que s'encarrega de desenvolupar el projecte del poblat, conjuntament amb el seu nebot, REGINO BOROBIÓ NAVARRO. Faió s'estructura com un poblat que segueix moltes de les característiques de la resta de projectes que l'arquitecte saragossà desenvolupa a l'empara de l'Institut Nacional de Colonització. Tanmateix, aquest és l'últim de la seva dilatada producció i, per tant, a banda del seu interès com a objecte urbà, té una especial transcendència en tant que colofó d'una carrera consagrada al servei de l'arquitectura, de l'urbanisme i, en última instància, de la modernitat.

---

⁴ L'Institut Nacional de Colonització (INC) fou l'organisme vinculat al Ministeri d'Agricultura, creat com a substitut del *Servicio Nacional de Reforma Económica y Social de la Tierra (SNREST)* segons el Decret de 18 d'octubre de 1939. La tasca que tenia encomanada era realitzar amplis plans de colonització que s'haurien de dur a terme d'acord amb les normes programàtiques del Moviment. Fou l'encarregat de desenvolupar la *Ley de Bases para la colonización de grandes zonas de vital importancia*, de 26 de desembre de 1939. En el text d'aquesta Llei es motivava la seva proposició en què:

"No sólo los intereses legítimos y respetables del capitalismo rural, sino también otros bastardos, han dado lugar en tiempos pasados, amparándose en el Estado liberal y parlamentario, que la transformación revolucionaria que pueda hacerse en la tierra, el riego se dilate por decenios enteros, impidiendo de esta manera la obtención de inmensos beneficios económicos y sociales para la nación entera."

En virtut de la Llei de 1946, segons la qual es permetia l'expropiació, amb indemnització, de les finques susceptibles de colonització, així com de la Llei de 1949 que, a diferència de la del 1939, orientava la colonització exclusivament a les finques de regadiu, l'INC tenia atribuïda com a funció principal la colonització interior del país, emmarcada en l'estratègia de l'administració franquista d'intensificar els usos agrícoles dels territoris més deprimits. Una colonització que se substanciava mitjançant la creació de nous regadius, operacions de millora de camins i infraestructures agrícoles, reparcel·lacions i la creació de nous poblats per a colons. L'Estat subvencionava fins al 30% del valor de construcció dels habitatges i dependències agrícoles dels nous poblats i, a més, es considerava com a competència estatal la construcció dels edificis públics, la urbanització, l'abastament d'aigua i de l'energia elèctrica.

Pàgina anterior, a dalt, fotografia de l'antic Faió parcialment sota el riu Ebre.

Font: SOLÉ SABARÍS, LLUÍS, *Geografia de Catalunya*. Barcelona: *Enciclopèdia Catalana Aedos*, 1958-1974.

Pàgina anterior, a baix, a l'esquerra i al centre, fotografies de l'antic Faió, prèvies a la inundació.

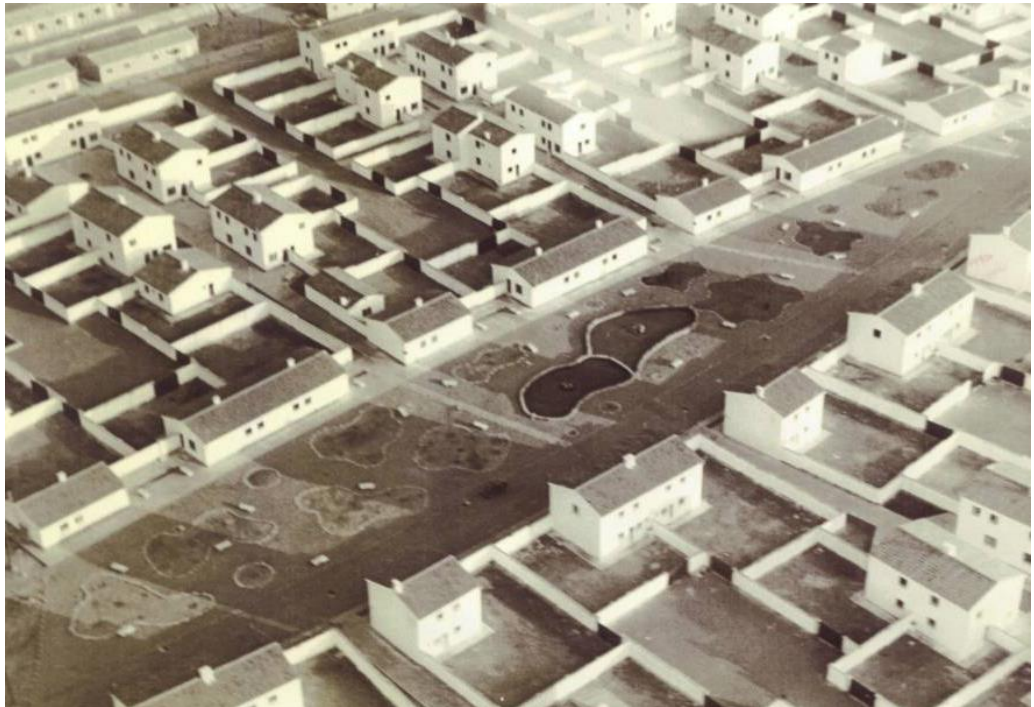
Font: FAMÍLIA CUYÀS, *Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya*.

Pàgina anterior, a baix a la dreta, fotografia de la descàrrega dels lignits dels llaüts, a l'antic Faió.

Font: MARCUELLO CALVÍN, JOSÉ RAMÓN. *Fayón: La historia submergida*. Zaragoza: *Cremallo de Ediciones para el Ayuntamiento de Fayón*, 2005.

Fotografia aèria del poblat de Faió, de José Borobio i Regino Borobio Navarro.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

Fotografia des de llevant, del poblat de Faió. Primera fase, en la qual manca la construcció de l'església.

Font: SOLÉ SABARÍS, LLUÍS, *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana Aedos, 1958-1974.

L'ordenació de Faió

El poblat s'estructura en forma d'ametlla al voltant d'un espai central, a l'entorn del qual es disposa tota l'ordenació. Aquest espai central, de morfologia sensiblement el·líptica, té 250 m de llargada i una amplada que oscil·la entre 35 m al centre, i 17,5 m en els extrems nord i sud. Dues fileres d'habitatges unifamiliars custodien aquest àmbit a llevant i a ponent. Les illes presenten unes dimensions aproximades de 45 m x 80 m i s'estenen, a mode de pètals, des de l'espai central cap el perímetre exterior del poblat.

A l'extrem nord d'aquest àmbit central se situa el centre administratiu, és a dir la plaça major. Es tracta d'un espai porxat de dimensions aproximades de 40 m x 40 m, que es diferencia de la resta del teixit urbà per la seva homogeneïtat formal. Aquest espai aglutina peces tan singulars com l'ajuntament, la germandat sindical, el casino o el cinema. Així mateix, en aquesta plaça també se situen, en planta baixa, el consultori mèdic, diversos establiments comercials i l'oficina de correus. En contraposició a aquest centre administratiu, a l'extrem sud de l'ordenació s'ubica l'església amb la casa rectoral i l'acció catòlica. D'aquest edifici destaca especialment el seu campanar exempt que, com sol passar en l'urbanisme tradicional, es constitueix com el punt més elevat de l'ordenació del poblat. Finalment, a llevant de l'església se situa l'escola, amb aules segregades per a nens i nenes.

Pel que fa al sistema viari, el poblat presenta una carrer de vora perimetral que encercla l'ordenació a mode de ronda. Aquest té una secció aproximada de 12 m i inclou voreres arbrades a banda i banda. Perpendicularment a aquesta ronda, parteixen un seguit de vials en cul-de-sac, de 6 m d'amplada, que permeten l'accés rodat a les parcel·les unifamiliars. Aquesta disposició converteix les esmentades parcel·les en veritables punts d'intercanvi modal, atès que, a través d'aquestes es produeix la confluència entre els itineraris rodats i els de vianants. Així doncs, totes les parcel·les de l'ordenació gaudeixen, a banda de l'accés rodat, d'una sortida als carrers d'ús exclusiu per a vianants. Aquests carrers conflueixen en l'espai central, i presenten unes amplades variables, atesa la constant variació en l'alineació de les edificacions que hi donen front.

Quadres de dades dels paràmetres urbanístics plantejats al poblat de colonització de Faió, de José Borobio.

En el primer quadre es reflecteixen els percentatges de zones i sistemes urbanístics, relatius a la zonificació. En el segon i tercer quadres es fa referència a les tipologies d'habitatges unifamiliars i plurifamiliars.

Font: Elaboració pròpia.

		sup (m2)	%
Sistema d'espais lliures	Plaça major	1.816	1,99%
	Plaça central	3.489	3,82%
	Plaça església	862	0,94%
	Subtotal	6.167	6,74%
Sistema d'equipaments	Escola	1.297	1,42%
	Església	497	0,54%
	Administratiu - comercial - social	1.938	2,12%
	Subtotal	3.732	4,08%
Sistema viari	Vials rodats	23.373	25,56%
	Vorerres	6.951	7,60%
	Vials ús exclusiu vianants	10.166	11,12%
	Enjardinament	1.489	1,63%
	Subtotal	41.979	45,90%
	Total sistemes urbanístics	51.878	56,73%
Zona unifamiliar	Total zona d'aprofitament	39.573	43,27%
Poblat de Faió	Total àmbit del poblat	91.451	100,00%

Tipus d'habitatge	Nombre plantes	Nombre habitacions	Nombre màxim habitants per vivenda	Nombre habitatges	Superfície útil (m2)	Superfície construïda (m2)
3A	PB	3	6	27	64,50	75,60
3B	PB	3	6	15	59,50	67,50
3C	PB	3	6	30	68,25	75,00
4A	PB+1	4	8	42	75,60	88,50
4B	PB+1	4	7	22	75,60	88,50
5A	PB+1	5	10	30	91,65	108,00
			1.222	166	12.269,40	14.207,70

Tipus d'habitatge	Nombre habitacions	Nombre màxim habitants per vivenda	Nombre habitatges	Superfície útil (m2/hab)	Superfície construïda estimada (m2)
P-1	4	8	1	83,00	103,75
P-2	4	8	1	87,58	109,48
P-3	4	8	1	88,08	110,10
P-4	4	8	3	88,54	110,68
P-5	4	8	1	89,50	111,88
P-6	4	8	1	103,90	129,88
P-7	5	10	1	133,66	167,08
P-8	5	10	1	136,54	170,68
		84	10	987,88	1.234,85

Els paràmetres del poblat⁵

Faió s'implanta en un àmbit d'aproximadament 9,15 ha de sòls originalment agrícoles de secà, i topografia suau, amb lleugeres pendents transversals en sentit est-oest. Tal com es pot comprovar a la taula annexa, de la superfície total emprada, més de la meitat (56,73%) es destina a sistemes urbanístics, és a dir, a sòl públic. D'aquest percentatge, destaca molt singularment la part destinada a viari (45,90%), ja sigui rodat o per a vianants, atès que aquesta és molt superior al percentatge que habitualment presenten les ordenacions que optimitzen l'aprofitament urbanístic del sòl. D'altra banda, un 43,27% de la superfície del poblat és ocupada per parcel·les unifamiliars privades.

El programa del poblat concebut per JOSÉ BOROBIO comprèn un total de 176 habitatges, dels quals només 10 unitats són plurifamiliars i la resta, és a dir 166 habitatges, són unifamiliars aïllats en parcel·les de superfícies que oscil·len a l'entorn dels 200 m² de superfície. En conseqüència, i d'acord amb aquestes previsions, Faió admet una ocupació màxima de fins a 1.306 habitants. Aquesta xifra no obstant, resta molt lluny dels nivells d'ocupació actuals, que se situen a l'entorn dels 400 habitants. En qualsevol cas, globalment, el poblat preveu una densitat de 18,62 hab./ha, essent aquest un paràmetre assimilable al que correspon a ordenacions unifamiliars extensives de baixa densitat.

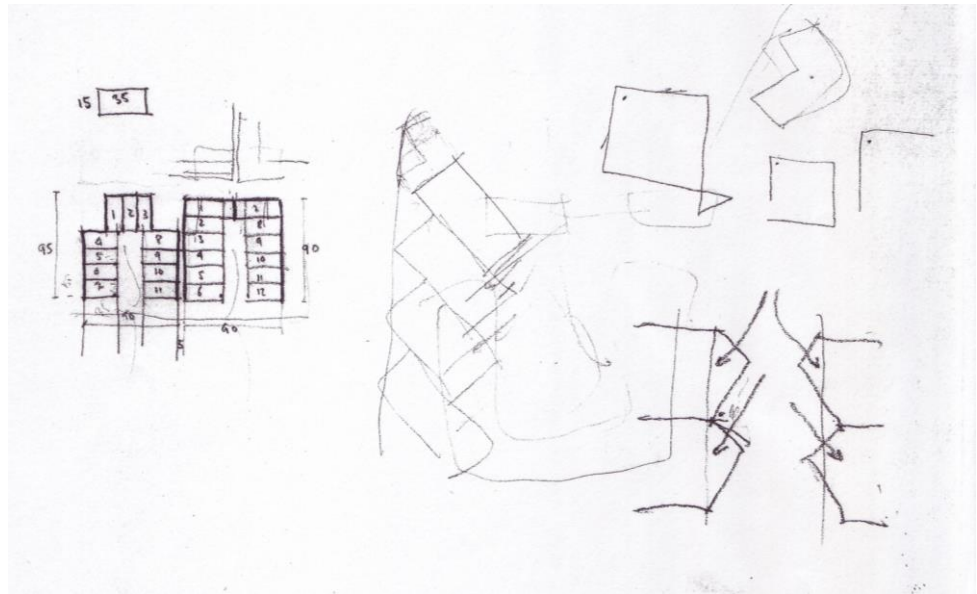
Des del punt de vista tipològic, l'arquitecte preveu la implantació de només sis tipologies unifamiliars, designades com a 3A, 3B, 3C (d'una única planta d'alçada) i 4A, 4B i 5A (de dues plantes), que es combinen de forma aparentment arbitrària al llarg de l'ordenació. Tal com es pot comprovar a la taula adjunta, la superfície construïda d'aquests habitatges varia en funció de la tipologia, essent la 3B la més reduïda amb només 67,5 m², i la 5A la major, amb 108,0 m².

---

⁵ Les dades aportades, i més concretament els paràmetres urbanístics d'aquest apartat són d'elaboració pròpia a partir del redibuixat del poblat segons la documentació gràfica obtinguda a l'arxiu de l'Ajuntament de Faió.

Croquis de José Borobio, sobre possibles agrupacions de parcel·les al poblat de Faió. Sorprèn que, malgrat no disposar d'una ordenació global, sigui tan clara la predisposició de l'arquitecte a adoptar un model basat en les dobles circulacions, en alineacions de l'edificació variables i l'especialització de tipologies d'habitatge, segons la seva posició relativa a la illa.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

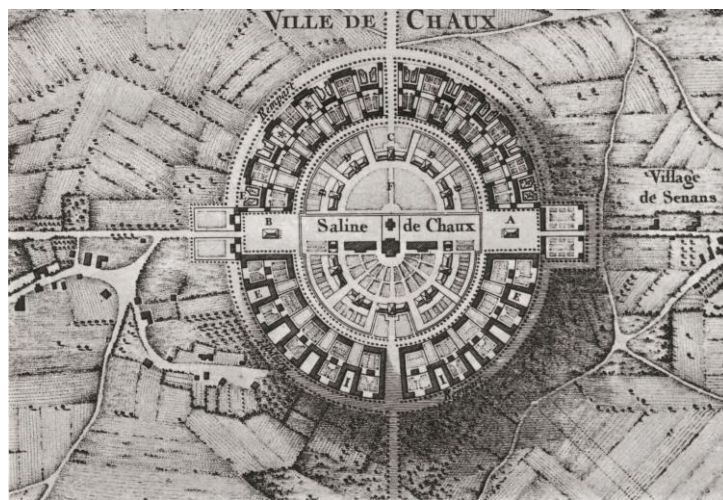
L'ocupació mitja per parcel·la d'aquests habitatges ronda el 25% de la superfície total. Pel que fa el programa d'aquests habitatges, normalment es configura a través d'una sala d'estar, cuina, rebost, lavabo i entre tres i cinc habitacions, en funció de la tipologia. Per altra banda, es preveuen vuit tipologies plurifamiliars que s'agrupen a la plaça major (P1-P8). Aquestes es destinen a acollir els artesans, els professors de l'escola, els botiguers i el metge. Així mateix, el mossèn també té previst un habitatge a la casa rectoral, adjacent a l'església.

Pel que fa l'edificabilitat, l'arquitecte saragossà preveu un total de 15.442 m² de sostre edificable repartit entre edificis unifamiliars (14.207,70 m²st) i plurifamiliars (1.234,85 m²st). En total, el poblat assoleix una coeficient d'edificabilitat bruta de 0,17 m²st/m²s.

ENTRE LA FORMA ROTUNDA I EL MANIFEST ADAPTABLE

Una de les primeres mirades sobre el poblat de Faió ens revela la seva extraordinària rotunditat com a assentament urbà. La seva ordenació física, concretada en forma de fus o ametlla, s'allunya de qualsevol referència directa als pobles tradicionals o populars arrelats a l'imaginari col·lectiu (habitualment més arbitraris i caòtics), per a elevar el poblat a la categoria de quelcom més que un estricte assentament rural, sinó a un model urbà.

De fet, es podria asseverar que l'ordenació general del poblat, formalitzada per un patró fusiforme predeterminat, persegueix evidenciar la naturalesa singular de l'assentament, és a dir, la seva veritable naturalesa en tant que projecte de nova planta. Aquest parteix de criteris de generació urbana que són racionalitzables i objectivables, els quals es tradueixen en l'adopció d'estratègies compositives que resolen aspectes funcionals, econòmics, productius, higienistes o estètics. Una circumstància que contrasta de forma categòrica amb la imatge paradigmàtica del teixit urbà heretat, generat habitualment a través de processos de sedimentació que es dilaten en el temps, i es produeixen arran de diferents sol·licitacions socials, econòmiques, tècniques, històriques, entre altres, que incideixen al llarg dels segles.

Així doncs, es pot concloure que l'aproximació formal de Faió defuig qualsevol exercici de mimesi, qualsevol rastre d'aparent arbitrarietat que pugui recordar vagament el concepte de preexistència urbana, per a mostrar amb determinació la veritable essència del poblat, la seva autèntica naturalesa: el poblat com a projecte urbà sorgit de la taula de dibuix de l'arquitecte.

En síntesi, l'ordenació de Faió no pretén imitar el poble antic inundat sota les aigües del riu Ebre que, finalment, dona lloc a la seva existència. Tampoc pretén reproduir qualsevol altre poble antic i, en cap cas, cerca cap ressemblança, per remota que aquesta pugui ser, amb l'imaginari rural tradicional col·lectiu. La seva planta s'imposa sense ambages a la tradició cultural del territori on s'instal·la, com si d'un manifest es tractés. Hom podria pensar que aquesta vessant, de caire més ideològic, encaixa amb el reduccionista ideari polític del règim franquista que, en els primers compassos de l'activitat de l'INC, augura un idíl·lic renaixement de la vida agrària del país. Un renaixement que només pot cristal·litzar mitjançant una nova forma de ciutat, un nou paradigma urbà.

Així doncs, allunyat d'estratègies purament mimètiques, el poblat de Faió es revela, per sobre del seu antecessor, com a un àmbit de control del territori, tant físic com mental. De la mateixa manera que la vila ideal de Chauv, a les Salines reials d'Arc-et-Senans, de CLAUDE-NICOLAS LEDOUX, l'ordenació general es mostra, més que com una aposta urbana categòrica, com un manifest urbanístic que s'imposa al lloc, una al·legoria visionària de les virtuts de la vida comunitària i productiva al camp, sempre supeditada al poder de la geometria i l'ordre.

Aquest caràcter aparentment impositiu es mostra mitjançant una ordenació que podríem denominar com a defensiva. De marcat caràcter centrípet, l'estructura del poblat orbita a l'entorn del centre de l'ordenació: un espai no edificat, de forma sensiblement el·líptica, que pretén representar una imatge idealitzada de l'agrest paisatge aragonès, i que resta polaritzat pels dos subcentres de poder, el religiós i l'administratiu, els quals resten confrontats en els extrems més allunyats d'aquesta el·lipse.

Pàgina anterior, a l'esquerra, plànol de la planta del poblat de colonització de Faió.

Font: Elaboració pròpia.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, plànol del projecte de ciutat ideal de les salines reials de Chauv, entre els nuclis d'Arc i Senans (França), de Claude Nicolas Ledoux (1774-1779).

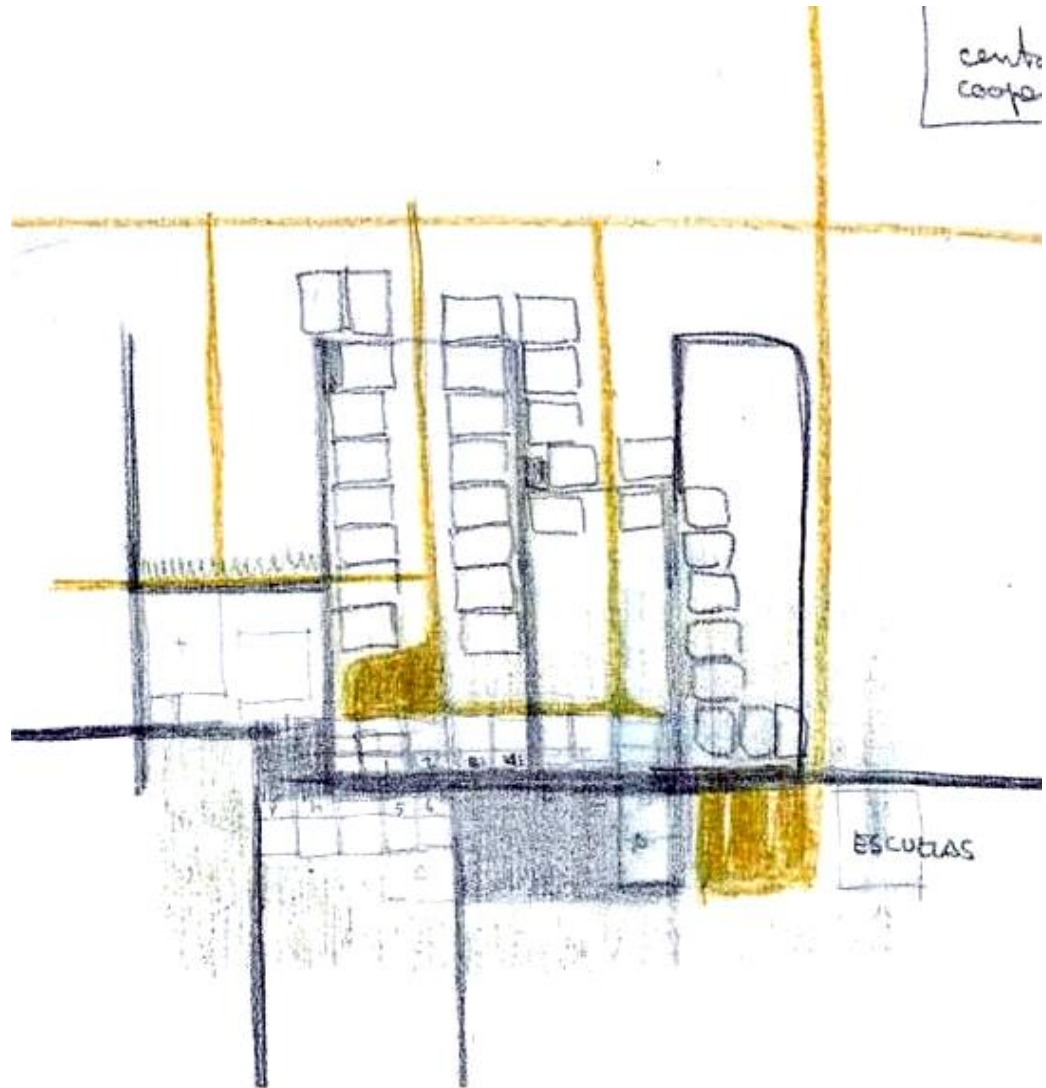
Font: JACQUES RITTAUD HUTINET, CLAUDE. Nicolas Ledoux: L'oeuvre et la vie. París, 2005.

Pàgina anterior, a baix a la dreta, fotografia aèria de la primera fase del poblat de Faió, en construcció.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

Croquis de José Borobio, d'una de les primeres propostes esquemàtiques de l'ordenació del poblat de Faió. Esquema funcional i agrupació de les parcel·les.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió. Documentació integrant de l'avantprojecte del nou poblat de Faió, de José Borobio i Regino Borobio.

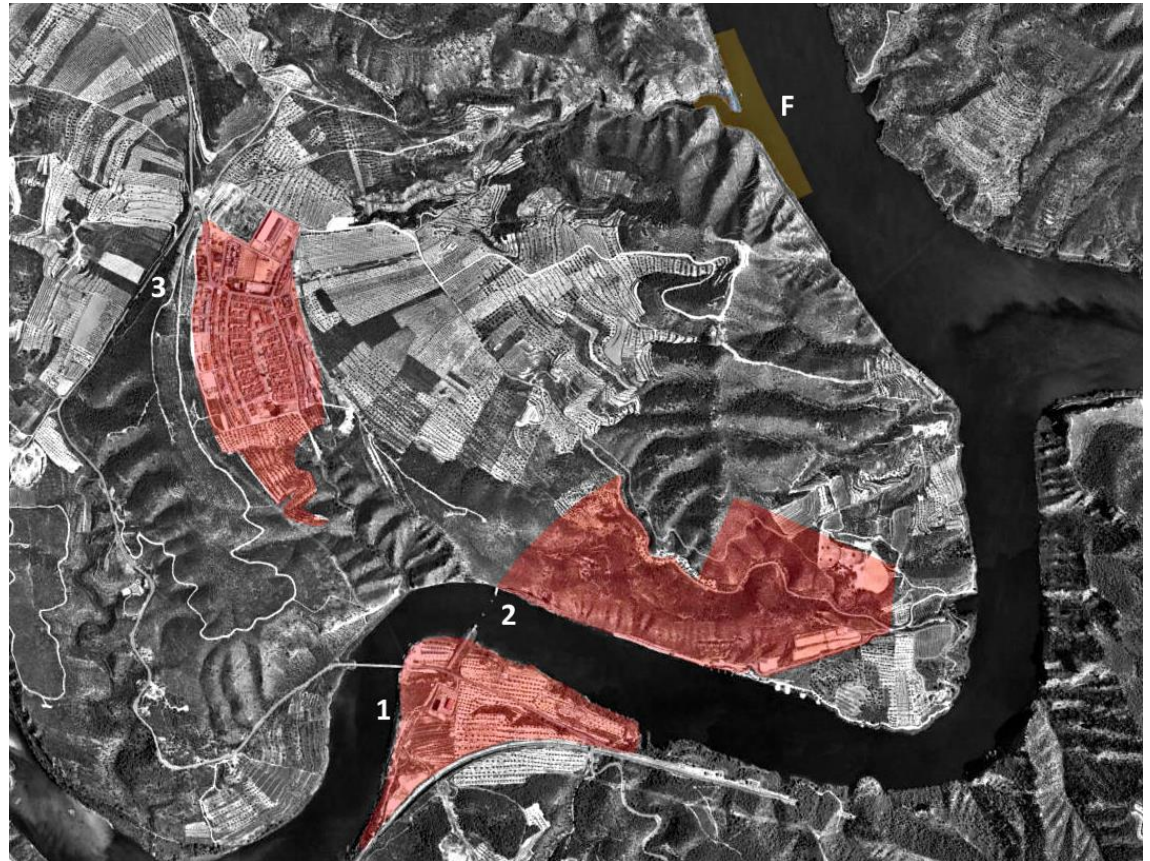
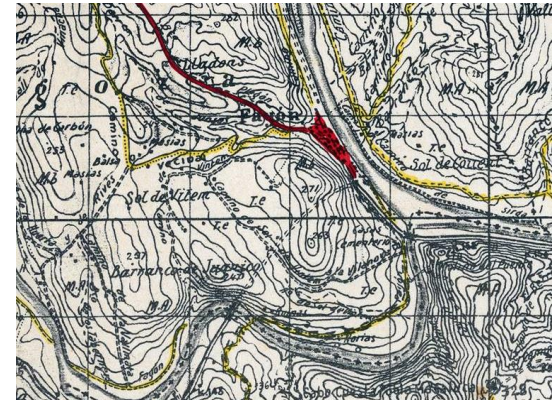
Paradoxalment, aquest espai no és perceptible des de pràcticament enlloc, ja que resta ocult rere una densa i aparentment infranquejable corona d'habitatges i patis. El contorn exterior d'aquesta corona es mostra com una fortalesa, com una pell que s'endureix a mesura que confronta amb els vials de perímetre o rondes viàries que encerclen el conjunt. Aquesta pell impedeix les visuals des de l'exterior i es mostra indiferent amb una pobra i, en conseqüència, previsible repetició de tipologies (essencialment la 4B a ponent i a llevant i la 3A a nord) austerament perforades en les seves façanes. Quan es visita Faió, ràpidament s'evidencia la severitat del contorn del poblat.

Tanmateix, la forma lleugerament corbada del perímetre, exacerbada a través d'una estricta alineació contínua, anima al visitant encuriós a continuar palpant els límits del poblat per a buscar un accés a l'espai central, el qual, un cop rere l'altre, resta negat. Els únics vials que semblen perforar aquesta densa corona d'habitatges finalitzen reiteradament en cul-de-sacs que, fins a onze vegades, s'estavellen contra tàpies d'obra d'alçades superiors a la del visitant. Així mateix, la pobresa d'aquests carrers no convida a l'accés. La manca d'aspectes de domesticitat, com enjardinament, arbrat, voreres o urbanització, i el fet que es trobin custodiats per a llargues tàpies cegues, són factors que repelen la penetració. Finalment, quan aconseguix entrar, el visitant s'adona que l'accés a l'espai central, és a dir, a l'ànima del conjunt, resta controlat pels àmbits de poder del poblat: l'església i l'ajuntament. Aquests edificis singulars custodien els únics accessos a l'interior de Faió. Així mateix, l'entrada al poblat només es pot fer des del seu perímetre mitjançant, com a mínim, dos girs. Un veritable accés en sífó assimilable al de les grans fortaleses militars que obliga a la persistència del visitant.

Hi ha, però, d'altres indicis que refermen la tesi d'un projecte introvertit, que s'imposa amb relativa indiferència al territori amb l'objectiu de generar un ambient urbà controlat. Alguns d'ells són l'aparent manca de relació entre les formes del territori (parcel·lari, topografia, vegetació o camins) o la rotunditat morfològica de l'ordenació general del poblat. A priori, desxifrar les possibles sinèrgies que posen en relació el suport físic del poblat i el propi teixit urbà és un acte certament difícil.

A dalt, plànol cartogràfic de la Guerra Civil espanyola. A sota, fotografia aèria de la confluència dels rius Ebre (nord) i Matarranya (sud). En vermell, els emplaçaments inicialment escollits per acollir el nou Faió: (1) al marge dret del Matarranya, (2) a la mola dels Bugarrets i (3) el finalment escollit. En color marró, l'emplaçament original del Faió primigeni, actualment sota les aigües del riu Ebre.

Font: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Elaboració pròpia.

Realitzades aquestes consideracions sembla pertinent arribar a la conclusió que el poblat proposat per l'arquitecte ignora les condicions físiques i mentals preexistents, és a dir els suports territorials i culturals, per a acabar elaborant un manifest urbà radicalment allunyat de les preexistències i del context. Un projecte desconnectat i autista, que persegueix únicament la imposició d'un model urbà ideal per sobre de qualsevol altra consideració.

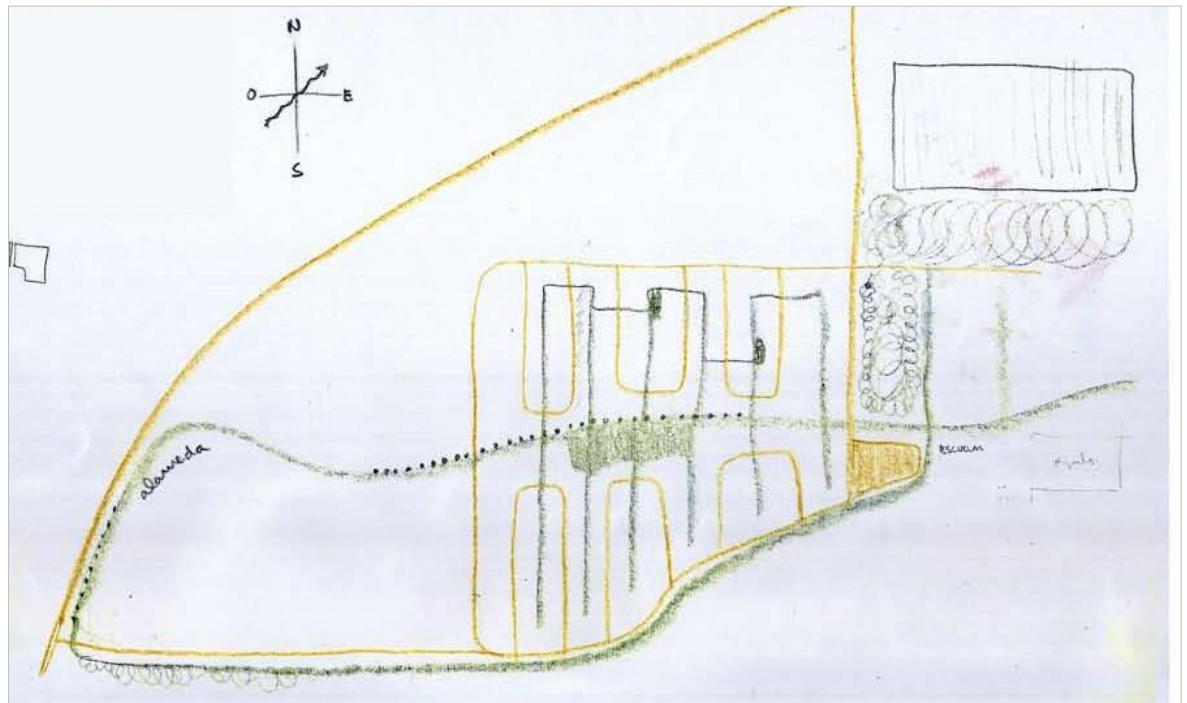
Arribats a aquest punt, però, cal preguntar-nos si això és realment així. Certament, els indicis abans exposats podrien portar-nos a aquesta conclusió. No obstant això, cal revisar alguns aspectes de l'obra de JOSÉ BOROBIO que, examinats amb major deteniment, desmenteixen, o si més no corregeixen, aquesta percepció. Més concretament, quan es revisen els croquis inicials del projecte, previs inclús a l'avantprojecte, es constata l'especial atenció de l'arquitecte a l'hora de conjuminar l'ordenació del poblat amb el context territorial⁶. En aquest sentit, s'evidencia que la implantació del projecte no és una qüestió que es deixa a l'atzar. No és arbitrària o menor, i en cap cas se supedita a una forma predeterminada. Tot al contrari, l'ordenació que l'arquitecte saragossà proposa, prové, en gran mesura, de la reflexió i l'anàlisi del context, és a dir, del territori.

La recerca de l'emplaçament: el model a prova

Quan es revisen les diferents propostes d'ordenació prèvies, es detecten elements de coincidència que es repeteixen en les tres alternatives que JOSÉ BOROBIO estudia, les quals consten detallades a la memòria de l'avantprojecte del nou poble de Faió del juny de 1965.

---

⁶ En aquest sentit, s'escau recordar que, a diferència de la resta de poblats de colonització, el poblat de Faió no pretén la refundació d'un territori. Atesa la singularitat que motiva la proposició del poblat (és a dir, la necessitat de traslladar els habitants del poble antic submergit sota les aigües del riu Ebre), la transformació urbanística de Faió no s'estén més enllà de l'àmbit del propi teixit urbà. Per tant, en més que qualsevol dels poblats previs de JOSÉ BOROBIO, el valor de la preexistència i del context és revelen com a factors essencials a l'hora de formular el projecte.

En aquest sentit, es delata l'especial predilecció de l'arquitecte cap a certs trets funcionals o compositius que apareixen, de forma reiterada, des dels croquis inicials del projecte. Patrons funcionals com la segregació de les circulacions rodada i de vianants, l'agrupació en greca de les parcel·les –en línia amb la més ortodoxa tradició del model Radburn i de les tesis de SIR RAYMOND UNWIN–, o d'altres aspectes com la preferència per les illes rectangulars i la proposició d'un espai central a l'ordenació, són trets que es repeteixen en la majoria dels esmentats dibuixos.

No obstant això, no hauríem de caure en l'error de confondre aquests aspectes com a exclusius en la generació de la forma urbana. Certament, aquests apriorismes ajuden a configurar un model urbà recognoscible, conceptualitzat com a teixit rural concentrat, que forma part de l'ideari urbanístic del règim franquista⁷, però, en cap cas, són determinants a l'hora de concretar la forma final del projecte urbà borobià, la qual varia sensiblement en les tres alternatives d'emplaçament estudiades. Aquesta circumstància ens permet palesar com una evidència, la fermesa de l'arquitecte en adaptar el model a les particularitats i especificitats de cadascun dels àmbits triats. Dit d'una altra manera, JOSÉ BOROBIO adapta la forma del poblat en funció de l'emplaçament escollit.

Aquesta hipòtesi és fàcilment comprovable. Vegem, per exemple, el primer dels emplaçaments estudiats, és a dir, l'àmbit de la riba del Matarranya, al seu marge dret, confinat entre les vies de l'antic i el nou traçat de la línia del ferrocarril de Barcelona-Saragossa-Madrid. En aquesta proposta, que fou finalment desestimada per la dificultat de segregar els terrenys del terme municipal de la Pobla de Massaluca (Tarragona), les estratègies d'ordenació del poblat s'orienten cap a la valorització del riu, com fita paisatgística i punt d'identitat col·lectiva dels faionencs.

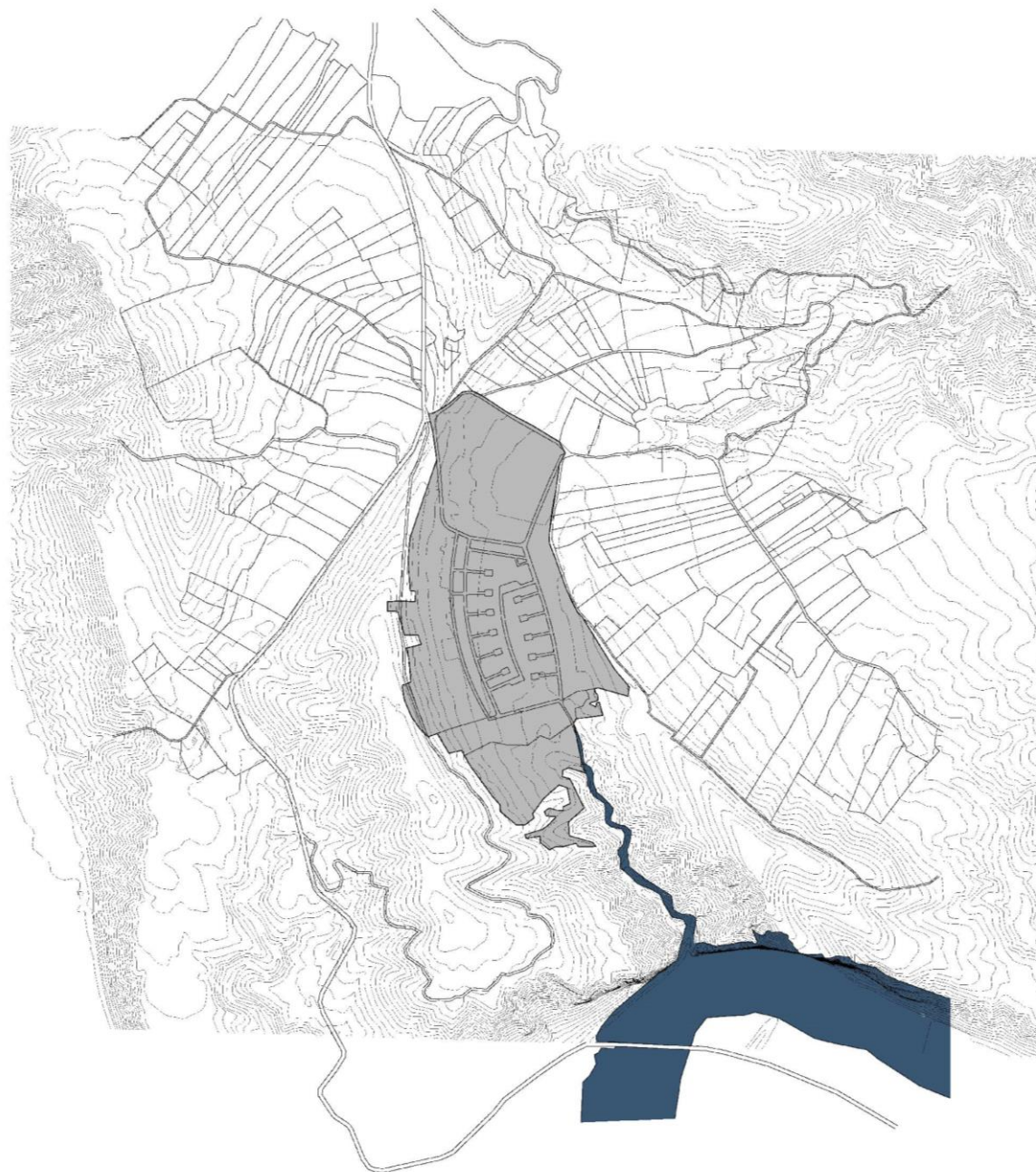
⁷ Per a donar compte de l'aproximació ideològica del règim pel que fa l'àmbit rural, és pertinent citar les paraules d'un dels màxims exponents de l'urbanisme de postguerra, VICTOR D'ORS, el qual fa constar a la memòria del Pla d'urbanització de Salamanca (1939) el següent: "... la ciudad se ha de fundir y abrazarse al campo. Ambos deberían penetrarse mutuamente. Se establecerá una unidad, una continuidad sin ruptura entre la ciudad y el campo, elementos que en el mundo liberal habían sido antagónicos. Sólo las plazas mayores, por un lado, y las virginales selvas por el otro, quedan libres de esta urbanización totalitaria."

Pàgina anterior, a dalt, croquis de la proposta per a l'emplaçament del poblat de Faió al marge esquerre del Matarranya, a la seva desembocadura al riu Ebre. Finalment desestimada.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió. Documentació integrant de l'Avantprojecte del nou poblat de Faió, de José Borobio i Regino Borobio Navarro.

Pàgina anterior, a baix, croquis de la proposta per a l'emplaçament del poblat de Faió a la mola dels Bugarrets. Finalment desestimada.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió. Documentació integrant de l'Avantprojecte del nou poblat de Faió, de José Borobio i Regino Borobio Navarro.

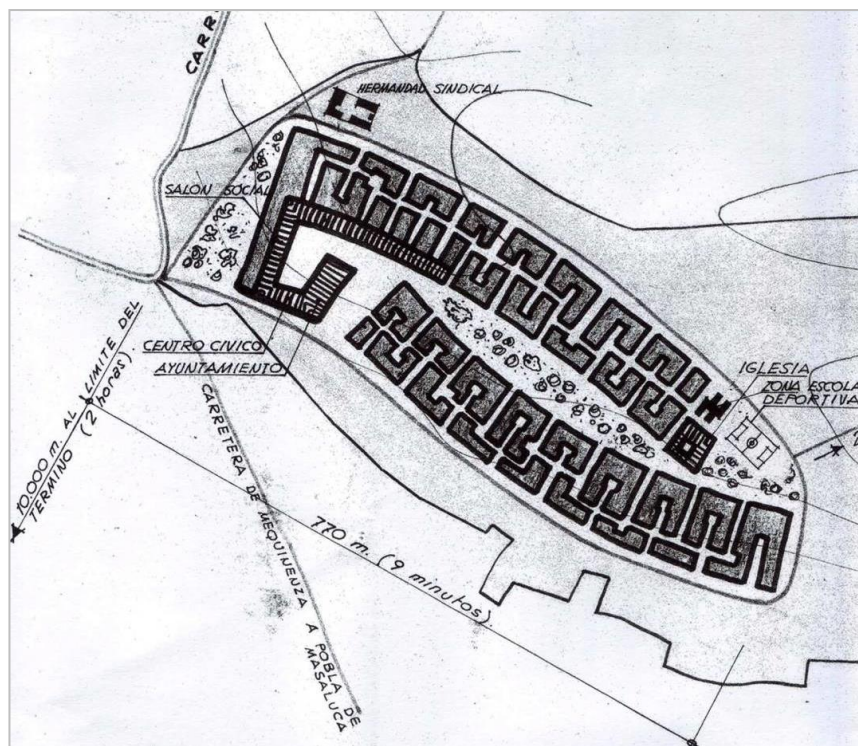
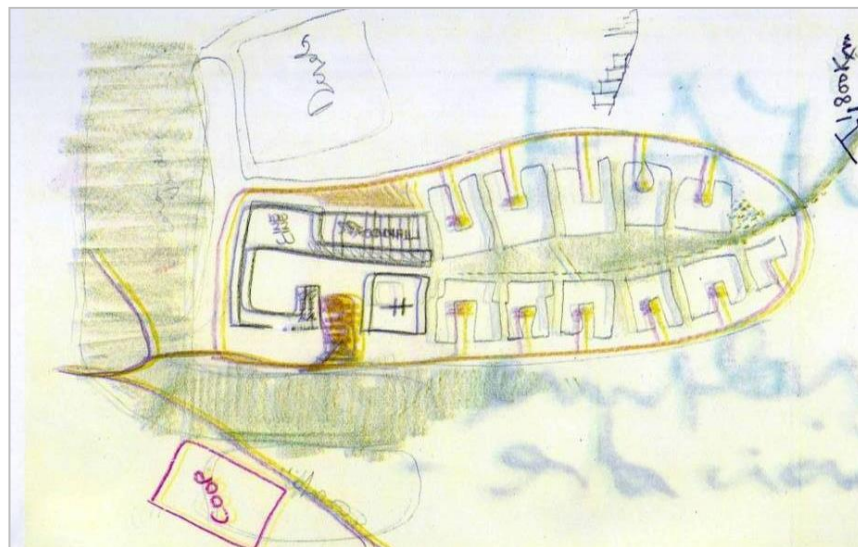
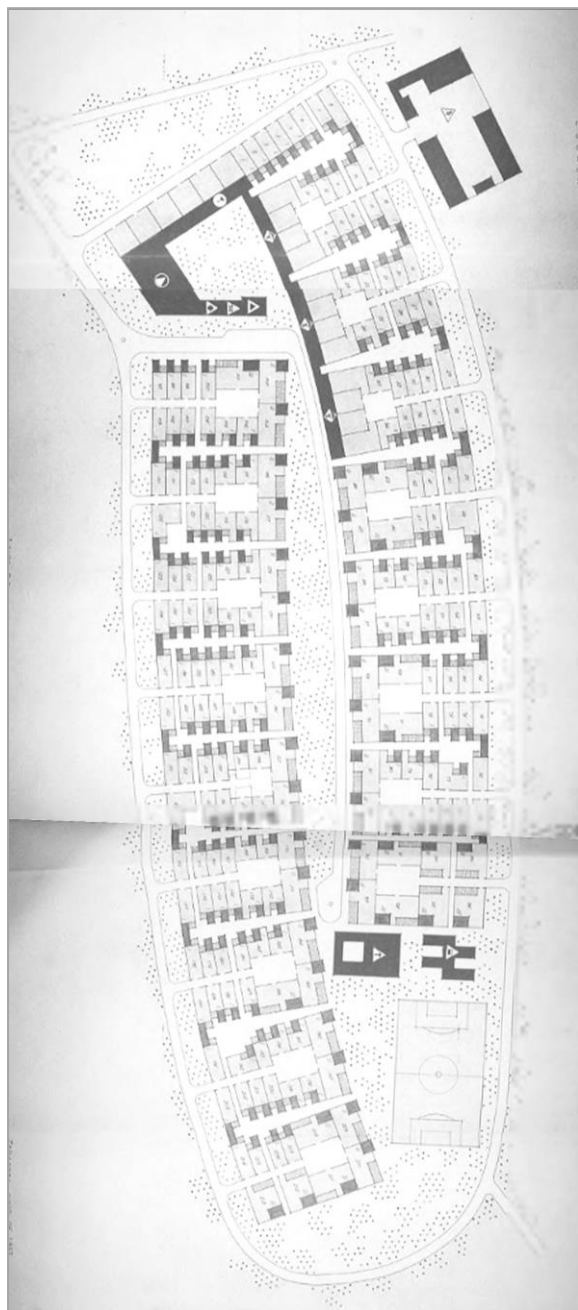
D'acord amb aquesta premissa, les illes del poblat es disposen perpendicularment al curs del riu, de forma que les visuals dels carrers sempre s'orienten cap a la llera, mentre es bloquegen sobtadament en sentit contrari. Així mateix, JOSÉ BOROBIO agrupa en un dels extrems de l'ordenació els àmbits més representatius –l'església i la plaça major– amb el doble objectiu de, per una banda, establir un punt focal al carrer central i, per l'altra, relacionar-los amb el riu, tot dotant-los d'un emplaçament amb la major proximitat possible al Matarranya.

Així doncs, els punts de major identitat del poblat es vinculen a la presència del Matarranya, fet que converteix en indissociables els conceptes de riu i poblat, en l'imaginari col·lectiu del nou Faió. De forma paral·lela, l'arquitecte allibera l'extrem de ponent de l'àmbit per tal de finalitzar el poblat amb una arbreda ubicada al peu del riu. Aquest petit parc, anàleg al que després es convertirà en espai central de la proposta definitiva, es desplaça del centre de l'ordenació per a convertir-se en un espai de relació entre riu i poblat, aparentment verge, compendi de les virtuts naturals i paisatgístiques pròpies de la ribera del Matarranya.

La segona proposta, finalment desestimada per la seva complexitat topogràfica i dificultat d'accés, s'ubica en un àmbit de la mola dels Bugarrets que domina el riu Matarranya. En aquest cas, JOSÉ BOROBIO estudia una ordenació que, si bé en l'estructura s'assimila a la del poblat definitiu, es deforma per a recolzar-se a les preexistències físiques dels terrenys. Així doncs, es constata que les dimensions de les illes ubicades al sud varien en funció de la seva proximitat o llunyania al camí antic de la Poble de Massaluca a Faió, el qual es constitueix com a vertader límit de l'ordenació. Al mateix temps, la topografia condiona la disposició de les illes, que s'agrupen a l'entorn d'un carrer central, el qual s'emplaça en una pronunciada vall transversal. Aquest eix, de marcat accent paisatgístic, a banda d'estructurar el conjunt, permet la connexió del poblat amb la nova estació de ferrocarril de Faió, a través de l'antic pas del Matarranya. Finalment, en l'extrem de llevant d'aquest carrer central, en la seva confluència amb el camí antic de la Poble de Massaluca a Faió, s'agrupen els espais de major representativitat, és a dir, l'escola, l'església i la plaça major.

Pàgina anterior, plànol cadastral de la implantació del nou poblat de colonització de Faió.

Font: Elaboració pròpia, a partir de la Seu Electrònica del Cadastre, del Ministeri d'Hisenda.

L'elecció d'aquest punt no és arbitrària, doncs l'encreuament d'aquests dos eixos confereix a aquest àmbit la condició de central, alhora que es tracta dels sòls més propers al riu, atesa la seva cota. Així doncs, comprovem que tota l'ordenació es planteja com un suau descens cap al riu, en què la plaça major, amb l'església i l'escola com a principals actius, esdevé el colofó d'aquest itinerari. Un cop més, l'arquitecte situa els espais més simbòlics en proximitat al riu.

Per altra banda, en aquesta proposta apareix incipient un esbós d'espai verd que s'ubica en el centre de l'ordenació. De forma anàloga a la proposta finalment executada, JOSÉ BOROBIO sent la necessitat de plantejar el nou poblat de Faió com un assentament que encercla un petit parc. Aquest parc reforça la importància del camí central, alhora que permet als nous habitants l'apropiació d'un espai urbà domesticat enmig d'un agrest paisatge estepari.

Sigui com sigui, es pot concloure que en aquesta segona alternativa l'arquitecte saragossà també prioritza els elements de relació amb el territori, és a dir, els camins, la topografia i, en última instància, el riu, els quals es constitueixen com autèntics punts de sutura del projecte urbà amb el suport físic.

En conseqüència, un breu anàlisi de les propostes prèvies a l'avantprojecte ens permet qüestionar la imatge del nou poblat de Faió com a manifest imposat, com a projecte urbà indiferent. Certament, es constata la predilecció per un model urbà determinat, atesa la reiteració d'un seguit d'apriorismes funcionals. Tanmateix, també es fa palès que aquests apriorismes se sotmeten al territori, al suport físic i cultural preexistents. L'ordre i el rigor geomètrics es deformen per a acomodar-se a les preexistències, les quals s'erigeixen com a veritables vertebradores de la proposta. Des d'aquest punt de vista, l'anàlisi sobre el projecte finalment realitzat requereix d'una nova mirada.

Pàgina anterior, a l'esquerra, plànol d'ordenació de Faió.

Font: DOCUMENTS I ARXIU D'ARAGÓ (DARA). "Anteproyecto de Nuevo Pueblo de Fayón. Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana.", de José Borobio Ojeda i Regino Borobio Ojeda. Saragossa, juny de 1965.

Pàgina anterior, a la dreta, dos croquis de la proposta per a l'emplaçament definitiu del poblat de Faió. Es fa palesa la voluntat de José Borobio de plantejar l'accés principal al poblat mitjançant la plaça major, semi oberta al paisatge.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió. Documentació de l'avantprojecte del nou poblat de Faió, de José Borobio i Regino Borobio.

La proposta definitiva, l'equilibri entre model i suport físic

La proposta definitiva s'ubica en uns terrenys de topografia suau, a escassament dos km cap a ponent de l'antic poble. Les raons que exposa JOSÉ BOROBIO a la memòria de l'avantprojecte de 1965 són les següents:

“A la vista del terreno, que es muy quebrado en esa zona, nos decidimos por el emplazamiento marcado con la letra A que tiene la ventaja de ser bastante llano y está cercano de la zona de pequeños cultivos que llevan a cabo los habitantes de Fayón. La comunicación con la nueva estación sería por la carretera actualmente en construcción y el abastecimiento de aguas tendría que ser por elevación desde el río. [...] Las distancias a la nueva estación desde los emplazamientos A y B, se tardarían en recorrer andando respectivamente 30 minutos y 21 minutos, este último caso de construirse un nuevo puente enfrente de la estación. En vista de las mejores condiciones del emplazamiento A, la circunstancia del factor distancia no parece deba tenerse en cuenta.”

Paral·lelament, pel que fa la disposició general de l'ordenació, l'arquitecte fa els següents comentaris:

“Por la topografía del terreno interesa establecer una planta alargada en dirección aproximadamente norte sur para adaptarse lo mejor posible a la topografía del terreno. Se ha pensado establecer un paseo con zona arbolada como eje del pueblo, que tendrá aproximadamente 400 m de largo, situado en extremo norte, que es el más próximo a la carretera de acceso, el Centro cívico y comercial, en el que se desarrolla el Ayuntamiento, Casino, Cine, Consultorio médico, y toda la zona destinada a tiendas y artesanías. En el otro extremo se situará la Iglesia con sus servicios, Acción católica y Casa rectoral, y en sus proximidades la Escuela y la zona deportiva. [...] Todo alrededor del nuevo pueblo habrá una ronda con circulación rodada y eventualmente podrán también tener acceso los vehículos al paseo y las plazas Mayor y de la Iglesia. Al exterior, con buena comunicación, se situará la Hermandad Sindical. ”

Són poques, doncs, les reflexions que JOSÉ BOROBIO explicita a la breu memòria que facin referència al lloc o a l'emplaçament finalment escollit. Més enllà d'una anàlisi aprofundida, l'exposició de l'arquitecte és objectiva i distant, quasi elemental, en tant que sembla provenir d'un simple descart de la resta d'alternatives.

En aquest sentit, algunes idees semblen prevaldre en la decisió final: la proximitat amb la carretera d'accés en construcció –l'actual carretera de la Pobla de Massaluca a Mequinensa–, la topografia suau en un territori accidentat o l'accessibilitat a la nova estació de ferrocarril. Ara bé, rere aquestes qüestions de caire elemental, s'amaguen d'altres sinèrgies entre el poblat i el lloc escollit, i que degudament ateses per JOSÉ BOROPIO en la en la resolució formal del projecte.

En primer lloc, la disposició del poblat en sentit nord-sud no s'explica únicament per la voluntat de garantir el màxim assolellament a cadascuna de les parcel·les, sinó també per la intenció d'alinejar el projecte a un dels elements preexistents de major importància del terreny: el barranc de Juanico. Aquest accident topogràfic salva el desnivell de 120 m que separa les cotes del poblat i del riu, i esdevé essencial per a garantir la connexió a peu més ràpida amb el Matarranya i amb l'estació de ferrocarril. La seva pendent pronunciada permet, a més, una quasi immediata visió del riu des del perímetre sud del poblat. Es tracta, per tant, d'una porta al riu, però també d'un balcó en què els faionencs poden abocar-s'hi per a recordar els seus orígens. Per aquest motiu, JOSÉ BOROPIO decideix connectar-hi l'espai amb major càrrega simbòlica del poblat, el passeig central, el qual es configura, amb el permís de l'edifici de l'església, com a un passeig que connecta el cor del poblat (la plaça major) amb el cor dels faionencs, submergit en algun indret sota les aigües del pantà.

D'altra banda, l'arquitecte manté l'antiga estructura mental del territori. Així doncs, reconeix la importància del camí de Vintem, el qual es preserva tangencialment a l'ordenació. Malgrat l'aparent autosuficiència de la forma del projecte, el poblat penja de dues vies principals ubicades al nord, que el connecten amb la resta del territori. Com si de dues anses es tractés, aquestes relacionen la nova implantació amb elements significatius. La primera, i més important, connecta el poblat amb de la futura carretera de la Pobla de Massaluca a Mequinensa, és a dir, amb el futur i l'expectativa de progrés. La segona ansa garanteix la connexió amb l'antic poble de Faió, és a dir, amb la memòria i els orígens. És com si en la formalització del poblat no es volgués oblidar la seva extraordinària condició de nexa entre un passat brillant i un futur esperançador.

Un altre aspecte interessant en la manera que JOSÉ BOROBIO disposa l'ordenació, prové de l'atenció per l'orografia. L'arquitecte encaixa l'assentament entre dues petites serres que s'estenen en sentit nord-sud descrivint un traçat en forma d'arc. Tal és la presència d'aquest arc en l'àmbit que, tant els camins que confinen l'emplaçament del poblat (entre ells el camí de Vintem), com la disposició del parcel·lari, obeeixen a aquesta forma.

En aquest context, JOSÉ BOROBIO acomoda intel·ligentment el projecte, tot resseguint aquest ordre corbat com si es tractés d'una reverberació, d'una onada que es repeteix en un estany quan s'hi llença una pedra. D'aquesta manera, la ronda de ponent del poblat –tram amb major nombre d'illes i amb major longitud viària–, el carrer central que travessa longitudinalment poblat, o bé els edificis amb major càrrega simbòlica com l'església i la plaça major, s'orienten seguint aquest patró en forma d'arc. De fet, com si es tractés d'una rúbrica, sembla que l'arquitecte cerqui destacar aquesta orientació curvilínia mitjançant la repetició de la ronda de ponent amb un carrer paral·lel a escassos vint metres. Repetició que no planteja en la ronda de llevant.

Revisant els dos avantprojectes alternatius, analitzats anteriorment, es pot verificar que malgrat l'arquitecte mostra un cert interès cap a la definició d'una empremta general dels poblats mitjançant formes no estrictament ortogonals, el cert és que en ambdós casos la disposició dels elements urbans segueix un ordre predominantment cartesià. No obstant això, en el cas que ens ocupa, aquest ordre s'abandona per a fer prevaldre la forma del territori: la geometria corba, la qual presideix l'ordenació de la mateixa manera com també ho fa en la topografia, els camins i el parcel·lari.

JOSÉ BOROBIO demostra amb aquesta decisió una enorme sensibilitat, respecte i comprensió de l'emplaçament. En aquest context, l'agrupació d'illes que es planteja a l'extrem de llevant del poblat segons una forma d'arc corbat antagònic al de ponent, només pot ser entès com un exercici de simetria o, com és habitual en l'obra de l'arquitecte saragossà, de contraposició.

Pàgina anterior, fotografia aèria de la primera fase del poblat de Faió. Es pot apreciar com manquen per executar la plaça major, l'església i l'escola. No obstant això, es pot comprovar com el projecte s'acomoda a la geometria del paisatge, en especial en el seu extrem de ponent, on la disposició de les illes sembla reverberar la forma dels bancals agrícoles.

Font: AJUNTAMENT DE FAIÓ. Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió.

Finalment, hom no pot evitar fixar-se en l'analogia entre l'antic poble de Faió i la proposta de JOSÉ BOROBIO pel que fa a la disposició del passeig central i, més concretament, en la decisió de l'arquitecte d'ubicar-lo a la petita vall que es forma entre les serres que flanquegen el poblat per llevant i ponent. Atès el caràcter introvertit del projecte, aquest passeig és, sens dubte, l'àmbit que mostra de forma més evident l'ordenació general, o en d'altres paraules, és aquell que ens permet entendre la configuració del poblat amb major claredat, circumstància que reforça el seu caràcter central i imprescindible.

En l'antic poblat de Faió, el carrer central —és a dir, aquell que era més important en tant que generava l'accés i definia la forma del poble ja que en ell hi naixien la resta de carrers— se situava justament a la vall que finalment desembocava al riu a través del carrer major. Sembla que JOSÉ BOROBIO repeteix aquest patró al nou poblat, ja que planteja el passeig central a la cota baixa del projecte, per tal que, d'igual mode que a l'antic poble, aquest reculli els carrers que discorren per les pendents adjacents del terreny per acabar desembocant al riu Ebre, principi i final de Faió.

